

GŁÓWNY URZĄD STATYSTYCZNY

HISTORIA POLSKI W LICZBACH

**LUDNOŚĆ
TERYTORIUM**

WARSZAWA 1994

HISTORIA POLSKI W LICZBACH

KOMITET REDAKCYJNY

PRZEWODNICZĄCY

dr Franciszek Kubiczek

REDAKTOR GŁÓWNY

prof. dr hab. Andrzej Jezierski

CZŁONKOWIE

prof. dr hab. Juliusz Łukasiewicz

prof. dr hab. Andrzej Wyczański

dr Cezary Kukło

dr Andrzej Radzko

dr Cecylia Leszczyńska

SEKRETARZ

mgr Jan Berger

Redakcja techniczna Zbigniew Karpiński

Korekta — Wydział Korekty ZWS
pod kierunkiem Teresy Chmielewskiej

Mapki i wykresy wykonali:
mgr Lidia Motrenko-Makuch,
mgr Halina Sztrantowicz
i mgr Robert Chmielewski

Publikacja zalecana przez Ministra Edukacji Narodowej do użytku szkolnego i w dniu 6 XI 1991 r. wpisana do rejestru książek pomocniczych do nauki historii w szkołach podstawowych i średnich (nr 96/91)

Okładkę projektował Sylwester Jabłoński

ZAKŁAD WYDAWNICTW STATYSTYCZNYCH
00-925 WARSZAWA, AL. NIEPODLEGŁOŚCI 208
Ark. druk. 28, Papier offset kl III, 80 g, 70×100,
karton kl. III, 220 g
Oddano do składu w styczniu 1994 r.
Druk ukończono w sierpniu 1994 r.
Zam. 10 — dodruk

GŁÓWNY URZĄD STATYSTYCZNY

HISTORIA POLSKI W LICZBACH

LUDNOŚĆ. TERYTORIUM

WARSZAWA, 1994

PUBLIKACJĘ OPRACOWALI:

OKRES DO 1795 R.

Prof. dr hab. Andrzej Wyczański
Dr Cezary Kukło

OKRES 1795—1918

Prof. dr hab. Juliusz Łukasiewicz

OKRES 1918—1990

Prof. dr hab. Andrzej Jezierski
Dr Cecylia Leszczyńska

Rozdział o organizacji i tematyce badań demograficznych na ziemiach polskich w okresie 1795—1990 opracował mgr Jan Berger

PRZEDMOWA

Główny Urząd Statystyczny przystąpił do opracowania publikacji „Historia Polski w liczbach” odtwarzającej statystyczną przeszłość kraju od najstarszych, możliwych do ujęcia liczbowego, czasów aż po dzień dzisiejszy.

Pierwszą wersją tej publikacji są robocze zeszyty tematyczne (makiety) przeznaczone do dyskusji w gronie specjalistów z instytutów naukowych, uczelni i zespołów badawczych w celu zebrania uwag i sugestii dotyczących zarówno zakresu tematycznego i chronologicznego, jak i metod prezentacji materiału statystycznego.

Dotychczas opracowano cztery zeszyty robocze tej serii wydawniczej:

Zeszyt 1 — Terytorium, Ludność, Warszawa 1990

Zeszyt 2 — Rolnictwo, Leśnictwo, Warszawa 1991

Zeszyt 3 — Górnictwo i Przemysł, Budownictwo, Dochód Narodowy, Warszawa 1991

Zeszyt 4 — Oświata, Nauka, Kultura, Warszawa 1992

Kolejne zeszyty dotyczące problematyki transportu i łączności, handlu, finansów, wojska, wyznań religijnych będą przygotowywane stopniowo po opracowaniu materiałów statystycznych dotyczących danej tematyki.

Po zebraniu uwag i sugestii do zeszytów roboczych i wprowadzeniu koniecznych zmian ukażą się one w sprzedaży. Pierwszym zeszytem, który trafia na rynek wydawniczy jest niniejsza publikacja, następna będzie łączyła całość problematyki statystyki gospodarczej, a kolejne statystyki społecznej. Zeszyty te będą przeznaczone dla szerokiego kręgu odbiorców, a m.in. instytutów naukowych, uczelni, szkół, placówek oświatowych i osób interesujących się tematyką historyczną.

Końcowym efektem prac nad badaniem przeszłości statystycznej Polski będzie opracowanie zbiorczej wersji publikacji „Historia Polski w liczbach”, w której oprócz części tabelarycznej znajdzie się również rozdział wstępny poświęcony rozwojowi i organizacji badań statystycznych na ziemiach polskich.

Pierwszy projekt opracowania takiej syntetycznej publikacji powstał w GUS już w 1968 r. Prace podjęte wówczas z inicjatywy Prezesa GUS prof. dr. Wincentego Kawalca doprowadziły do przygotowania w wersji roboczej zeszytów pt. „Historyczny Rocznik Statystyczny” zawierających dane dla lat 1918—1968. Opracowanie to — powielone w 1969 r. w niewielkiej liczbie egzemplarzy — przeznaczono dla wąskiego kręgu

osób zajmujących się problematyką badań historyczno-statystycznych, zwracając się do nich z prośbą o uwagi i propozycje dotyczące przyszłego wydawnictwa. Prace nad wydaniem już ogólnodostępnego „Historycznego Rocznika Statystycznego” nie zostały wówczas zakończone; przerwano je głównie z powodów finansowych. Materiał statystyczny zgromadzony do opublikowania w „Historycznym Roczniku Statystycznym” został później częściowo wykorzystany w dwóch wydawnictwach GUS: „Polska 1918—1978”, Warszawa 1978 i „Polska 1918—1988”, Warszawa 1989.

Prace nad wydaniem publikacji dokumentującej rozwój społeczno-gospodarczy ziem polskich wznowiono w II połowie 1989 r., rozszerzając jednocześnie zakres chronologiczny badań aż po okres przedrozbiorowy. Jako ówczesny Prezes GUS Zarządzeniem Nr 51 z 31 lipca 1989 r. powołałem Komitet Redakcyjny publikacji „Historia Polski w liczbach”.

Redaktorem Głównym, kierującym jednocześnie pracami nad okresem po 1918 r. został prof. dr hab. Andrzej Jezierski z Wydziału Nauk Ekonomicznych Uniwersytetu Warszawskiego. Kierowanie opracowaniem materiału z czasów do 1795 r. powierzono prof. dr. hab. Andrzejowi Wyczańskiemu z Instytutu Historii PAN, a z okresu 1795—1918 prof. dr. hab. Juliuszowi Łukasiewiczowi z Instytutu Historycznego Uniwersytetu Warszawskiego.

W skład Komitetu weszli także: dr Cezary Kukło z Instytutu Historii Filii Uniwersytetu Warszawskiego w Białymstoku, dr Cecylia Leszczyńska z Wydziału Nauk Ekonomicznych Uniwersytetu Warszawskiego, a od 1990 r. także dr Andrzej Radzko z Wydawnictwa „Pallotinum”. Sekretarzem został mgr Jan Berger z Centralnej Biblioteki Statystycznej im. S. Szulca w Warszawie.

Komitet Redakcyjny „Historii Polski w liczbach” przyjął zasadę prezentacji danych statystycznych dla takiego obszaru państwa polskiego, jaki obejmowały jego granice w danym okresie. Dla lat 1795—1918 starano się prezentować dane statystyczne dla tych obszarów, które uważano w okresie pierwszej wojny światowej za terytorium przyszłego państwa polskiego opartego o granice historyczne, w których zamieszkiwały zwarte grupy Polaków.

Komitet ustalił również, że przy doborze materiału statystycznego do poszczególnych zeszytów będą wykorzystywane w zasadzie tylko źródła i opracowania publikowane. Zrezygnowano z przeprowadzania dodatkowych kwerend archiwalnych, traktując istniejący stan wiedzy w dziedzinie statystyki historycznej jako wystarczający dla wyżej wymienionych publikacji.

Określenia i terminy występujące w źródłach starano się zastąpić terminologią stosowaną obecnie przez GUS i jednocześnie przyjętą w statystyce międzynarodowej.

Ustalono również, że niektóre ważniejsze problemy rozwoju społeczno-gospodarczego ziem polskich będą przedstawiane na tle statystyki międzynarodowej, co pozwoli na poznanie miejsca jakie zajmowała Polska wśród krajów europejskich w różnych okresach dziejów.

Stosując powyższe założenia opracowano niniejszy pierwszy zeszyt „Historii Polski w liczbach”. W syntetycznym ujęciu zaprezentowano w nim w 174 tablicach i na 17 wykresach rozwój demograficzny na obszarze ziem polskich oraz przedstawiono od strony liczbowej i kartograficznej zmiany terytorialne państwa polskiego. Dane statystyczne starano się zgrupować w następującej kolejności: stan zaludnienia i terytorium, ludność według płci i wieku, ludność według miejsca zamieszkania, ludność według języka i wyznania, struktura społeczno-zawodowa ludności, ruch naturalny i migracyjny ludności.

Do każdego z trzech wyodrębnionych w publikacji okresów chronologicznych dołączono również uwagi wstępne do tablic oraz teksty informujące o źródłach, publikacjach i badaniach nad zaludnieniem ziem polskich.

W końcu publikacji zamieszczono także wykaz wykorzystanej literatury, który może być pomocny dla Czytelników zajmujących się szerzej problematyką badań historyczno-statystycznych dotyczących zagadnień ludnościowych na terytorium państwa polskiego.

Komitet Redakcyjny „Historii Polski w liczbach” zwraca się z prośbą do osób zainteresowanych treścią niniejszego tomu o nadsyłanie uwag i wszelkich propozycji dotyczących zarówno doboru materiału statystycznego, jak i sposobu jego przedstawiania. Opinie te zostaną wykorzystane w przyszłym zbiorczym wydaniu publikacji „Historia Polski w liczbach”.

Dr Franciszek Kubiczek
Przewodniczący Komitetu Redakcyjnego
„Historii Polski w liczbach”

Warszawa, luty 1993 r.

Objaśnienia znaków umownych

Kreska (—) — zjawisko nie wystąpiło.

Zero (0) — zjawisko istniało, jednakże w ilościach mniejszych od liczb, które mogły być wyrażone uwidocznionymi w tablicy znakami cyfrowymi.

Kropka (.) — zupełny brak informacji albo brak informacji wiarygodnych.

Znak (×) — wypełnienie pozycji, ze względu na układ tablicy, jest niemożliwe lub niecelowe.

„W tym” — oznacza, że nie podaje się wszystkich składników sumy.

SPIS TREŚCI

	Str.
PRZEDMOWA	III
OKRES DO 1795 R.	1
OKRES 1795—1918	49
OKRES 1918—1990	121
WYKAZ WYKORZYSTANEJ LITERATURY	200

Szczegółowy spis tablic, wykresów i map

OKRES DO 1795 R.

I. Źródła i badania nad zaludnieniem i ruchem naturalnym Polski przedrozbiorowej	3
II. Uwagi wstępne do tablic	12

TABLICE

Terytorium i ludność

1. Terytorium Polski w X—XVIII w.	14
2. Podział terytorialny Rzeczypospolitej po Unii Lubelskiej według województw ok. 1580 r.	14
3. Rozbiory Polski	20
4. Ludność Polski na tle niektórych krajów europejskich w X—XVIII w.	20
5. Gęstość zaludnienia trzech centralnych dzielnic Polski w X—XVIII w.	23
6. Zmiany zaludnienia trzech centralnych dzielnic Polski w X—XVIII w.	23

Ludność według płci i wieku

7. Ludność w Dobrym Mieście i okolicznych wsiach według płci i wieku w 1695 r.	24
8. Ludność parafii Wielen nad Notecią według płci i wieku w 1791 r.	27

Ludność według miejsca zamieszkania

9. Ludność wiejska i miejska Korony według województw w XVI—XVII w.	28
10. Dymy wiejskie i miejskie w Koronie według województw w latach 1775—1776 (bez ziem I rozbioru)	29
11. Ludność wiejska i miejska Prus Królewskich według województw w latach 1772—1793	30
12. Ludność miejska Korony według województw w XVI—XVII w.	30
13. Gęstość sieci miejskiej w Koronie według województw ok. 1500 r.	31
14. Gęstość sieci miejskiej Wielkiego Księstwa Litewskiego według województw w połowie XVII w.	32
15. Gęstość sieci miejskiej w Koronie według województw w 1789/1790 r. (bez ziem I rozbioru)	32
16. Lokacje miast w trzech centralnych dzielnicach Polski w XIII—XVIII w.	33
17. Lokacje miast w Koronie według rodzaju własności w XIII—XV w.	34
18. Liczba miast w Koronie w XVI—XVIII w.	34
19. Nowo zakładane miasta w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI—XVII w.	36
20. Zmiany w zakresie własności miast Korony w XVI—XVIII w.	36
21. Miasta Korony według liczby mieszkańców w XVI w.	37
22. Rozwój osadnictwa i proces kurczenia się obszarów leśnych i bagnistych w Wielkopolsce środkowej i zachodniej od końca XIV do XVIII w.	38
23. Rozwój osadnictwa w Wielkopolsce w XVIII w.	39

Ludność według wyznania i narodowości

24. Ludność Gdańska według wyznania w XVII—XVIII w.	40
25. Żydzi w Rzeczypospolitej w 1764 r.	40

Struktura społeczno-zawodowa

26. Struktura społeczna ludności Korony u schyłku XVI w.	41
27. Struktura społeczna ludności trzech województw Prus Królewskich w II połowie XVI w.	41
28. Struktura społeczna ludności województwa krakowskiego w latach 1563—1564	42
29. Struktura społeczna ludności województwa płockiego ok. 1580 r.	42
30. Struktura społeczna ludności Wielkopolski przed drugim rozbiorem	43
31. Struktura społeczno-zawodowa ludności Wielkopolski przed drugim rozbiorem	43
32. Struktura zawodowa ludności żydowskiej w miastach Korony w 1764 r.	44
33. Struktura zawodowa ludności żydowskiej we wsiach Korony w 1764 r.	44

Ruch naturalny i migracyjny

34. Ruch naturalny w parafii Czacz (Wielkopolska) w XVII—XVIII w.	45
35. Ruch naturalny w parafii św. Krzyża w Warszawie w XVIII w.	46
36. Ruch naturalny w parafii św. Marii Magdaleny w Poznaniu w XVIII w.	46
37. Pochodzenie terytorialne imigracji do starej Warszawy w latach 1506—1655	47
38. Miejscowi i przybysze wśród obywateli Gdańska w latach 1558—1709	47
39. Napływ ludności wiejskiej do Poznania w latach 1576—1700	48
40. Napływ ludności wiejskiej do niektórych miast w Polsce w XV—XVIII w.	48

MAPY

1. Polska za Bolesława Chrobrego (ok. 1000 r.)	16
2. Polska za Kazimierza Wielkiego (ok. 1370 r.)	17
3. Zmiany terytorium Polski i Litwy w XV—XVIII w.	18
4. Rzeczpospolita w XVI w. (ok. 1580 r.)	19

	Str.
5. Polska w czasie rozbiorów (1772—1795)	21
6. Gęstość zaludnienia Rzeczypospolitej ok. 1580 r.	22
7. Gęstość zaludnienia Rzeczypospolitej ok. 1790 r.	25

WYKRESY

1. Ludność w Dobrym Mieście i okolicznych wsiach według płci i wieku w 1695 r.	26
2. Nasilenie akcji lokacyjnej miast na ziemiach Polski w średnio-wieczu	35

OKRES 1795—1918

I. Źródła, publikacje i organizacja badań statystyki demograficznej na ziemiach polskich w okresie 1795—1918	51
II. Uwagi wstępne	66

TABLICE

Terytorium i ludność

41. Podział terytorialny ziem b. Rzeczypospolitej i innych ziem zamieszkałych przez Polaków w 1810 r.	68
42. Podział terytorialny ziem b. Rzeczypospolitej i innych ziem zamieszkałych przez Polaków w latach 1815—1912	68
43. Ludność ziem b. Rzeczypospolitej i innych ziem zamieszkałych przez Polaków w latach 1846—1911	69
44. Szacunki liczby ludności niektórych dzielnic Polski w latach 1819—1825	70
45. Ludność Polski i niektórych państw europejskich w latach 1820—1910	70
46. Ludność Księstwa Warszawskiego według departamentów w 1811 r.	71
47. Ludność Królestwa Polskiego według województw w 1819 r. i 1844 r.	71
48. Ludność Królestwa Polskiego według guberni w latach 1868—1910	74

	Str.
49. Ludność zaboru rosyjskiego w granicach Cesarstwa według guberni w latach 1846—1912	74
50. Ludność Galicji według obwodów sądowych w latach 1819—1910	76
51. Ludność Galicji w latach 1857—1910	76
52. Ludność ziem polskich pod panowaniem pruskim według rejencji w latach 1871—1910	78
53. Ludność Śląska w latach 1816—1910	78

Ludność według płci i wieku

54. Ludność cywilna Księstwa Warszawskiego według płci w 1811 r.	79
55. Ludność Królestwa Polskiego według płci w 1897 r.	79
56. Ludność Królestwa Polskiego według wieku i płci w 1897 r.	80
57. Ludność guberni Królestwa Polskiego według wieku w 1897 r.	80
58. Ludność na ziemiach polskich pod panowaniem Prus według płci w 1910 r.	82
59. Ludność Galicji według wieku w latach 1869—1910	82
60. Ludność na ziemiach polskich pod panowaniem Prus według wieku w 1910 r.	85

Ludność według miejsca zamieszkania

61. Ludność miejska w Księstwie Warszawskim według departamentów w 1811 r.	85
62. Ludność miast powyżej 10 tysięcy mieszkańców w niektórych dzielnicach Polski w latach 1857—1910	87
63. Ludność guberni Królestwa Polskiego według miejsca zamieszkania w 1897 r.	87
64. Ludność miast i miasteczek w Królestwie Polskim w latach 1827—1913	88
65. Ludność rejencji zaboru pruskiego według miejsca zamieszkania w latach 1871—1910	88
66. Rozwój ludności większych miast na obszarze b. Rzeczypospolitej w latach 1810—1910	89

Ludność według języka i wyznania

67. Ludność departamentów Księstwa Warszawskiego według wyznania w 1811 r.	89
--	----

	Str.
68. Ludność guberni Królestwa Polskiego według narodowości w 1897 r. i 1913 r.	90
69. Ludność guberni Królestwa Polskiego według wyznania w 1913 r.	90
70. Ludność miejska w guberniach Królestwa Polskiego według wyznania w 1897 r.	91
71. Ludność powiatów b. obwodu białostockiego według języka i wyznania w 1897 r.	91
72. Polacy i katolicy na ziemiach b. Rzeczypospolitej będących od 1807 r. pod panowaniem rosyjskim według guberni w latach 1867—1909	92
73. Ludność Galicji według języka i wyznania w latach 1857—1910	93
74. Ludność Galicji Zachodniej według języka i wyznania w latach 1857—1910	93
75. Ludność Galicji Wschodniej według języka i wyznania w latach 1857—1910	94
76. Ludność obwodów sądowych Galicji według języka i wyznania w 1910 r.	94
77. Ludność powiatów Śląska Cieszyńskiego według języka i wyznania w 1910 r.	95
78. Polacy w powiatach i rejencjach Wielkiego Księstwa Poznańskiego w 1846 r. i 1910 r.	96
79. Ludność Wielkiego Księstwa Poznańskiego i Pomorza Gdańskiego według wyznania w latach 1871—1910	97
80. Polacy i katolicy w powiatach Pomorza Gdańskiego w 1910 r.	97
81. Ludność powiatów Górnego Śląska według języka w latach 1828—1910	98
82. Ludność Górnego Śląska według wyznania w 1828 r. i 1910 r.	99
83. Ludność powiatów rejencji olsztyńskiej według języka i wyznania w 1910 r.	100
84. Ludność miast i wsi zaboru pruskiego według języka w 1910 r.	100

Struktura społeczno-zawodowa

85. Ludność stanu szlacheckiego w Księstwie Warszawskim i Królestwie Polskim z podziałem terytorialnym w 1811 r. i 1827 r.	101
86. Struktura zawodowa ludności Królestwa Polskiego według guberni w 1897 r.	101

	Str.
87. Struktura zawodowa ludności ziem polskich pod panowaniem Austrii w latach 1900—1910	102
88. Struktura zawodowa ludności zaboru pruskiego w latach 1882—1907	102
89. Zmiany składu społecznego ludności pozarolniczej w zaborze pruskim w latach 1882—1907	102
90. Ludność katolicka na Śląsku Pruskim według kategorii zawodowych w 1907 r.	103

Ruch naturalny i migracyjny ludności

91. Ruch naturalny w Królestwie Polskim w latach 1824—1910	103
92. Ruch naturalny w Galicji w latach 1817—1910	105
93. Wpływ klęsk elementarnych na ludność Galicji według obwodów sądowych w latach 1831—1848	105
94. Ruch naturalny na Śląsku Cieszyńskim w latach 1830—1848	106
95. Ruch naturalny w zachodniej części ziem polskich w latach 1816—1910	107
96. Urodzenia na Górnym Śląsku w latach 1816—1852	107
97. Ruch naturalny w niektórych krajach europejskich w latach 1876—1913	109
98. Śmiertelność niemowląt w Warszawie w latach 1874—1910	109
99. Śmiertelność niemowląt w Galicji w latach 1860—1910	110
100. Śmiertelność niemowląt w zachodnich dzielnicach Polski według rejencji w latach 1875—1913	110
101. Przeciętne trwanie życia w Wielkim Księstwie Poznańskim w latach 1850—1910	111
102. Przeciętne trwanie życia w niektórych krajach w latach 1870—1881 i 1906—1915	111
103. Bilans migracyjny ludności Galicji według obwodów sądowych w latach 1881—1910	112
104. Ogólne bilanse migracyjne ludności Galicji w latach 1881—1910	114
105. Saldo migracji w zaborze pruskim według rejencji w latach 1871—1910	114
106. Saldo migracji na Górnym Śląsku w latach 1850—1910	115

Okres I wojny światowej

107. Terytorium Królestwa Polskiego w 1916 r.	116
108. Ludność Królestwa Polskiego w czasie I wojny światowej	116

	Str.
109. Ruch naturalny ludności Polski w czasie I wojny światowej	116
110. Przyrost naturalny i rzeczywisty ludności Polski w latach 1914—1918	117
111. Powołani do wojska i zmobilizowani na obszarze Polski w latach 1914—1918	119
112. Rozmieszczenie polskiej ludności napływowej cywilnej w Rosji korzystającej z pomocy polskich komitetów w latach 1916—1917	119

MAPY

1. Księstwo Warszawskie w 1810 r.	72
2. Królestwo Polskie po Kongresie Wiedeńskim	73
3. Ziemie I Rzeczypospolitej ok. 1910 r.	75
4. Królestwo Polskie w czasie I wojny światowej	118

WYKRESY

1. Liczba ludności w trzech zaborach w latach 1822—1912	77
2. Ludność Królestwa Polskiego według płci i wieku w 1897 r.	81
3. Ludność Galicji według płci i wieku w 1869 r.	83
4. Ludność Galicji według płci i wieku w 1900 r.	84
5. Ludność Wielkiego Księstwa Poznańskiego według płci i wieku w 1910 r.	86
6. Ruch naturalny w Galicji w latach 1817—1913	104
7. Ruch naturalny w Wielkim Księstwie Poznańskim w latach 1816—1914	108

OKRES 1918—1990

I. Organizacja i tematyka badań statystyki ludności w okresie 1918—1990	123
II. Uwagi wstępne	131

TABLICE

Terytorium i ludność

113. Terytorium i granice Polski w 1922 r. i 1939 r.	133
114. Terytorium i granice Polski w 1946 r. i 1990 r.	133

	Str.
115. Ludność Polski według spisów powszechnych 1921—1988	134
116. Powierzchnia, podział administracyjny w 1925 r. i ludność w 1921 r.	134
117. Powierzchnia, podział administracyjny i ludność w 1939 r.	136
118. Powierzchnia, podział administracyjny i ludność w 1946 r.	138
119. Powierzchnia, podział administracyjny i ludność w 1970 r.	140
120. Powierzchnia, podział administracyjny i ludność w 1990 r.	142

Ludność według płci i wieku

121. Ludność według płci i wieku w latach 1921—1990	143
122. Ludność niektórych krajów według wieku w latach 1931—1990	145

Ludność według miejsca zamieszkania

123. Ludność miejska i wiejska na podstawie spisów w latach 1921—1988	151
124. Miasta i ludność miast w latach 1921—1990	151
125. Rozwój ludności dużych miast w latach 1910—1939 . . .	152
126. Ludność dużych miast w 1939 r. i 1946 r.	155
127. Rozwój ludności dużych miast w latach 1946—1990 . . .	156

Ludność według narodowości, języka i wyznania

128. Ludność Polski według narodowości na podstawie spisu 1921 r.	157
129. Ludność Polski według wyznania na podstawie spisu 1921 r.	158
130. Ludność Polski według języka na podstawie spisu 1931 r.	159
131. Ludność Polski według wyznania na podstawie spisu 1931 r.	161
132. Ludność większych miast według wyznania na podstawie spisów 1921 i 1931 r.	163
133. Szacunek struktury narodowościowej ludności Polski w 1931 r.	163
134. Ludność Polski według narodowości na podstawie spisu 1946 r.	165
135. Ludność Ziem Odzyskanych i byłego W.M. Gdańska według narodowości w 1947 r.	166
136. Wyznania religijne w Polsce w 1990 r.	166

	Str.
137. Diecezje i wierni Kościoła rzymskokatolickiego w 1990 r.	168
138. Religijne praktyki niedzielne w Polsce w 1984 r. — dominicantes i comunicantes	169

Struktura społeczno-zawodowa

139. Zmiany struktury zawodowej ludności Polski w latach 1921 i 1931	170
140. Struktura zawodowa ludności województw na podstawie spisów w 1921 r. i 1931 r.	170
141. Ludność według wyznania i źródeł utrzymania (czynna i bierna zawodowo) na podstawie spisów w 1921 r. i 1931 r.	172
142. Ludność według źródła utrzymania i stanowiska społecznego (czynna i bierna zawodowo) na podstawie spisu w 1931 r.	174
143. Ludność według głównego źródła utrzymania w latach 1950—1988	174
144. Ludność według głównego źródła utrzymania i działów gospodarki w latach 1950—1984	175
145. Ludność czynna zawodowo w latach 1921—1988	176
146. Ludność czynna zawodowo według działów gospodarki w latach 1921—1988	176
147. Ludność czynna zawodowo w rolnictwie w % ogółu ludności czynnej zawodowo w niektórych krajach w latach 1930—1988	177
148. Struktura społeczna ludności Polski w latach 1921, 1938, 1960, 1984	179

Ruch naturalny i migracyjny

149. Ruch naturalny ludności w latach 1919—1938	179
150. Ruch naturalny ludności według grup województw w latach 1921—1938	180
151. Ruch naturalny ludności w latach 1946—1990	181
152. Ruch naturalny ludności w niektórych krajach w latach 1921—1989	181
153. Śmiertelność niemowląt w latach 1927—1990	183
154. Śmiertelność niemowląt w niektórych krajach w latach 1930—1989	183
155. Przeciętne dalsze trwanie życia w latach 1927, 1931, 1932, 1952—1990	185
156. Zewnętrzny ruch wędrowniczy ludności w latach 1919—1938	186

	Str.
157. Migracje zagraniczne ludności w latach 1946—1990 . . .	187
158. Migracje wewnętrzne ludności w latach 1951—1990 . . .	187

II wojna światowa

159. Powierzchnia i podział okupowanych terenów Rzeczypospolitej Polskiej	187
160. Podział administracyjny Generalnej Guberni i ziem włączonych do Rzeszy w 1940 r. i 1942 r.	190
161. Ludność Generalnej Guberni w latach 1939—1944	190
162. Ludność Generalnej Guberni według dystryktów w 1943 r.	191
163. Ruch naturalny ludności nieniemieckiej w Generalnej Guberni (bez dystryktu Galicja) w latach 1940—1943	191
164. Ruch naturalny ludności w Kraju Warty w latach 1940—1944	192
165. Śmiertelność w Getcie Łódzkim według wieku w latach 1940—1942	193
166. Główne obozy zagłady Żydów na terytorium Polski i szacunki liczby ofiar	193
167. Szacunek strat Żydów polskich	194
168. Ludność objęta deportacjami i zatrudniona w ZSRR	195
169. Ludność deportowana z obszarów okupowanych przez ZSRR w latach 1939—1941 według narodowości	195
170. Obywatele polscy deportowani na roboty przez władze niemieckie oraz zatrudnieni w Rzeszy polscy jeńcy wojenni	196
171. Robotnicy przymusowi zatrudnieni w Rzeszy w latach 1941—1944	196
172. Orientacyjny bilans zmian w zaludnieniu Polski w latach 1939—1945	197
173. Orientacyjny bilans zmian w zaludnieniu Polski w latach 1945—1950	198
174. Orientacyjny bilans zmian ludnościowych Polski w latach 1939—1950	199

MAPY

1. Podział administracyjny Polski w dniu 1 I 1927 r.	135
2. Podział administracyjny Polski w dniu 31 VIII 1939 r.	137
3. Podział administracyjny Polski w dniu 1 VII 1946 r.	139
4. Podział administracyjny Polski w 1970 r.	141

	Str.
5. Podział administracyjny Polski w dniu 1 I 1990 r.	144
6. Podział okupowanych terenów Polski w dniu 1 I 1941 r.	188
7. Ziemie Polski pod okupacją niemiecką w 1943 r.	189

WYKRESY

1. Ludność Polski w 1931 r.	147
2. Ludność Polski w 1955 r.	148
3. Ludność Polski w 1990 r. — miasta	149
4. Ludność Polski w 1990 r. — wieś	150
5. Ludność miejska i wiejska w latach 1921—1988	153
6. Ludność w miastach w latach 1921—1990	154
7. Ludność czynna zawodowo w rolnictwie w % ogółu ludności czynnej zawodowo w niektórych krajach w latach 1930—1988	178
8. Śmiertelność niemowląt w niektórych krajach w latach 1930—1989	184

OKRES DO 1795 R.

I. ŹRÓDŁA I BADANIA NAD ZALUDNIENIEM I RUCHEM NATURALNYM POLSKI PRZEDROZBIOROWEJ

Pierwsze informacje liczbowe o ludności ziem polskich znajdujemy już w kronikach i dokumentach średniowiecznych (np. kronika Galla Anonima, bulle papieskie, księgi uposażeń biskupstw). Ich szybki przyrost nastąpił w XVIII w., kiedy to pod wpływem myśli oświeceniowej coraz więcej osób wykazywało szersze zainteresowanie problematyką demograficzną. Już w latach 1747—1749 z inicjatywy biskupa krakowskiego Andrzeja Stanisława Kostki Załuskiego przeprowadzono spis ludności całej diecezji, która obejmowała wówczas prawie całą historyczną Małopolskę.¹⁾ Podobne spisy z polecenia biskupa Michała Jerzego Poniatowskiego zrealizowano w 1773, 1776, 1778 r. dla diecezji płockiej²⁾, a w 1787 r. ponownie diecezji krakowskiej³⁾ i archidiecezji gnieźnieńskiej. Najprawdopodobniej spisy ludności w tym czasie były przeprowadzane w większości diecezji obrządku łacińskiego w Koronie i na Litwie.⁴⁾ Nie zapominając o ich brakach, m.in. niepełne ujęcia dzieci do lat 7 czy liczby przedstawicieli innych wyznań, orientują one ogólnie w zaludnieniu poszczególnych miast i wsi. W skali pojedynczych parafii użyteczne mogą być księgi *status animarum* oraz spisy z lat 1790—1792 powstałe na zlecenie Komisji Porządkowych Cywilno-Wojskowych, z których kilka doczekało się już publikacji i interpretacji demograficznej.⁵⁾

Za pioniera polskiej demografii historycznej powszechnie uważa się Feliksa Łoykę, który jako pierwszy zbierał i opracowywał wiadomości z tego zakresu (m.in. o kłeskach i zarazach w XI—XVIII w.).⁶⁾

W połowie 1790 r. Fryderyk Józef Moszyński opublikował sumaryczne rezultaty pierwszego państwowego spisu ludności z 1789 r.⁷⁾ Uchwalony, jak wiadomo, przez Sejm Czteroletni miał on charakter podatkowo-wojskowy, nie objął przy tym stanów uprzywilejowanych: szlachty i duchowieństwa. Pomimo wielu swoich mankamentów stał się on podstawą szacunków zaludnienia u schyłku Rzeczypospolitej.

Nieco szersze zainteresowanie problematyką demograficzną, zwłaszcza globalną liczbą ludności, gęstości zaludnienia odnajdujemy w pracach Tadeusza Czackiego,⁸⁾ Stanisława Staszica⁹⁾ czy Wawrzyńca Surowieckiego¹⁰⁾ ogłoszonych w początkach XIX w.

Jednakże dopiero lata osiemdziesiąte tegoż stulecia znaczą przełom w dążeniach do naukowego i krytycznego odtworzenia dziejów zaludnienia Polski przedrozbiorowej. Ów postęp badawczy związany był

z pracami Tadeusza Korzona i Adolfa Pawińskiego. Pierwszy z nich w opublikowanym w 1882 r. dziele poświęconym Polsce stanisławowskiej obliczył sumarycznie ludność Korony i Litwy, z podziałem na stany, wyznania i narodowości.¹¹⁾ Natomiast A. Pawiński rok później tomami poświęconymi Wielkopolsce rozpoczął edycję monumentalnej serii „Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym”.¹²⁾ Zapoczątkował tym samym szersze i śmielsze, z braku bezpośrednich źródeł statystyki demograficznej dla Polski przedrozbiorowej, wykorzystywanie przez historyków źródeł pośrednich — skarbowych, tj. rejestrów podatku poborowego, podymnego i pogłównego.

Zasadniczym ich walorem jest masowe przetrwanie do naszych czasów oraz znane zasady opodatkowania. Pobór od połowy XV w. był podatkiem gruntowo-osobowym obciążającym łany ziemi chłopskiej i szlachty zagrodowej oraz różnego rodzaju ówczesne zakłady przemysłowe. W 1629 r. wprowadzono nowy podatek podymny, który zamiast areału obciążał łatwiejsze do uchwycenia nieruchomości — domy, ale z wyłączeniem dworów szlachty folwarcznej i duchowieństwa. Wreszcie w 1662 r. zaczęto wybierać pogłównie obejmujące powszechnie całą ludność, z wyjątkiem dzieci do lat 10 i ubogich — zwolnionych ustawowo.

Wszystkie źródła skarbowe są niepełne i wymagają od badaczy korekty w celu uzupełnienia elementów nie opodatkowanych. Dobór właściwych mnożników przeliczeniowych, czy to wskaźnika zaludnienia na łan osiadły/zagrodowy, domu wiejskiego/miejskiego czy wskaźnika wielkości rodziny kmiecej/komorniczej lub wreszcie odsetka pominiętych dzieci i żebraków wydaje się być najbardziej odpowiedzialnym, ale i najtrudniejszym zadaniem historyka. Zaś uzyskane na tej podstawie liczby mają jedynie wartość szacunkową.

Celem inicjatywy było uzyskanie szacunków zaludnienia Polski w apogeum jej potęgi państwowej na bazie ówczesnych wpływów podatku łanowego, zasadniczo z czasów panowania Stefana Batorego. W programie badawczym Pawińskiego (kontynuowanym po jego śmierci przez A. Jabłonowskiego i I. T. Baranowskiego) znalazły się obliczenia ludności już na szczeblu powiatów (ziem) i województw, ale z uwzględnieniem nie tylko podziału stanowego, lecz w jego ramach także kategorii zawodowo-majątkowych.

Metoda obliczania zaludnienia ziem polskich w XVI w. przyjęta przez A. Pawińskiego i A. Jabłonowskiego spotkała się z krytyką Włodzimierza Czerkawskiego. Zarzucił on obu badaczom m.in. przyjęcie za podstawę obliczeń niepełnych zestawień sumarycznych zamiast materiału szczegóło-

wego i zbyt niskich przeliczników mnożeniowych ludności kmiecej i szlachty zagrodowej na 1 łan.¹³⁾

Spisy przedrozbiorowe (diecezjalne, ludności żydowskiej z 1764—1765, miast) i inne źródła podatkowe były podstawą obserwacji struktury ludności według płci, zawodu i pochodzenia społecznego w czasach saskich i stanisławowskich dokonanych przez Józefa Kleczyńskiego u schyłku XIX stulecia.¹⁴⁾

Początek XX w. przyniósł próby szacunków zaludnienia Polski w okresie jeszcze wcześniejszym — za Kazimierza Wielkiego. W tym celu Jan Ptaśnik sięgnął po inne źródło podatkowe — zryczałtowane świętopietrze, mniej wiarygodne chociażby w porównaniu z rejestracją podatkową XVI—XVIII w.¹⁵⁾ W 1930 r. Tadeusz Ladenberger (Ładogórski) w osobnym studium po dokonaniu gruntownej analizy źródłoznawczej świętopietrza oszacował na jego podstawie zaludnienie kraju ok. 1340 r.¹⁶⁾ Z kolei socjolog Ludwik Krzywicki nie zawahał się obliczać zaludnienie Polski u początków naszej państwowości (ok. 1000 r.).¹⁷⁾

Ożywienie badań demograficzno-historycznych po II wojnie zaowocowało m.in. nowymi podsumowaniami szacunków liczb ludności ziem polskich w kolejnych przekrojach chronologicznych.

Już w 1948 r. Józef Mitkowski zakwestionował oparte na świętopietrze szacunki ludnościowe państwa Kazimierzowego¹⁸⁾ T. Ładogórskiego, w rezultacie czego ten ostatni w dziesięć lat później przedstawił nowe obliczenia, uzyskane m.in. wskutek zastosowania bardziej zróżnicowanych przeliczników mnożeniowych.¹⁹⁾ Z kolei Henryk Łowmiański biorąc za podstawę możliwości produkcyjne wczesnofeudalnego rolnictwa i potrzeby żywnościowe ludności dwukrotnie (1953, 1967) usiłował ustalić zaludnienie ziem polskich w czasach Bolesława Chrobrego.²⁰⁾ Dopiero niedawno na ich nietrafność zwrócił uwagę nestor polskich demografów historycznych T. Ładogórski.²¹⁾

Na szczególną uwagę zasługują ustalenia Witolda Kuli²²⁾ (1951) i Stanisława Hoszowskiego²³⁾ (1951), Egona Vielrośego²⁴⁾ (1957) oraz Ireny Gieysztorowej²⁵⁾ (1963). Wszystkie one, z jednej strony, przyniosły korekty i uzupełnienia w poszczególnych przekrojach, z drugiej — co istotne — starały się po raz pierwszy powiązać je w ciąg rozwojowy zgodny z naszą dotychczasową znajomością procesu historycznego.

Zaludnienie Wielkiego Księstwa Litewskiego budziło mniej zainteresowania przede wszystkim z racji słabszych podstaw źródłowych. Tym niemniej jego ludność w dwóch przekrojach XVI-wiecznych: 1528 r. i 1567 r., szacował H. Łowmiański²⁶⁾ (1960), natomiast dla ok. 1650 r. w osobnym studium Józef Morzy²⁷⁾ (1965), a dla 1790 r. — Jerzy

Ochmański²⁸) (1967). Z kolei zaludnieniu miasteczek litewskich i białoruskich do połowy XVII w. poświęcił rozprawę Stanisław Alexandrowicz²⁹) (1965).

W końcu należy wskazać na pracę Grzegorza Błaszczyka, który na podstawie różnorodnych źródeł skarbowych i kościelnych podjął interesującą próbę ustalenia nie tylko gęstości zaludnienia Żmudzi w XVII—XVIII w., ale także i struktury społecznej³⁰) (1985).

*

* * *

Już na przełomie XVIII/XIX w. w pracach grona ówczesnych pionierów statystyki T. Czackiego, W. Surowieckiego pojawiały się informacje zaczerpnięte z kościelnych ksiąg metrykalnych ślubów, chrztów i pogrzebów — podstawowego źródła w badaniach ruchu naturalnego Rzeczypospolitej szlacheckiej.

W Polsce przełomowe znaczenie w upowszechnieniu obowiązku prowadzenia rejestracji parafialnej zaślubionych i ochrzczonych (wprowadzonej przez sobór trydencki w 1563 r.) miały postanowienia synodu piotrkowskiego prymasa Bernarda Maciejowskiego z 1607 r., a ewidencji zmarłych — Rytuału piotrkowskiego z 1631 r. Księgi, które pisano po łacinie w XVII—XVIII w. prowadzone były nie zawsze starannie, co potwierdzają widoczne luki w ciągłości i przemieszania chronologiczne. Kompletność prowadzonych ksiąg metrykalnych zależała zarówno od duchowieństwa parafialnego, jego kwalifikacji i właściwego wypełniania przyjętych przez nich obowiązków, jak i samych wiernych. Zróźnicowanie materialne tych ostatnich, w połączeniu z kosztami obrzędów, mogło wpływać na luźniejszy niekiedy kontakt parafian (zwłaszcza uboższych) z miejscowym kościołem.

Dlatego też księgi metrykalne, choć mniej tendencyjne od rejestrów podatkowych, a przy tym o szerszym zasięgu społecznym, nie są wolne od braków. Najbardziej kompletna zdaje się być rejestracja ślubów, najmniej zaś zgonów. Notowanie tych ostatnich przez duszpasterzy parafialnych tak na dobre upowszechniło się dopiero na przełomie XVII i XVIII stulecia.³¹)

Poważniejsze zainteresowanie elementami ruchu naturalnego ludności odnajdujemy dopiero jednak w monografiach Franciszka Bujaka poświęconych miejscowościom galicyjskim opublikowanych na początku XX w.³²) W jego ślady poszli m.in. Marcei Handelsman i Zygmunt Nagórski³³) (1904) oraz Zofia Daszyńska-Golińska³⁴) (1906). W odróżnieniu od swoich poprzedników, których interesowały przede wszystkim bardzo małe społeczności, Henryk Wiercieński³⁵) rozpoczął (niestety nie

dokończone) badania tendencji rozwojowych ludności w ziemi lubelskiej na przestrzeni XVII—XIX w. (1910).

Przed wojną Tadeusz Furtak³⁶⁾ (1937) i E. Vielrose³⁷⁾ (1938—1939) podjęli także próby spożytkowania dla badań nad ruchem naturalnym ludności informacji zaczerpniętych z herbarzy — źródła nieporównanie gorszej jakości niż kościelne księgi metrykalne. Do podstawowych mankamentów przedwojennych prób eksploatacji rejestracji metrykalnej należy zaliczyć nieświadomość badaczy co do wartości właściwych źródeł, brak krytycznej ich interpretacji, wreszcie koncentrowanie się na bardzo małych statystycznie zbiorowościach.

Na tym tle korzystnie wyróżnia się (zwłaszcza wysokim poziomem źródłoznawstwa, bogatą dokumentacją i oryginalnym programem badawczym), powstałe jeszcze przed wojną, ale opublikowane z ponad 30-letnim opóźnieniem, studium ludnościowe jedenastu parafii okolic Brzeżan w XVII—XVIII w. autorstwa Bohdana Puczyńskiego.³⁸⁾

Przedwojenne badania nad ruchem naturalnym ludności Polski przedrozbiorowej podsumował w 1951 r. S. Hoszowski.³⁹⁾ W trzy lata później ukazało się pionierskie studium Stanisława Waszaka poświęcone rodzinie poznańskiej na przełomie XVI/XVII w.⁴⁰⁾ Zasadą autora było łączne wykorzystanie spisu pogłównego z 1590 r. i rejestrów metrykalnych 4 parafii, co umożliwiło mu zrekonstruowanie ponad 300 rodzin 20-tysięcznego Poznania.

Praca E. Vielrosego dotycząca parafii Pławno⁴¹⁾ (1952), a zwłaszcza Adama Szczypiorskiego o parafii Daleszyce⁴²⁾ (1963) zapoczątkowały ożywioną dyskusję wokół wartości źródeł metrykalnych, potrzeby ich weryfikacji, a także ujednoczenia stosowanych metod badawczych. Zarówno w dyskusji tej, jak i w późniejszym rozwoju badań nad ruchem naturalnym ważną rolę odegrały prace Ireny Gieysztorowej.⁴³⁾ W 1971 r. dokonała ona krytycznego podsumowania rodzimych badań metrykalnych (tak przed- jak i powojennych) z jednej strony, z drugiej naszkicowała drogi ich postępu badawczego.⁴⁴⁾ Natomiast w obszernym kompendium „Wstęp do demografii staropolskiej” (1976) posługując się metodą retrogresji scharakteryzowała gruntownie cały zasób źródeł służących badaniu zjawisk ludnościowych oraz sposoby ich eksploracji i to nie tylko dla okresu staropolskiego.⁴⁵⁾ Zaakcentowała ona również, że w światowej nauce podstawową jednostką badawczą stała się rodzina — najmniejsza komórka socjodemograficzna.

Podczas gdy w nauce zachodnioeuropejskiej od początku lat sześćdziesiątych obserwujemy coraz większe zaawansowanie prac metodą „rekonstrukcji rodzin”, w Polsce dominowało wykorzystanie ksiąg metrykalnych metodą bardziej tradycyjną — zbiorczych przeliczeń.

W tym kręgu badawczym możemy sytuować prace ośrodka lubelskiego kierowanego przez Zygmunta Sułowskiego,⁴⁶⁾ a także wielu innych badaczy, jak np. Kazimierza Miki,⁴⁷⁾ Kazimierza Górnego,⁴⁸⁾ Jana Baszanowskiego⁴⁹⁾ czy Mieczysława Kędelskiego.⁵⁰⁾

W 1965 r. w Akademii Ekonomicznej w Poznaniu pod kierunkiem Stanisława Borowskiego rozpoczęto realizację zakrojonych na szeroką skalę badań nad prokreacją rodzin polskich od czasów najdawniejszych po współczesne. Przed śmiercią S. Borowski zdążył opublikować dwie prace będące monografią demograficzną mikroregionu Czacz (Wielkopolska),⁵¹⁾ których końcowy wynik przeciętnej liczby dzieci (2,2—2,4) w odtworzonych rodzinach nasuwa duże wątpliwości. Większą wartość poznawczą mają prace publikowane przez Edmunda Piaseckiego poświęcone ludności i rodzinie chłopskiej parafii bejskiej (Małopolska). Ich podsumowaniem jest studium opublikowane w 1990 r.⁵²⁾ Pomimo nie zawsze zadowalającej krytyki źródłowej surowe kryteria selekcji rodzin zrekonstruowanych do badań nad płodnością odkryły wysoką dzietność kobiet (ponad 6 dzieci). Jednakże ograniczenie programu badawczego zasadniczo do genetyki populacyjnej uniemożliwia poznanie rozmiarów i struktury rodzin, płodności i umieralności w stratyfikacji społecznej czy zawodowej.

Prace zespołu kierowanego przez Andrzeja Wyczańskiego (od 1979 r.) w ramach współpracy Instytutu Historii PAN i Filii Uniwersytetu Warszawskiego w Białymstoku nad informatyzacją badań społeczno-demograficznych opartych na rejestrach parafialnych zaowocowały m.in. monografią poświęconą rodzinie warszawskiej w czasach saskich i stanisławowskich.

Na podstawie blisko 80 tys. metryk i różnorodnej dokumentacji gospodarczej Cezary Kukło⁵³⁾ (1991) przedstawił podstawowe parametry ruchu naturalnego ludności stołecznej parafii św. Krzyża, zaś odtworzone losy blisko 2000 rodzin stały się podstawą ich szczegółowej charakterystyki demograficznej.

W okresie powojennym badania demograficzno-historyczne początkowo związane były w dużym stopniu z pracami nad „Atlasem Historycznym Polski” realizowanymi w Instytucie Historii PAN. Krokiem ku instytucjonalizacji środowiska demografów historycznych było powstanie Zespołu koordynującego badania nad zaludnieniem Polski do 1918 r. przy Instytucie Historii Kultury Materialnej PAN, a następnie przekształcenie go w 1964 r. w Sekcję Demografii Historycznej Komitetu Nauk Demograficznych PAN. Periodykiem naukowym Sekcji stała się „Przeszłość Demograficzna Polski”, której w latach 1967—1991 ukazało się 18 tomów.

Niniejszy skrótowy przegląd dorobku polskiej demografii historycznej dla epoki przedrozbiorowej ujmuje zasadniczo tylko prace odnoszące się do aktualnego wówczas terytorium naszego państwa. Stąd poza zasięgiem naszych uwag znalazły się liczne studia poświęcone zagadnieniom ludnościowym chociażby Śląska czy innych obszarów.

Podsumowując należy stwierdzić, iż rozwój zaludnienia ziem polskich w epoce przedrozbiorowej, mimo wysiłku kilku pokoleń badaczy, pozostaje nadal dużą niewiadomą. Wynika to przede wszystkim z faktu, że większość materiałów źródłowych jakimi dysponuje historyk powstało dla celów podatkowo-skarbowych, są więc one źródłami zastępczymi — pośrednimi w badaniach nad zaludnieniem. Dlatego też i w warsztacie współczesnego demografa historycznego i w dyskusjach środowiskowych dominuje zagadnienie doboru właściwych wskaźników przeliczeniowych. Dodajmy na koniec, że dziewiętnastowieczne badania Pawińskiego czy Korzona w chwili obecnej są już mało wartościowe. O postępie badawczym możemy mówić znacznie później (po 1945 r.), kiedy powstały krytyczne metody naukowe pozwalające przejść od kategorii instytucjonalnych występujących w źródle (np. liczby łańów opodatkowanych, liczby domów) do liczby zaludnienia.

Cezary Kukło

PRZYPISY

¹⁾ Zob. B. Kumor, Nieznane źródła do statystyki ludności diecezji krakowskiej w XVIII w., „Przeszłość Demograficzna Polski”, t. 4, 1971, s. 21—59.

²⁾ Zob. B. Kumor, Spis ludności diecezji płockiej biskupa Michała Jerzego Poniatowskiego z 1776 r., „Przeszłość Demograficzna Polski”, t. 9, 1976, s. 67—94.

³⁾ Por. J. Kleczyński, Spis ludności diecezji krakowskiej z 1787 r., „Archiwum Komisji Historycznej”, t. 7, 1894, s. 269—478.

⁴⁾ O wynikach innych spisów diecezjalnych informują W. Kramarz, T. Ladenberger, Rozmieszczenie ludności rzymskokatolickiej w diecezji przemyskiej w 1785 r., w: Studia z historii społecznej i gospodarczej poświęcone prof. dr. Bujakowi, Lwów 1931, s. 447—478; B. Komor, Ze statystyki ludności na Litwie w II połowie XVIII w., „Przeszłość Demograficzna Polski”, t. 8, 1975, s. 57—67; M. Kędelski, Przedrozbiorowy spis ludności diecezji poznańskiej (1765—1769), „Przeszłość Demograficzna Polski”, t. 17, 1987, s. 221—235.

⁵⁾ Zob. I. Gieysztorowa, Wstęp do demografii staropolskiej, Warszawa 1976, s. 123—141. Z prac późniejszych na szczególną uwagę zasługuje analiza jednego z najstarszych spisów parafialnych — Dobrego Miasta z 1695 r. autorstwa S. Borowskiego, Próba odtworzenia struktur społecznych i procesów demograficznych na Warmii u schyłku XVII w. na przykładzie Dobrego Miasta i okolicy, „Przeszłość Demograficzna Polski”, t. 8, 1975, s. 125—198. Por. także M. Górny, Wartość źródłowa *status animarum* parafii Szaradowo z 1766 r., *ibidem*, t. 17, 1987, s. 165—184; tenże, *Status animarum* parafii Junczewo z 1666 r., *ibidem*, t. 18, 1991, s. 165—203.

⁶⁾ Por. H. Madurowicz-Urbańska, Prace Feliksa Łoyki nad historią gospodarczą i ekonomiczną Polski, cz. I: Pieniądz, Wrocław 1976, s. 42—44.

⁷⁾ Przedrukował je S. Konferowicz, Fryderyk Józef Moszyński, statystyk doby Sejmu Czteroletniego, Warszawa 1961.

⁸⁾ T. Czacki, Statystyka Polski, w: Dzieła Tadeusza Czackiego, t. 3, Poznań 1845, s. 1—30.

⁹⁾ S. Staszic, O statystyce Polski krótki rzut wiadomości potrzebnych tym, którzy ten kraj chcą oswobodzić i tym którzy w nim chcą rządzić, Kraków 1807; przedruk: Pisma filozoficzne i społeczne, t. 2, Kraków 1954, s. 285—300.

¹⁰⁾ W. Surowiecki, O statystyce Księstwa Warszawskiego, w: Wybór pism, Warszawa 1957, s. 247—485.

¹¹⁾ T. Korzon, Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta (1764—1794). Badania historyczne ze stanowiska ekonomicznego i administracyjnego, t. 1, Kraków 1882, s. 47—320.

¹²⁾ Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym, wyd. A. Pawiński, A. Jabłonowski i inni, t. 1—13, Warszawa 1883—1915 (Źródła Dziejowe, t. 12—24).

¹³⁾ W. Czerkawski, Metoda badania zaludnienia Polski w XVI w., Sprawozdanie z czynności i posiedzeń Akademii Umiejętności w Krakowie, 1897, nr 2, s. 8—12.

¹⁴⁾ J. Kleczyński, Spisy ludności w Rzeczypospolitej Polskiej, Rozprawy AU, Wydział Historyczno-Filozoficzny, t. 30, Kraków 1894, s. 33—61; tenże, Pogłówny generalny w Polsce i oparte na niem popisy ludności, ibidem, s. 240—262.

¹⁵⁾ J. Ptaśnik, Kolektorzy kamery apostolskiej w Polsce piastowskiej, Rozprawy AU, Wydział Historyczno-Filozoficzny, t. 1, Kraków 1907, s. 45—50.

¹⁶⁾ T. Ladenberger (Ładogórski), Zaludnienie Polski na początku panowania Kazimierza Wielkiego, Lwów 1930.

¹⁷⁾ L. Krzywicki, Przyczynki do wyświetlenia stosunków ludnościowych w Polsce za pierwszych Piastów, „Przegląd Statystyczny”, t. 1, 1938, s. 177—203.

¹⁸⁾ J. Mitkowski, Uwagi o zaludnieniu Polski na początku panowania Kazimierza Wielkiego, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, t. 10, 1948, s. 121—130.

¹⁹⁾ T. Ładogórski, Studia nad zaludnieniem Polski XIV w., Wrocław 1958.

²⁰⁾ H. Łowmiański, Podstawy gospodarcze formowania się państw słowiańskich, Warszawa 1953, s. 232—236; tenże, Początki Polski. Z dziejów Słowian w I tysiącleciu n.e., t. 3, Warszawa 1967, s. 311—315.

²¹⁾ T. Ładogórski, Zaludnienie ziem polskich w czasach Bolesława Chrobrego, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, t. 50, 1989 (1990), s. 21—30.

²²⁾ W. Kula, Stan i potrzeby badań nad demografią historyczną dawnej Polski (do początków XIX wieku), „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, t. 13, 1951, s. 23—110.

²³⁾ S. Hoszowski, Dynamika rozwoju zaludnienia Polski w epoce feudalnej X—XVIII w., „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, t. 13, 1951, s. 137—198.

²⁴⁾ E. Vielrose, Ludność Polski od X do XVIII wieku, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. 5, 1957, s. 3—49.

²⁵⁾ I. Gieysztorowa, Badania nad historią zaludnienia Polski, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. 11, 1963, nr 3—4, s. 523—562.

²⁶⁾ H. Łowmiański, Popisy wojska Wielkiego Księstwa Litewskiego XVI wieku jako źródło do dziejów zaludnienia, w: Mediaevalia. W 50 rocznicę pracy naukowej Jana Dąbrowskiego, Warszawa 1960, s. 425—435.

²⁷⁾ J. Morzy, Kryzys demograficzny na Litwie i Białorusi w II połowie XVII wieku, Poznań 1965.

²⁸⁾ J. Ochmański, Zaludnienie Litwy w roku 1790, „Zeszyty Naukowe UAM”, Historia, z. 7, Poznań 1967, s. 269—279.

²⁹⁾ S. Alexandrowicz, Zaludnienie miasteczek Litwy i Białorusi w XVI i I połowie XVII wieku, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, t. 27, 1965, s. 35—67.

³⁰⁾ G. Błaszczak, Żmudz w XVII i XVIII wieku. Zaludnienie i struktura społeczna, Poznań 1985.

³¹⁾ Elementy treści oraz podstawowe czynniki źródłotwórcze polskich ksiąg metrykalnych szeroko omawia I. Gieysztorowa, Wstęp..., Warszawa 1976, s. 198—240.

³²⁾ F. Bujak, Maszkienice, wieś powiatu brzeskiego. Stosunki społeczno-gospodarcze, Rozprawy AU, Wydział Historyczno-Filozoficzny, t. 41, Kraków 1901; tenże, Limanowa, miasteczko powiatowe w zachodniej Galicji. Stan społeczny i gospodarczy, Kraków 1902; tenże, Zmiąca, wieś powiatu limanowskiego. Stosunki gospodarcze i społeczne, Kraków 1903.

³³⁾ M. Handelsman, Z. Nagórski, Wieś Bochotnica Kościelna pod względem ludnościowym (monografia), „Ekonomista”, t. 4, 1904, s. 44—68, 223—234.

³⁴⁾ Z. Daszyńska-Golińska, Uście Solne. Przyczynki statystyczno-historyczne do dziejów nadwiślańskiego miasteczka. Studium archiwalne, Kraków 1906.

³⁵⁾ H. Wiercieński, Próbkę szperań po archiwach. Z ruchu ludności i zaludnienia na terytorium dawnego województwa lubelskiego w ciągu trzech ostatnich stuleci, „Roczn. Pol. Tow. Krajoznawczego”, t. 4, 1910, s. 315—329.

³⁶⁾ T. Furtak, Kilka zagadnień z demografii historycznej szlachty polskiej, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, t. 6, 1937, s. 31—58.

³⁷⁾ E. Vielrose, Umieralność ludzi wybitnych w latach 1000—1799 (rodziny panujące, dostojnicy, uczeni, artyści), „Przegląd Statystyczny”, 1938, s. 87—101; tenże, Przyczynek do demografii szlachty polskiej, ibidem, 1939, s. 328—342.

³⁸⁾ B. Puczyński, Ludność Brzeżan i okolicy w XVII i XVIII w., „Przeszłość Demograficzna Polski”, t. 4, 1971, s. 177—214; t. 5, 1972, s. 15—64; t. 6, 1974, s. 3—52.

³⁹⁾ S. Hoszowski, op. cit.

⁴⁰⁾ S. Waszak, Dzietność rodziny mieszczańskiej i ruch naturalny miasta Poznania w końcu XVI w. i w XVII w., „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, t. 16, 1954, s. 316—348.

⁴¹⁾ E. Vielrose, Przyczynek do demografii wsi polskiej w wieku XVIII. „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, t. 14, 1952, s. 122—136.

⁴²⁾ A. Szczypiorski, Ludność parafii Daleszyce powiatu kieleckiego w latach 1608—1825, „Studia z Dziejów Gospodarstwa Wiejskiego”, t. 6, 1963, z. 1.

⁴³⁾ Dyskusja toczyła się na łamach „Kwartalnika Historii Kultury Materialnej”, R. 10, 1962, s. 77—131; tamże obszerna wypowiedź I. Gięsztorowej, Badania demograficzne na podstawie metryk parafialnych, s. 103—121.

⁴⁴⁾ I. Gięsztorowa, Niebezpieczeństwa metodyczne polskich badań metrykalnych XVII—XVIII wieku, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. 19, 1971, nr 4, s. 557—603.

⁴⁵⁾ I. Gięsztorowa, Wstęp..., Warszawa 1976.

⁴⁶⁾ Por. J. Kowalczyk, Wartość źródłowa metryk parafii Serniki (pow. Lubartów) z lat 1697—1865, „Przeszłość Demograficzna Polski”, t. 3, 1970, s. 63—114; J. Gawrysiakowa, Badania demograficzne w parafii Bochotnica Kościelna, ibidem, t. 8, 1975, s. 81—123.

⁴⁷⁾ K. Mik, Ruch naturalny i rozwój zaludnienia Krakowa w drugiej połowie XVIII w., „Przeszłość Demograficzna Polski”, t. 2, 1969, s. 119—138.

⁴⁸⁾ K. Górny, Ze studiów nad stosunkami ludnościowymi Torunia w XVIII w., „Acta Universitatis Nicolai Copernici”, Historia, 11, Nauki Humanistyczno-Społeczne, z. 74, Toruń 1977, s. 71—97.

⁴⁹⁾ J. Baszanowski, Tabele ruchu naturalnego ludności Gdańska z lat 1601—1846, „Przeszłość Demograficzna Polski”, t. 13, 1981, s. 67—87.

⁵⁰⁾ M. Kędelski, Ruch naturalny ludności, w: Dzieje Poznania do roku 1793, pod red. J. Topolskiego, Warszawa-Poznań 1988, s. 833—838; tenże, Rozwój demograficzny Poznania w XVIII i na początku XIX wieku, Poznań 1992.

⁵¹⁾ S. Borowski, Procesy demograficzne w mikroregionie Czacz w latach 1598—1975, „Przeszłość Demograficzna Polski”, t. 9, 1976, s. 95—191; tenże, Prawdopodobieństwo powiększania rodziny w mikroregionie Czacz od XVII do XX wieku, ibidem, t. 10, 1977, s. 135—155.

⁵²⁾ E. Piasecki, Ludność parafii bejskiej (woj. kieleckie) w świetle ksiąg metrykalnych z XVIII—XX w. Studium demograficzne. Warszawa-Wrocław 1990.

⁵³⁾ C. Kukło, Rodzina w osiemnastowiecznej Warszawie, Białystok 1991.

II. UWAGI WSTĘPNE DO TABLIC

Korzystając z tablic dotyczących okresu do 1795 r. należy pamiętać o następujących zasadach ich sporządzania:

1. Tablice obejmują aktualne w danym okresie terytorium państwowe, ewentualnie jego część, co oczywiście powoduje zmienny zakres przestrzenny tablic, odpowiadający zmianom terytorialnym ówczesnego państwa.

2. Tablice podają zazwyczaj obszar państwa w przybliżeniu, jako że granice ówczesne bywały płynne, a niekiedy w ogóle nie wytyczane ściśle, jak to na przykład miało miejsce na południowo-wschodniej Ukrainie.

3. Liczby podające stan zaludnienia stanowią z reguły wynik oszacowania, przy czym dla najwcześniejszego okresu były to dane porównawcze, późniejsze zaś oszacowania oparte są o dane typu podatkowego, w tym zaś wypadku szczególnie odpowiedzialną czynnością było ustalanie wskaźników przeliczeniowych, np. ilości ludzi na wsi przypadających na 1 łan chłopski (lub 1 tzw. dym), a także uzupełnienie luk występujących w materiale. Podobne trudności oszacowania występowały w odniesieniu do materiałów dotyczących dawnych miast.

4. Struktura ludności rozpatrywana według wieku posiada znaczne luki dotyczące szczególnie niemowląt i dzieci, co jest widoczne, gdy analizujemy odpowiednie tablice i wykresy.

5. Tablice przedstawiające strukturę społeczną i stanowią posiadają nie tylko mankamenty, które wynikają z wielkości szacunkowych, ale również pomijają częstokroć bądź grupy niewielkie liczebnie, do których oszacowania brak danych (np. Żydów, duchowieństwo), bądź ludność mobilną, wędrowną, trudną do uchwycenia również dla ówczesnych urzędników podatkowych. Podobne zastrzeżenia dotyczą struktury zawodowej ludności.

6. Tablice odnoszące się do napływu ludności do miast wymagają również wyjaśnienia, a mianowicie wpisy do ksiąg obywatelstwa miejskiego wykazują jedynie głowy rodzin, a nie pełną ilość przybyszów.

Jednocześnie należy podkreślić, że nabywanie obywatelstwa miejskiego dotyczyło jedynie części ludności, tj. tej, która miała lub chciała posiadać nieruchomości, wykonywać legalnie zawód w mieście, ewentualnie wchodzić w skład władz miejskich, natomiast w zasadzie nie obejmowała ludzi biedniejszych, najemników, służby itp.

7. W sumie tablice dotyczące okresu do 1795 r. i zawarte w nich wielkości liczbowe stanowią wartości przybliżone, a ich dokładność zależała od dokładności materiałów, z których czerpano informacje i od umiejętności historyków, którzy na ich podstawie ustalali dane ilościowe.

Andrzej Wyczański

Okres do 1795 r.

Tabl. 1. TERYTORIUM POLSKI W X—XVIII W.

Lata	Powierzchnia w tys. km ²
1000	250
1300	200
1370	240 ^a
1466	260 ^b
1580	865 ^c
1634	990 ^d
1771	733

a Wraz z ziemiemi lennymi: większa część Mazowsza, Ks. chełmsko-bielskie, włodzimierskie, Podole zach. i okręg santocki (bez tych ziem ok. 170 tys. km²).

b Wraz z lennem mazowieckim.

c Przyjęto za Al. Jabłonowskim powierzchnię woj. kijowskiego na ok. 200 tys. km², co jest wielkością orientacyjną.

d Łącznie z całym Inflantami.

U w a g a. Powierzchnia obszaru Polski przedrozbiorowej podana jest w przybliżeniu.

Na podstawie: H. Rutkowski, Terytorium, w: Encyklopedia historii gospodarczej Polski do 1945 r., t. 2, Warszawa 1981, s. 395–400.

Tabl. 2. PODZIAŁ TERYTORIALNY RZECZYPOSPOLITEJ PO UNII LUBELSKIEJ WEDŁUG WOJEWÓDZTW OK. 1580 R.

Prowincja	Województwo (ziemia)	Powierzchnia w tys. km ²
WIELKOPOLSKA	Kaliskie	16,5
	Poznańskie	16,2
	Sieradzkie	9,7
	Łęczyckie	4,4
	Brzeskie kujawskie	3,3
	Ziemia Dobrzyńska	3,0
	Inowrocławskie	2,9
	Ziemia Wieluńska	2,0
	Razem	58,0
MAŁOPOLSKA	Kijowskie ^a	200,0
	Braclawskie ^a	59,5
	Ruskie	55,2
	Wołyńskie	40,8
	Sandomierskie	25,8
	Podolskie	19,4
	Krakowskie ^b	19,0
	Podlaskie	12,5
	Lubelskie	11,1
	Belskie	9,2
Razem	452,5	

a Wobec braku wytyczonych granic wielkości przybliżone.

b Bez Ks. Siewierskiego — 0,6 tys. km² i starostwa spiskiego — 1,2 tys. km².

Okres do 1795 r.

Tabl. 2. **PODZIAŁ TERYTORIALNY RZECZYPOSPOLITEJ PO UNII LUBELSKIEJ WEDŁUG WOJEWÓDZTW OK. 1580 R. (dok.)**

Prowincja	Województwo (ziemia)	Powierzchnia w tys. km ²
MAZOWSZE	Mazowieckie	23,0
	Rawskie	6,2
	Płockie	4,3
	Razem	33,5
PRUSY KRÓLEWSKIE	Pomorskie	12,9
	Chełmińskie	4,7
	Warmia	4,3
	Malborskie	2,1
	Razem	24,0
WIELKIE KSIĘSTWO LITEWSKIE	Mińskie	55,5
	Wileńskie	44,2
	Brzeskie litewskie	40,6
	Nowogródzkie	33,2
	Trockie	31,2
	Witebskie	24,6
	Ks. Żmudzkie	23,3
	Mściśławskie	22,6
	Połockie	21,8
Razem	297,0	
	O g ó l e m	865,0

W Inflantach przyłączonych do Polski w 1561 r. w tym czasie trwały działania wojenne. Ziemiemi lennymi były: Prusy Książęce, Ks. Kurlandii i Semigalii.

Na podstawie: Atlas historyczny Polski: Prusy Królewskie w drugiej połowie XVI wieku, oprac. M. Biskup przy współudziale L. Koca, Warszawa 1961; Atlas historyczny Polski . . . mapy szczegółowe XVI wieku: t. 2: Województwo sandomierskie w drugiej połowie XVI wieku, pod red. W. Pałuckiego, oprac. K. Chłapowski, A. Dunin-Wąsowiczowa, W. Lewandowska, K. Pacuski, W. Pałucki, H. Rutkowski (w druku); t. 3: Województwo lubelskie w drugiej połowie XVI wieku, oprac. S. Wojciechowski, Warszawa 1966; t. 7: Mazowsze w drugiej połowie XVI wieku, pod red. W. Pałuckiego, oprac. A. Dunin-Wąsowiczowa, I. Gieysztorowa, J. Humnicki, W. Kalinowski, W. Lewandowska, K. Pacuski, W. Pałucki, H. Rutkowski, W. Szaniawska; S. Alexandrowicz, Powstanie sieci miejskiej Podlasia na tle wczesnych procesów urbanizacyjnych w Wielkim Księstwie Litewskim, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. 28, 1980, nr 3, s. 419; Źródła Dziejowe, t. 14, wyd. A. Pawiński, Warszawa 1836, s. 8, 15, t. 22, wyd. A. Jabłonowski, Warszawa 1897, s. 43-44.

POLSKA ZA BOLESŁAWA CHROBREGO (ok. 1000 R.)

Wykreślono na podstawie mapy autorstwa K. Pacuskiego w: Zarys historii Polski, pod red. J. Tazbira, Warszawa 1979.

POLSKA ZA KAZIMIERZA WIELKIEGO (ok. 1370 R.)

Wykreślono na podstawie mapy autorstwa H. Rutkowskiego w: Zarys historii Polski, pod red. J. Tazbira, Warszawa 1979.

ZMIANY TERYTORIUM POLSKI I LITWY W XV—XVIII W.

IN WOLLE AN POSSESSIDIV ASSIMILIAK AS ANCIOS

Wykresiono na podstawie mapy autorstwa A. Dunin-Wąsowicz w: Zarys historii Polski, pod red. J. Tazbira, Warszawa 1979.

Okres do 1795 r.

Tabl. 3. ROZBIORY POLSKI

Państwo	I — 1772		II — 1793		III — 1795		I—III rozbiór ogółem pow. w tys. km ²
	powierz- chnia w tys. km ²	ludność w mln	powierz- chnia w tys. km ²	ludność w mln	powierz- chnia w tys. km ²	ludność w mln	
Rosja	92,0	1,3	250,0	3,0	120,0	1,2	462,0
Prusy	36,0	0,6	57,0	1,0	48,0	1,0	141,0
Austria	83,0 ^a	2,7	—	—	47,0	1,5	130,0
Ogółem	211,0	4,6	307,0	4,0	215,0	3,7	733,0

^a Łącznie z zajętych w 1769 r. Spiszem i anektowanymi w 1770 r. starostwami: nowotarskim, czorsztyńskim i sądeckim.

Po I rozbiornie obszar Polski wynosił 522 tys. km², zaś po II rozbiornie ok. 215 tys. km².

U w a g a. Obszar zagarnięty przez państwa zaborcze nie jest dokładnie obliczony, zwłaszcza dotyczy to zaboru rosyjskiego.

Na podstawie: Powierzchnia według: H. Rutkowski, Terytorium, w: Encyklopedia historii gospodarczej do 1945 r., t. 2, Warszawa 1981, s. 401—402; ludność według: Atlas historyczny Polski, red. W. Czapiński, T. Ładogórski, wyd. 9, Warszawa 1989, s. 18. Wyższy szacunek zaludnienia Polski ok. 1772 r., tj. 14 mln, podaje I. Gieysztorowa, zob. tabl. 4.

Tabl. 4. LUDNOŚĆ POLSKI NA TLE NIEKTÓRYCH KRAJÓW EUROPEJSKICH W X—XVIII W.

Lata	Polska		Włochy		Francja		Niemcy		W. Brytania ^a		Rosja ^b	
	ludność											
	w mln	na 1 km ²	w mln	na 1 km ²	w mln	na 1 km ²	w mln	na 1 km ²	w mln	na 1 km ²	w mln	na 1 km ²
1000	1,25	5	7,0	24	9,0	17	5,4	10	2,5	8	8,5	2
1350	2,0 ^c	8	8,0	28	15,0	28	8,5	16	3,3	11	12,0	2
1500	3,4 ^d	13	11,0	38	15,5	29	10,8	20	5,0	16	15,1	3
1650	11,0	11	12,3	43	18,8	35	10,3	19	6,6	21	18,3	4
1772	14,0 ^e	19	16,7	58	24,1	45	20,0	37	12,2	39	29,0	6

^a Kraje Wysp Brytyjskich (Anglia, Szkocja, Irlandia).

^b Część europejska.

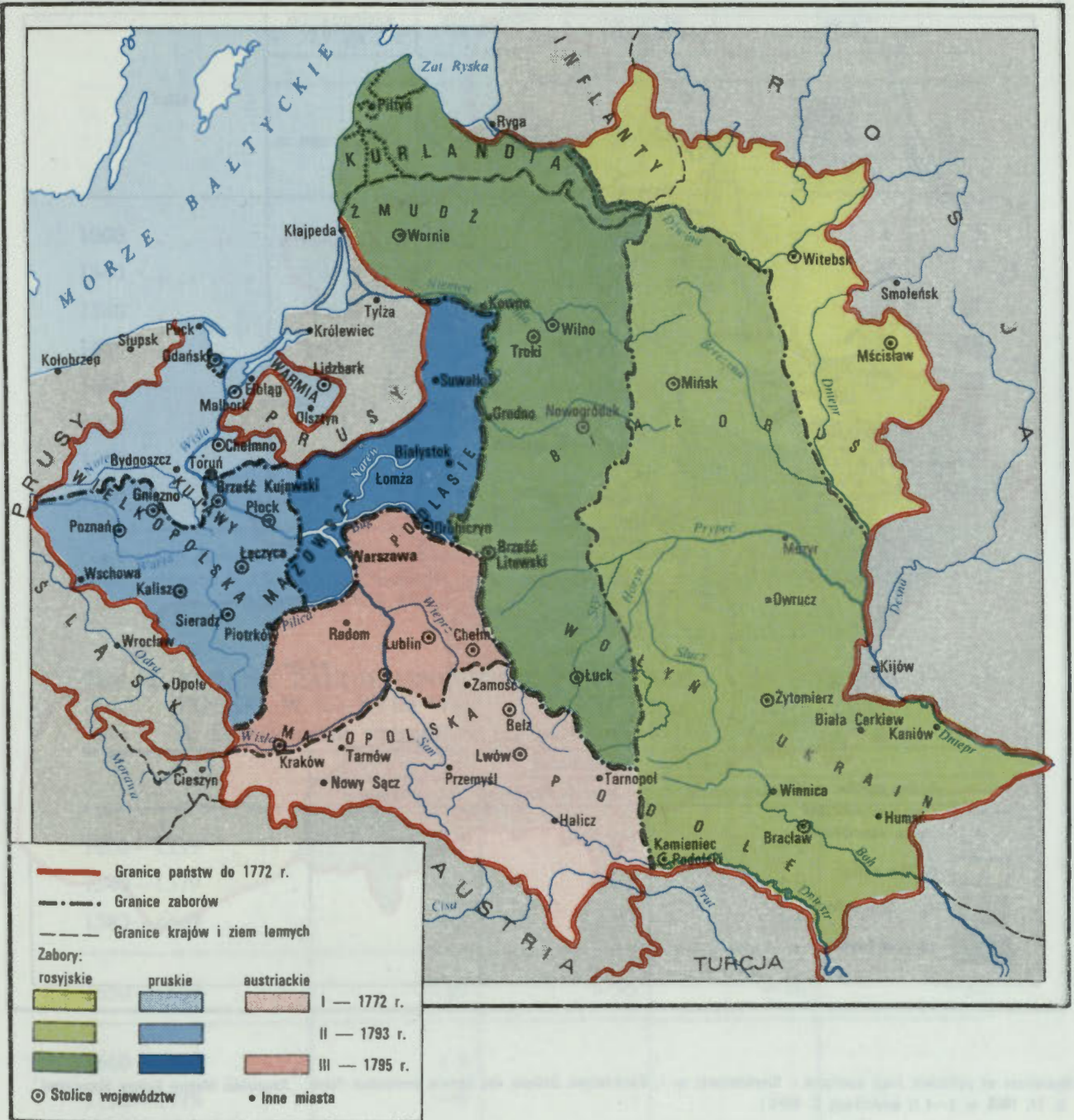
^c Dane odnoszą się do 1370 r. i zasięgu Królestwa wraz z ziemiami lennymi.

^d Wraz z lennem mazowieckim.

^e Przed I rozbiorem. Niższy szacunek zaludnienia Polski dla tego przekroju podaje W. Czapiński, zob. tabl. 3.

Na podstawie: I. Gieysztorowa, Ludność, w: Encyklopedia historii gospodarczej Polski do 1945 r., t. 1, Warszawa 1981, s. 430 z modyfikacją dla 1500 r. — dane dla Korony w granicach przed unią 1569 r. Nieco wyższy szacunek liczby ludności Polski dla 1500 r., tj. 3,9 mln podają M. Bogucka, H. Samsonowicz, Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiornowej, Wrocław 1986, s. 120—121.

POLSKA W CZASIE ROZBIORÓW (1772—1795)

Wykreślono na podstawie mapy w: Dzieje Polski, pod red. J. Topolskiego, Warszawa 1977.

GĘŚĆ ZALUDNIENIA RZECZYSPOLITEJ OK. 1580 R.

Wykreślono na podstawie mapy autorstwa I. Gieysztorowej w: I. Gieysztorowa, Badania nad historią zaludnienia Polski, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. 11, 1963, nr 3—4 (z modyfikacją C. Kukli).

Okres do 1795 r.

Tabl. 5. GĘSTOŚĆ ZALUDNIENIA TRZECH CENTRALNYCH DZIELNIC POLSKI W X—XVIII W.

Lata	Wielkopolska — 57,9 tys. km ²		Małopolska ^a — 55,9 tys. km ²		Mazowsze — 31,8 tys. km ²		Ogółem — 145,6 tys. km ²		
	ludność								
	w mln	na 1 km ²	w mln	na 1 km ²	w mln	na 1 km ²	w mln	przyrost, spadek (—) do okresu poprzednie- go w %	na 1 km ²
1000	0,3	5	0,3	5	0,1	4	0,7	×	5
1340	0,6	10	0,4	8	0,3	8	1,3	86	9
1580	1,2	21	1,2	22	0,7	20	3,1	139	21
1650	1,5	26	1,6	29	0,8	24	3,9	26	26
1660	1,0	18	1,4	24	0,5	16	2,9	—25	20
1700	3,3	14	22
1720	2,9	—12	20
1790	1,3	22	2,0	36	0,8	24	4,1	41	28

^a Przyjęto pierwotną powierzchnię dzielnicy, tj. województwa: krakowskie, sandomierskie, lubelskie.
Na podstawie: I. Gieysztorowa, Ludność, w: Encyklopedia historii gospodarczej Polski do 1945 r., t. 1, Warszawa 1981, s. 431.

Tabl. 6. ZMIANY ZALUDNIENIA TRZECH CENTRALNYCH DZIELNIC POLSKI W X—XVIII W.

A. Średnioroczne zmiany

Lata	Średnioroczne zmiany w %			
	ogółem	Wielkopolska	Małopolska	Mazowsze
1000—1339	+2	+2	+1	+3
1340—1579	+4	+3	+4	+4
1580—1649	+3	+3	+4	+3
1650—1659	—27	—36	—16	—37
1660—1699	+3	.	.	.
1700—1719	—6	.	.	.
1720—1789	+5	.	.	.
1660—1790	+3	+2	+3	+3

Tabl. 6. ZMIANY ZALUDNIENIA TRZECH CENTRALNYCH DZIELNIC POLSKI W X—XVIII W. (dok.)

B. Struktura zaludnienia według dzielnic

Lata	Struktura zaludnienia według dzielnic w %			
	ogółem	Wielkopolska	Małopolska	Mazowsze
1000	100	41	40	19
1340	100	45	35	20
1580	100	40	40	20
1650	100	39	41	20
1660	100	36	47	17
1790	100	31	50	19

Obliczono na podstawie: I. Gięsztorowa, Ludność, w: Encyklopedia historii gospodarczej Polski do 1945 r., t. 1, Warszawa 1981, s. 431.

Tabl. 7. LUDNOŚĆ W DOBRYM MIĘSCIE I OKOLICZNYCH WSIACH WEDŁUG PŁCI I WIEKU W 1695 R.

Wiek	Ogółem	Mężczyźni	Kobiety	Liczba kobiet na 100 mężczyzn
Liczby bezwzględne	2933	1419	1514	—

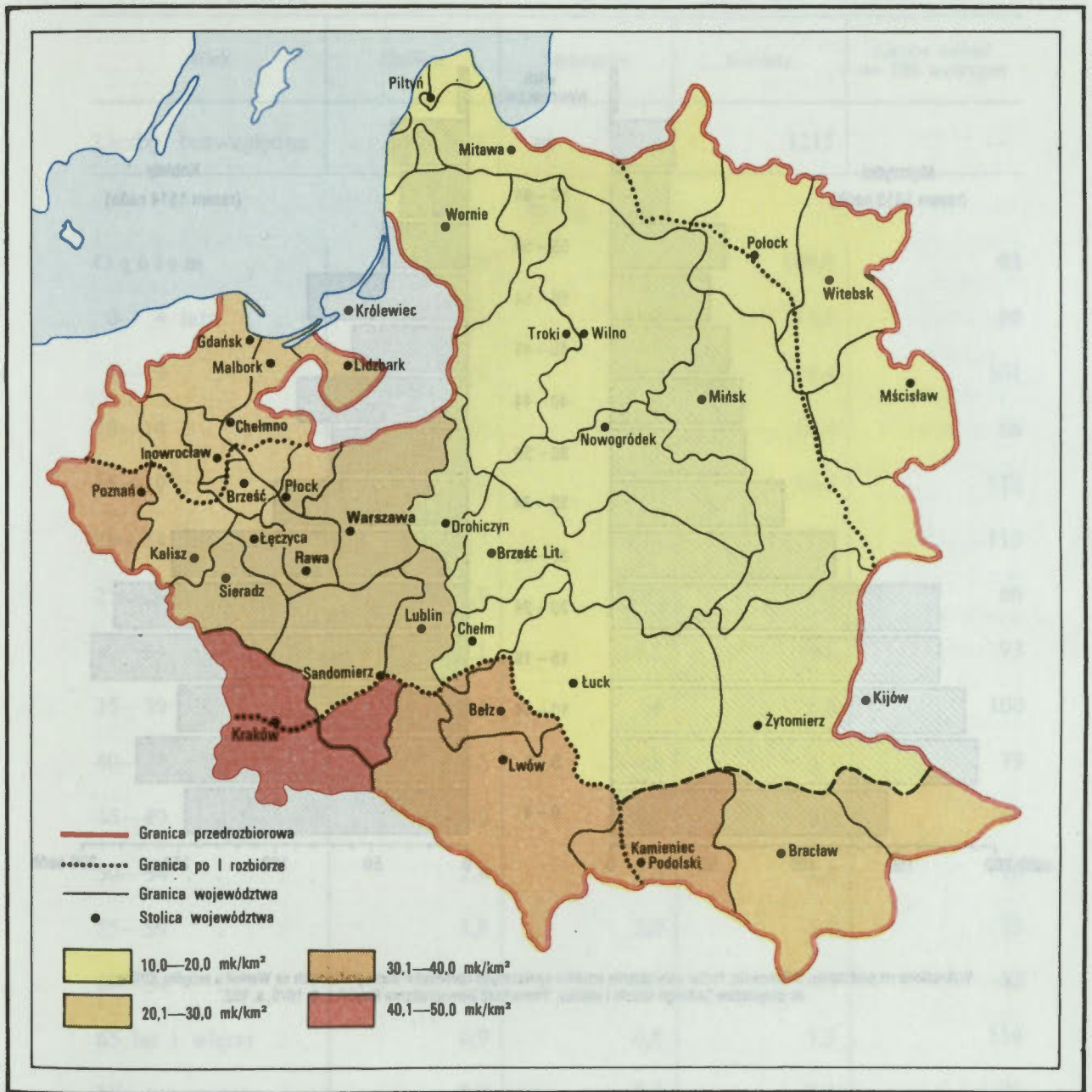
W %

Ogółem	100,0	100,0	100,0	107
0—4 lata	9,5	9,7	9,4	102
5—9	12,3	13,3	11,3	91
10—14	11,3	12,8	9,9	82
15—19	12,3	11,9	12,8	115
20—24	12,0	11,9	12,0	108
25—29	9,2	8,1	10,1	133
30—34	6,7	6,2	7,2	124
35—39	4,5	4,9	4,0	87
40—44	5,3	4,8	5,8	128
45—49	4,1	4,2	3,9	98
50—54	4,5	3,6	5,4	164
55—59	3,5	4,3	2,9	75
60—64	2,2	2,0	2,3	125
65 lat i więcej	2,4	2,2	2,7	121
Nie oznaczony	0,2	0,1	0,3	250

U w a g a. Parafialny spis Dobrego Miasta wykazuje usterki charakterystyczne dla wczesnych ujęć ludnościowych, zwłaszcza mocno niepełną ewidencję niemowląt i dzieci młodszych.

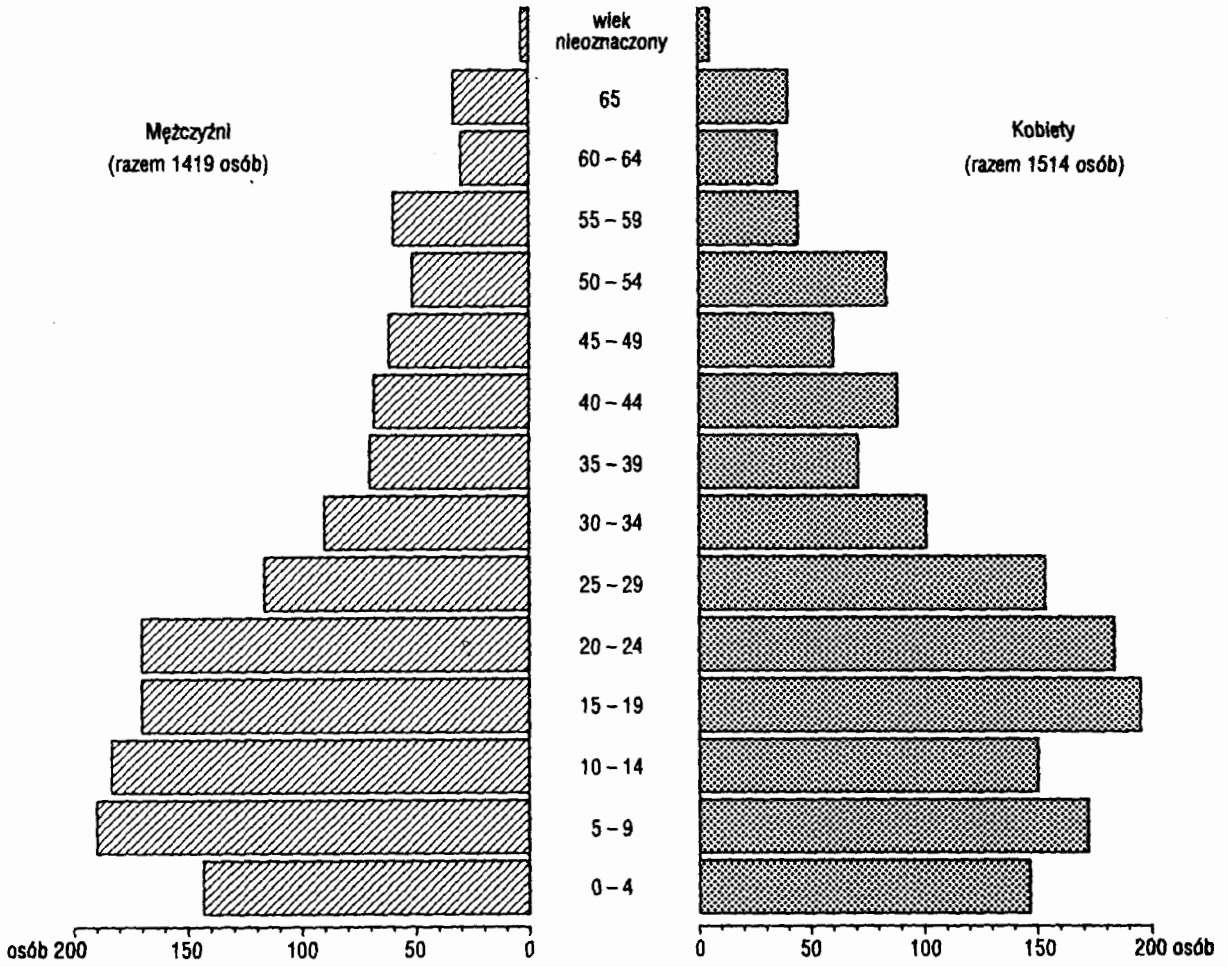
Na podstawie: S. Borowski, Próba odtworzenia struktur społecznych i procesów demograficznych na Warmii u schyłku XVII w. na przykładzie Dobrego Miasta i okolicy, „Przeszłość Demograficzna Polski”, t. 8, 1975, s. 132.

GĘSTOŚĆ ZALUDNIENIA RZECZYSPOLITEJ OK. 1790 R.

Wykreślono na podstawie mapy autorstwa I. Gięsztorowej w: I. Gięsztorowa, *Badania nad historią zaludnienia Polski*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. 11, 1963, nr 3—4.

**LUDNOŚĆ W DOBRYM MIEŚCIE I OKOLICZNYCH WSIACH
W 1695 R. WEDŁUG PŁCI I WIEKU**

Wykreślono na podstawie: S. Borowski, Próba odtworzenia struktur społecznych i procesów demograficznych na Warmii u schyłku XVII w., na przykładzie Dobrego Miasta i okolicy, "Przeszłość Demograficzna Polski", t. 8, 1975, s. 132.

Okres do 1795 r.

Tabl. 8. LUDNOŚĆ PARAFII WIELEŃ NAD NOTECIĄ WEDŁUG PŁCI I WIEKU W 1791 R.

Wiek	Ogółem	Mężczyźni	Kobiety	Liczba kobiet na 100 mężczyzn
Liczy bezwzględne	2529	1314	1215	—

W %

Ogółem	100,0	100,0	100,0	92
0—4 lata	14,1	14,2	13,9	90
5—9	13,8	13,2	14,4	101
10—14	10,8	11,2	10,4	86
15—19	9,9	9,0	10,9	112
20—24	8,7	7,8	9,7	115
25—29	7,9	8,2	7,7	86
30—34	6,1	6,1	6,1	93
35—39	5,6	5,4	5,8	100
40—44	4,5	4,8	4,1	79
45—49	4,0	4,6	3,3	67
50—54	2,4	2,6	2,1	76
55—59	1,8	2,0	1,6	73
60—64	1,2	1,6	0,7	42
65 lat i więcej	0,9	0,8	1,1	118
Nie oznaczony	8,3	8,5	8,2	90

U w a g a. Gdyby nie wysoki odsetek osób z nieoznaczonym wiekiem parafialny spis Wielenia można by uznać za najbliższy rzeczywistej strukturze wieku ówczesnej ludności. Przemawia za tym brak widocznego zjawiska skupienia wieku, dobra ewidencja niemowląt oraz mały odsetek starców — ludności powyżej 65 lat. Jednakże nawet ten spis nie objął ok. 15% kobiet, co stanowiłoby w stosunku do zarejestrowanej ludności ok. 7%.

Na podstawie: E. Brodnicka, Ludność parafii Wielień nad Notecią w drugiej połowie XVIII w., „Przeszłość Demograficzna Polski”, t. 2, 1969, s. 187.

Okres do 1795 r.

Tabl. 9. LUDNOŚĆ WIEJSKA I MIEJSKA KORONY WEDŁUG WOJEWÓDZTW W XVI—XVII W.

Województwo Ziemia	Ok. 1578			Ok. 1662		
	ludność w tys.					
	ogółem	wiejska	miejska	ogółem	wiejska	miejska
O g ó ł e m	3653,2	2692,5	960,7			
WIELKOPOLSKA	1175,2	851,0	324,2	827,2	637,4	189,8
Poznańskie	276,7	186,6	90,1	271,7	185,2	86,5
Kaliskie	314,8	222,5	92,3	203,6	151,8	51,8
Sieradzkie z Ziemią Wieluńską	223,0	171,9	51,1	173,8	146,3	27,5
Łęczyckie	140,8	105,0	35,8	91,2	80,6	10,6
Brzeskie kujawskie	114,6	87,4	27,2	36,0	31,0	5,0
Inowrocławskie	51,2	32,6	18,6	24,1	19,2	4,9
Ziemia Dobrzyńska	54,1	45,0	9,1	26,8	23,3	3,5
MAŁOPOLSKA	1177,6	825,1	352,5	1056,7	894,8	161,9
Krakowskie	476,4	309,3	167,1	497,3	427,9	69,4
Sandomierskie	517,1	386,0	131,1	437,0	369,2	67,8
Lubelskie	184,1	129,8	54,3	122,4	97,7	24,7
MAZOWSZE	799,6	652,0	147,6	365,6	312,5	53,1
Płockie	146,0	119,3	26,7	48,0	43,9	4,1
Rawskie	138,7	110,1	28,6	76,2	72,2	4,0
Mazowieckie	514,9	422,6	92,3	241,4	196,4	45,0
PRUSY KRÓLEWSKIE^a	297,2	188,7	108,5	.	.	.
Pomorskie	147,5	92,2	55,3	.	.	.
Chełmińskie	94,7	65,2	29,5	.	.	.
Malborskie	55,0	31,3	23,7	.	.	.
PODLASIE^b	203,6	175,7	27,9	125,3	111,2	14,1

^a Atlas historyczny Polski: Prusy Królewskie w drugiej połowie XVI w., oprac. M. Biskup przy współudziale L. Koca, Warszawa 1961, s. 73.

^b J. Topolski, Wpływ wojen połowy XVII wieku na sytuację ekonomiczną Podlasia, w: Studia historica. W 35-lecie pracy naukowej Henryka Łowmiańskiego, Warszawa 1958, s. 324 (bez zachodniej części Ziemi Drohickej).

Na podstawie: E. Vielrose, Ludność Polski od X do XVIII w., „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. 5, 1957, nr 1, s. 21, 39.

Okres do 1795 r.

Tabl. 10. **DYMY WIEJSKIE I MIEJSKIE W KORONIE
WEDŁUG WOJEWÓDZTW W LATACH 1775—1776
(BEZ ZIEM I ROZBIORU)**

Województwo Ziemia	Liczba dymów			Dymy miejskie w % ogółem
	ogółem	wiejskich	miejskich	
O g ó ł e m	895093	735217	159876	18
WIELKOPOLSKA	154977	122471	32506	21
Poznańskie	49825	34993	14832	30
Gnieźnieńskie	10325	8238	2087	20
Kaliskie	29325	22523	6802	23
Sieradzkie z Ziemią Wieluńską	38871	33452	5419	14
Łęczyckie	11920	10194	1726	14
Brzeskie kujawskie	6758	5947	811	12
Inowrocławskie	911	677	234	26
Ziemia Dobrzyńska	7042	6447	595	8
MAŁOPOLSKA	156889	123707	33182	21
Krakowskie	47526	37320	10206	21
Sandomierskie	68879	54936	13943	20
Lubelskie	40484	31451	9033	22
MAZOWSZE	101656	79455	22201	22
Rawskie	15805	13680	2125	13
Płockie	11818	10504	1314	11
Mazowieckie	74033	55271	18762	25
Podlaskie	42088	36223	5865	14
Ruś Czerwona	23040	19265	3775	16
Wołyń	125775	102348	23427	19
Podole	81653	67088	14565	18
Kijowskie	103941	85976	17965	17
Braclawskie	105074	98684	6390	6

U w a g a. Dym oznacza tutaj jednostkę gospodarczo-podatkową.

Na podstawie: W. Rusiński, O rynku wewnętrznym w Polsce w drugiej połowie XVIII w., „Roczniki
Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, t. 16, 1954, tabl. I^b).

Okres do 1795 r.

Tabl. 11. LUDNOŚĆ WIEJSKA I MIEJSKA PRUS KRÓLEWSKICH WEDŁUG WOJEWÓDZTW W LATACH 1772—1793

Województwo	Ludność w tys.			Ludność miejska w % ogółu ludności województw
	ogółem	wiejska	miejska	
Ogółem	396,3	297,6	98,7	25
Chełmińskie	110,6	91,9	18,7	17
Malborskie	83,4	65,5	17,9	21
Pomorskie	202,3	140,2	62,1	31

Na podstawie: Atlas historyczny Polski: Prusy Królewskie w drugiej połowie XVI w., oprac. M. Biskup przy współudziale L. Koca, Warszawa 1961, s. 74—75.

Tabl. 12. LUDNOŚĆ MIEJSKA KORONY WEDŁUG WOJEWÓDZTW W XVI—XVII W.

Województwo Ziemia	1500	1578	1662
	ludność miejska w % ogółu ludności		
Ogółem	17	27	18
WIELKOPOLSKA	21	28	23
Poznańskie	22	33	32
Kaliskie	24	29	25
Sieradzkie z Ziemią Wieluńską	17	23	16
Łęczyckie	14	25	12
Brzeskie kujawskie	20	24	14
Inowrocławskie	18	36	20
Ziemia Dobrzyńska	24	17	13
MAŁOPOLSKA	13	30	15
Krakowskie	13	35	14
Sandomierskie	13	25	16
Lubelskie	11	29	20
MAZOWSZE	12	18	15
Płockie	22	18	9
Rawskie	20	21	5
Mazowieckie	7	18	19
PRUSY KRÓLEWSKIE	27	37	.
Pomorskie	33	37	.
Chełmińskie	31	31	.
Malborskie	27	43	.
Warmia	15	.	.

Tabl. 12. **LUDNOŚĆ MIEJSKA KORONY WEDŁUG WOJEWÓDZTW
W XVI—XVII W. (dok.)**

Województwo Ziemia	1500	1578	1662
	ludność miejska w % ogółu ludności		
Ruskie	14	.	.
Podolskie	13	.	.
Bełskie	10	.	.
RUŚ CZERWONA	13	.	.

U w a g a. Odsetek ludności miejskiej w woj. mazowieckim ok. 1500 r. wydaje się być zaniżony, natomiast w pozostałych raczej zawyżony i wymaga dalszych badań i uściśleń.

Na podstawie: M. Bogucka, H. Samsonowicz, Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej, Wrocław 1986, s. 120—121 (dane dla 1500 r.); E. Vielrose, Ludność Polski od X do XVIII w., „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. 5, 1957, nr 1, s. 21, 39; Atlas historyczny Polski: Prusy Królewskie w drugiej połowie XVI w., oprac. M. Biskup, przy współudziale L. Koca, Warszawa 1961, s. 73.

Tabl. 13. **GĘSTOŚĆ SIECI MIEJSKIEJ W KORONIE WEDŁUG WOJEWÓDZTW
OK. 1500 R.**

Województwo Ziemia	Liczba km ² na 1 miasto	Województwo Ziemia	Liczba km ² na 1 miasto
WIELKOPOLSKA	215	MAZOWSZE	409
Łęczyckie	147	Rawskie	326
Kaliskie	172	Płockie	358
Poznańskie	193	Mazowieckie	451
Inowrocławskie z Ziemią Dobrzyńską	328	PRUSY KRÓLEWSKIE	480
Brzeskie kujawskie	330		
Sieradzkie z Ziemią Wieluń- ską	366		
MAŁOPOLSKA	375	Chełmińskie	336
		Malborskie	350
		Warmia	358
		Pomorskie	717
Krakowskie	284	RUŚ CZERWONA	599
Sandomierskie	369	Ruskie	502
Lubelskie	925	Bełskie	613
		Podolskie	1293

Przeciętna gęstość ogółem na 1 miasto — 370 km²

Obliczono na podstawie: liczby miast według: M. Bogucka, H. Samsonowicz, Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej, Wrocław 1986, s. 119—121 i powierzchni województw według tablicy 2.

Tabl. 14. GĘSTOŚĆ SIECI MIEJSKIEJ WIELKIEGO KSIĘSTWA LITEWSKIEGO WEDŁUG WOJEWÓDZTW W POŁOWIE XVII W.

Województwo	Liczba osiedli miejskich	Liczba km ² na 1 miasto
Ogółem	808	367
Wileńskie	201	220
Ks. Żmudzkie	93	250
Trockie	109	286
Nowogródzkie	96	344
Witebskie	60	410
Połockie	49	444
Brzeskie litewskie	72	564
Mińskie	98	566
Mściśławskie	21	1076
Nie zlokalizowane	9	—

Na podstawie: S. Alexandrowicz, Powstanie sieci miejskiej Podlasia na tle wczesnych procesów urbanizacyjnych w Wielkim Księstwie Litewskim, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. 28, 1980, nr 3, s. 419.

Tabl. 15. GĘSTOŚĆ SIECI MIEJSKIEJ W KORONIE WEDŁUG WOJEWÓDZTW W 1789/1790 R. (BEZ ZIEMI I ROZBIORU)

Województwo Ziemia	Liczba km ² na 1 miasto	Liczba wsi na 1 miasto
WIELKOPOLSKA	188	30
Kaliskie	135	22
Poznańskie	172	19
Gnieźnieńskie	198	35
Łęczyckie	229	38
Sieradzkie z Ziemią Wieluńską	250	33
Brzeskie kujawskie	431	43
Inowrocławskie z Ziemią Dobrzyńską	507	40
MAŁOPOLSKA	226	24
Sandomierskie z Ziemią Stężycką	180	24
Lubelskie	281	20
Krakowskie	282	27

Okres do 1795 r.

Tabl. 15. GĘSTOŚĆ SIECI MIEJSKIEJ W KORONIE WEDŁUG WOJEWÓDZTW W 1789/1790 R. (BEZ ZIEM I ROZBIORU) (dok.)

Województwo Ziemia	Liczba km ² na I miasto	Liczba wsi na I miasto
MAZOWSZE	311	56
Rawskie	270	45
Mazowieckie	316	54
Płockie	347	78
INNE^a:		
Podole	268	17
Podlasie	351	50
Ruś Czerwona	364	21
Wołyń	372	20
Kijowskie	579	20
Braclawskie	598	19

^a Wobec bardzo różnego charakteru osadnictwa zrezygnowano z wyliczenia średniej dla tej grupy województw.

Na podstawie: M. Bogucka, H. Samsonowicz, Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej, Wrocław 1986, s. 350.

Tabl. 16. LOKACJE MIAST W TRZECH CENTRALNYCH DZIELNICACH POLSKI W XIII—XVIII W.

Dzielnica	Wiek						
	XIII— —XVIII	XIII	XIV	XV	XVI	XVII	XVIII
Liczba lokacji							
Ogółem	707	97	207	194	117	40	52
Wielkopolska z Kujawami	316	64	96	97	31	13	15
Małopolska	253	29	75	54	46	23	26
Mazowsze	138	4	36	43	40	4	11
Struktura lokacji w %							
Ogółem	100,0	13,7	29,3	27,4	16,6	5,7	7,3

Na podstawie: M. Bogucka, H. Samsonowicz, Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej, Wrocław 1986, s. 84, 332, 346.

Tabl. 17. LOKACJE MIAST W KORONIE^a WEDŁUG RODZAJU WŁASNOŚCI W XIII—XV W.

Rodzaj własności	Wiek							
	XIII—XV		XIII		XIV		XV	
	liczba lokacji	% lokacji	liczba lokacji	% lokacji	liczba lokacji	% lokacji	liczba lokacji	% lokacji
Ogółem	696	100,0	230	100,0	265	100,0	201	100,0
Monarsza	363	52,2	160	69,6	145	54,7	58	28,9
Duchowna	124	17,8	55	23,9	47	17,7	22	10,9
Rycerska	209	30,0	15	6,5	73	27,6	121	60,2

^a Bez Rusi Czerwonej i Podola.

Na podstawie: M. Bogucka, H. Samsonowicz, Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej, Wrocław 1986, s. 84.

Tabl. 18. LICZBA MIAST W KORONIE W XVI—XVIII W.

Dzielnica	Liczba miast			
	w początkach XVI w.	w końcu XVI w.	w połowie XVII w.	w latach 1775—1776 ^a
Ogółem ^b		1287		862
Razem	688	873	902	570
Wielkopolska z Kujawami	263	256	264	208
Małopolska	164	210	228	180
Mazowsze	88	107	108	104
Prusy Królewskie	36	36	37	×
Warmia	12	12	12	×
Ruś Czerwona	110	215	253	22
Podole	15	37	.	56
Podlasie ^c	13	25	27	37
Wołyń ^c	68	.	110
Ukraina ^c	321	.	145

^a Bez ziem utraconych w I rozbiorze.

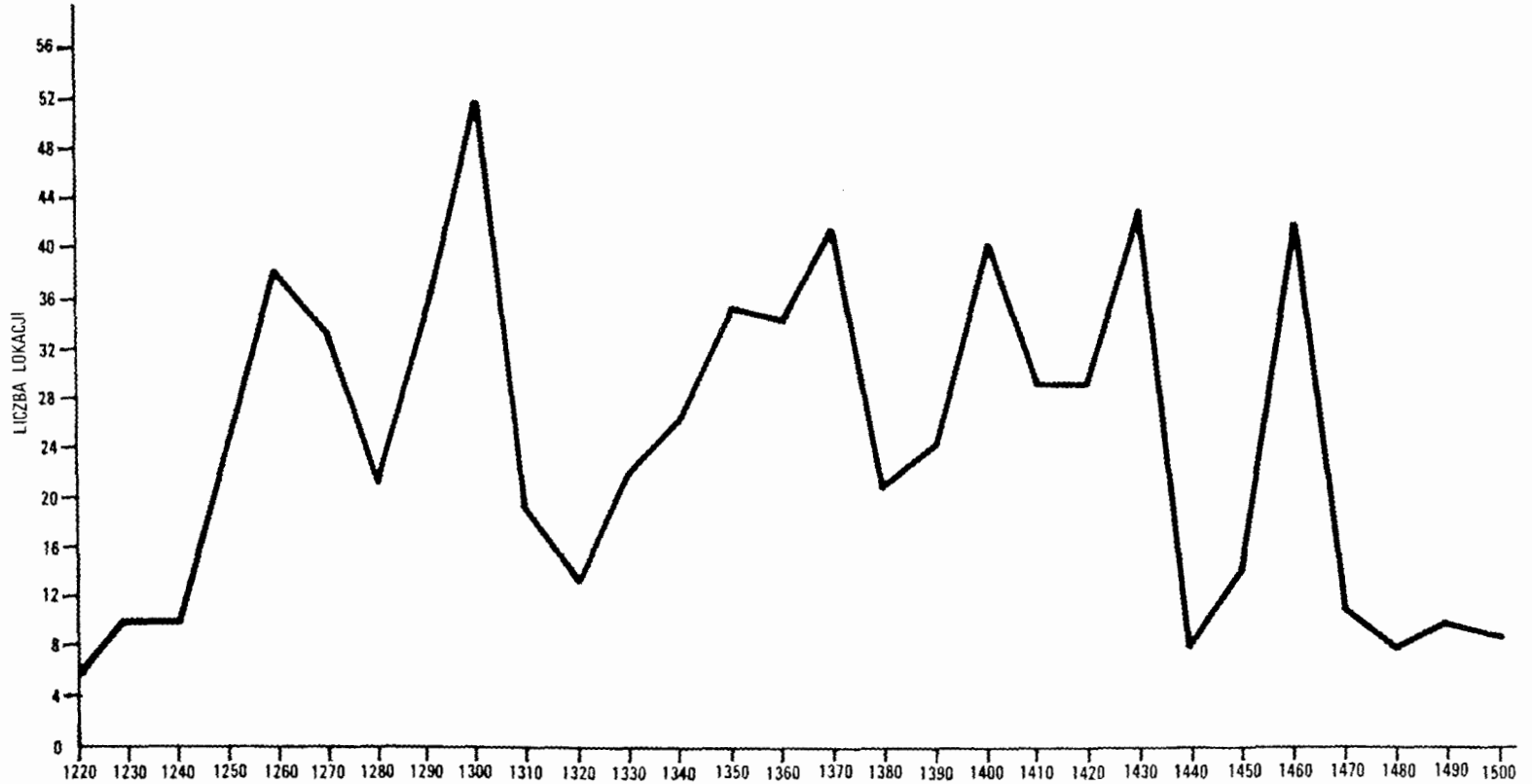
^b Łącznie z ziemiami przyłączonymi w 1569 r.

^c Do 1569 r. w obrębie Wielkiego Księstwa Litewskiego.

U w a g a. Tablica nie ujmuje jurydyk i tzw. miast nowych.

Na podstawie: M. Bogucka, H. Samsonowicz, Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej, Wrocław 1986, s. 332, 334, 349. Dane dla lat 1775—1776 według W. Rusińskiego, O rynku wewnętrznym w Polsce w drugiej połowie XVIII w., „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, t. 16, 1954.

NASILENIE AKCJI LOKACYJNEJ MIAST NA ZIEMIACH POLSKI W ŚREDNIOWIECZU

Tabl. 19. **NOWO ZAKŁADANE MIASTA W WIELKIM KSIĘSTWIE LITEWSKIM W XVI—XVII W.**

Lata	Miasta	
	w liczbach bezwzględnych	w %
Ogółem	808^a	100,0
Przed 1500 r.	76	9,4
1501—1525	96	11,9
1526—1550	103	12,8
1551—1575	123	15,2
1576—1600	271	33,5
1601—1625	23	2,8
1626—1655	64	7,9
1656—1675	53	6,5

^a Według cytowanego tu autora liczba miast wynosi 808, natomiast z podliczenia wynika, że winno być 809.

U w a g a. Tablica przedstawia liczbę miast i miasteczek po raz pierwszy występujących w źródłach. O intensywności procesów urbanizacyjnych orientuje ona jedynie w sposób przybliżony, albowiem wraz ze wzrostem zasobu źródłowego zwiększa się również liczba miast i miasteczek, po raz pierwszy wzmiankowanych, które mogły funkcjonować już wcześniej.

Na podstawie: S. Alexandrowicz, Powstanie sieci miejskiej Podlasia na tle wczesnych procesów urbanizacyjnych w Wielkim Księstwie Litewskim. „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. 28, 1980, nr 3, s. 417.

Tabl. 20. **ZMIANY W ZAKRESIE WŁASNOŚCI MIAST KORONY W XVI—XVIII W.**

Dzielnica (Region)	Przełom XV i XVI w.				Przełom XVI i XVII w.			
	miasta							
	razem ^a		królew- skie	prywatne	razem ^a		królew- skie	prywatne
	liczba	%			liczba	%		
Ogółem					1336	100	27,6	72,4
Razem	668	100	44,0	56,0	908	100	36,0	64,0
Wielkopolska z Ku- jawami	253	100	33,6	66,4	290	100	30,7	69,3
Małopolska	174	100	43,6	56,4	220	100	35,5	64,5
Mazowsze	82	100	58,5	41,5	122	100	42,6	57,4
Prusy Królewskie	36	100	86,1	13,9	36	100	86,1	13,9
Podlasie ^b	13	100	76,9	23,1	25	100	64,0	36,0
Ruś Czerwona	110	100	40,0	60,0	215	100	28,4	71,6
Wołyń	Do 1569 r. w obrębie				68	100	4,4	95,6
Podole	Wielkiego Księstwa				37	100	18,9	81,1
Ukraina	Litewskiego				323	100	9,9	90,1

^a Liczba lokacji miast.

^b Woj. podlaskie weszło do Korony w 1569 r.

Okres do 1795 r.

Tabl. 20. **ZMIANY W ZAKRESIE WŁASNOŚCI MIAST KORONY W XVI—XVIII W. (dok.)**

Dzielnica (Region)	1775—1778 ^c			
	miasta			
	razem		królewskie	prywatne
	liczba	%		
O g ó l e m	899	100	27,2	72,8
Razem	588	100	33,7	66,3
Wielkopolska z Kujawami . .	208	100	27,4	72,6
Małopolska	180	100	24,4	75,6
Mazowsze	104	100	45,2	54,8
Prusy Królewskie	37	100	83,8	16,2
Podlasie	37	100	32,4	67,6
Ruś Czerwona	22	100	31,8	68,2
Wołyń	110	100	6,4	93,6
Podole	56	100	21,4	78,6
Ukraina	145	100	19,3	80,7

^c Bez ziem utraconych w I rozbiorze.

U w a g a. Miasta duchowne znajdują się w liczbie miast prywatnych.

Na podstawie: M. Bogucka, H. Samsonowicz, Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej. Wrocław 1986, s. 400.

Tabl. 21. **MIASTA KORONY WEDŁUG LICZBY MIESZKAŃCÓW^a W XVI W.**

Dzielnica	Ok. 1500 r.				Schyłek XVI w.			
	I	II	III	IV	I	II	III	IV
Wielkopolska z Kujawami . .	1	40	86	143	1	27	200	27
Małopolska	1	22	65	63	1	32	98	80
Mazowsze	—	11	20	51	1	27	35	44
Prusy Królewskie	3	4	21	10	3	4	25	4
Warmia	—	3	7	2	—	1	7	4
Ruś Czerwona	1	8	29	86	1	10	119	85
Podole	—	1	5	9	—	3	10	24
Podlasie	do 1569 r. w obrębie				—	2	21	—
Wołyń	Wielkiego Księstwa				—	4	19	45
Ukraina	Litewskiego				—	38	33	250

^a Grupy miast według liczby mieszkańców:

I — powyżej 10000,

II — 2000—10000,

III — 600—2000,

IV — poniżej 600 osób.

Na podstawie: M. Bogucka, H. Samsonowicz, Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej. Wrocław 1986, s. 114—118, 371.

Tabl. 22. ROZWÓJ OSADNICTWA I PROCES KURCZENIA SIĘ OBSZARÓW LEŚNYCH I BAGNISTYCH W WIELKOPOLSCE ŚRODKOWEJ I ZACHODNIEJ OD KOŃCA XIV DO XVIII W.

Powiat	Powierzchnia ogółem w km ²	XIV wiek (1370—1400)			
		liczba osad	liczba km ² na 1 osadę	powierzchnia lasów i bagien	
				w km ²	w % ogółem
O g ó ł e m	32393	2621	12,3	16368	50,5
Gnieźniński	3121	370	8,4	1198	38,4
Kcyński	2129	208	10,2	916	43,0
Kruszewicki	327 ^a	39	8,4	129	39,4
Pyzdrowski	3212	375	8,5	1197	37,3
Kościański	5079	564	9,0	2276	44,8
Wschowski	532	27	20,0	332	62,4
Poznański	8780	543	16,2	5068	57,7
Kaliski	3301	255	12,9	1484	45,0
Ostrzeszowski	1073	63	17,0	691	64,4
Bydgoski	1702	88	19,3	1079	63,4
Nakielski	3137	89	35,2	1998	63,7

^a W tym 33 km² przypadają na powierzchnię wód, jezior i rzek.

(cd.)

Powiat	XVI wiek					
	1523 r.		lata 1580—1600		powierzchnia lasów i bagien	
	liczba osad	liczba km ² na 1 osadę	liczba osad	liczba km ² na 1 osadę	w km ²	w % ogółem
O g ó ł e m	3572	9,1	3573	9,1	13266	40,9
Gnieźniński	514	6,0	518	6,0	887	28,4
Kcyński	266	8,0	265	8,0	649	30,5
Kruszewicki	55	5,9	54	6,0	110	33,6
Pyzdrowski	488	6,6	447	7,2	903	28,1
Kościański	688	7,5	666	7,6	1883	37,1
Wschowski	41	13,0	46	11,6	284	53,4
Poznański	716	12,3	746	11,8	4386	49,9
Kaliski	444	7,4	427	7,7	1163	35,2
Ostrzeszowski	62	17,3	69	15,6	602	56,1
Bydgoski	98	17,3	118	14,4	951	55,9
Nakielski	200	15,7	217	14,4	1448	46,1

Tabl. 22. **ROZWÓJ OSADNICTWA I PROCES KURCZENIA SIĘ OBSZARÓW LEŚNYCH I BAGNISTYCH W WIELKOPOLSCE ŚRODKOWEJ I ZACHODNIEJ OD KOŃCA XIV DO XVIII W. (dok.)**

Powiat	XVIII wiek (1780—1800)			
	liczba osad	liczba km ² na 1 osadę	powierzchnia lasów i bagien	
			w km ²	w % ogółem
Ogółem	4206	7,7	9956	30,7
Gnieźnieński	624	5,0	604	19,4
Kcyński	288	7,4	577	27,1
Kruszewicki	63	5,2	89	27,2
Pyzdrowski	491	6,5	658	20,5
Kościański	767	6,6	1386	27,3
Wschowski	46	11,6	151	28,4
Poznański	963	9,1	3391	38,6
Kaliski	487	6,7	965	29,2
Ostrzeszowski	93	11,5	418	38,9
Bydgoski	145	11,7	773	45,4
Nakielski	239	13,1	944	30,1

Na podstawie: K. J. Hładylowicz, Zmiany krajobrazu i rozwój osadnictwa w Wielkopolsce od XIV do XIX wieku, Lwów 1932, s. 78.

Tabl. 23. **ROZWÓJ OSADNICTWA W WIELKOPOLSCE W XVIII W.**

Lata	Osady					Gospodarstwa rolne		
	na początku okresu ogółem	nowo powstałe			na początku okresu ogółem	nowo założone		
		ołęderskie	inne	razem		liczba	w % ogółem	
	liczba				w % ogółem	liczba	w % ogółem	
1700—1720	3480	30	5	35	1,0	52200	300	0,6
1721—1750	3515	90	40	130	3,7	42000	2900	6,9
1751—1772	3645	140	95	235	6,4	54000	3300	6,1
1773—1793	3880	260	150	410	10,6	66500	6500	9,7
Stan z roku 1793	4290	520	290	810	18,9	73000	13000	17,8

Na podstawie: J. Topolski, Procesy osadnicze i urbanizacyjne. Bilans demograficzny Wielkopolski w XVIII w., w: Dzieje Wielkopolski, t. 1: Do roku 1793, pod red. J. Topolskiego, Poznań 1969, s. 801.

Okres do 1795 r.

Tabl. 24. LUDNOŚĆ GDAŃSKA WEDŁUG WYZNANIA W XVII—XVIII W.

Lata	Luteranie	Katolicy	Kalwini
	w % ludności ogółem		
1631—1650	86,1	6,4	7,5
1651—1675	82,9	10,2	6,9
1676—1700	84,4	9,5	6,1
1701—1725	86,0	9,9	4,1
1726—1750	87,8	9,3	2,9
1751—1775	85,6	12,1	2,3
1776—1800	76,5	21,2	2,3

U w a g a. Tablica przedstawia dynamikę rozwoju ludności trzech głównych konfesji na podstawie liczby udzielanych chrztów, które w zasadzie były proporcjonalne do liczebności poszczególnych wyznań. W tablicy pominięto ludność menonicką i żydowską. Do czasu wcielenia Gdańska do państwa pruskiego w 1793 r. wierni tych wyznań mieli ograniczone prawo osiedlenia się w mieście i stanowili niewiele ponad 1% ogółu mieszkańców.

Na podstawie: J. Baszanowski, Statistics of Religious Denominations and Ethnic Problems in Gdańsk in XVII—XVIII Centuries, Studia Maritima, t. 7, 1988, s. 55.

Tabl. 25. ŻYDZI W RZECZYPOSPOLITEJ W 1764 R.

Terytorium	Liczba Żydów (w wieku powyżej 1 roku) w tys.
O g ó ł e m	587,7
Wielkopolska	43,8
Prusy Królewskie	3,4
Kujawy z Ziemią Dobrzyńską	3,8
Mazowsze	20,0
Małopolska z Podlasiem	100,8
Polska pld.-wsch. (dzielnice ukraińskie)	258,2
Litwa Zachodnia	120,0
Litwa Wschodnia	37,7

U w a g a. Tablica prezentuje jedynie dane surowe na podstawie spisu 1764 r. Po przeprowadzeniu korekt — podwyższeniu o 6,35% nie zarejestrowanych niemowląt i 20% pominiętej ludności pozostałej, rzeczywista liczba Żydów w Rzeczypospolitej (wg Mahlera) wynosiłaby ok. 750 tys., w tym ok. 550 tys. w Koronie i ponad 200 tys. na Litwie, co wydaje się być jednak liczbą nieco zawyżoną.

Na podstawie: R. Mahler, Żydzi w dawnej Polsce w świetle liczb. Struktura demograficzna i społeczno-ekonomiczna Żydów w Koronie w XVIII w., „Przeszłość Demograficzna Polski”, t. 1, 1967, s. 159.

Tabl. 26. STRUKTURA SPOŁECZNA LUDNOŚCI KORONY
U SCHYLKU XVI W.

Stan	Ludność w dzielnicach							
	ogółem		Wielkopolska		Małopolska		Mazowsze	
	w tys.	w %	w tys.	w % ogółem	w tys.	w % ogółem	w tys.	w % ogółem
Ogółem	2680,2	100,0	1016,5	100,0	983,8	100,0	679,9	100,0
Chłopi	1802,3	67,2	700,3	68,9	677,6	68,9	424,4	62,4
Mieszczanie	610,2	22,8	256,1	25,2	258,4	26,3	95,7	14,1
Duchowieństwo	5,7	0,2	2,7	0,3	2,1	0,2	0,9	0,1
Szlachta	262,0	9,8	57,4	5,6	45,7	4,6	158,9	23,4

U w a g a. W tablicy nie uwzględniono Żydów.

Późniejsi badacze skłonni są obniżyć odsetek ludności miejskiej, a jeszcze bardziej szlachty.

Na podstawie: W. Kula, Stan i potrzeby badań nad demografią historyczną dawnej Polski (do początków XIX w.), „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, t. 13, 1951, s. 71.

Tabl. 27. STRUKTURA SPOŁECZNA LUDNOŚCI TRZECH WOJEWÓDZTW
PRUS KRÓLEWSKICH W II POŁOWIE XVI W.

Wyszczególnienie	Ogółem		Chłopi	Mieszczanie	Szlachta
	w tys.	w %			
Ogółem	297,3	100,0	179,0	108,5	9,8
Wieś	188,8	63,0	179,0 ^a	×	9,8
Miasta	108,5	37,0	×	108,5	×
W % ogółem					
Ogółem	×	100,0	60,0	37,0	3,0

^a W tym ok. 39% ludności kmiecej.

U w a g a. W tablicy nie uwzględniono duchowieństwa i Żydów.

Na podstawie: Atlas historyczny Polski: Prusy Królewskie w II połowie XVI w., oprac. M. Biskup przy współudziale L. Koca, Warszawa 1961, s. 73, 79.

Okres do 1795 r.

Tabl. 28. STRUKTURA SPOŁECZNA LUDNOŚCI WOJEWÓDZTWA KRAKOWSKIEGO W LATACH 1563—1564

Wyszczególnienie	Ogółem		Chłopi	Mieszczanie	Szlachta
	w tys.	w %			
Ogółem	301,9	100,0	203,7	89,3	8,9
Wieś	211,2	70,0	203,7	×	7,5
Miasta	90,7	30,0	×	89,3	1,4
W % ogółem					
Ogółem	×	100,0	67,0	30,0	3,0

U w a g a. W tablicy nie uwzględniono duchowieństwa i Żydów.

Na podstawie: A. Wyczański, How many nobles lived in XVI-th century Poland - The case of Cracow voivodship in: Economy, Society, Historiography, ed. by F. Glatz, Budapest 1989, s. 93-97.

Tabl. 29. STRUKTURA SPOŁECZNA LUDNOŚCI WOJEWÓDZTWA PŁOCKIEGO OK. 1580 R.

Wyszczególnienie	Ogółem		Chłopi	Mieszczanie	Szlachta
	w tys.	w %			
Ogółem	113,8	100,0	73,0	17,2	23,6
Wieś	96,6	85,0	73,0 ^a	×	23,6 ^b
Miasta	17,2	15,0	×	17,2	×
W % ogółem					
Ogółem	×	100,0	64,0	15,0	21,0

^a W tym ok. 61% ludności kmiecej.

^b W tym ok. 77% szlachty zagrodowej.

U w a g a. W tablicy nie uwzględniono duchowieństwa i Żydów.

Na podstawie: Atlas historyczny Polski: Województwo płockie ok. 1578, pod kier. S. Herbsta, oprac. I. Gieysztorowa, J. Humnicki, J. Lemene, A. Żaboklicka, Warszawa 1958, tabl. 4, 5 (zmodyfikowane).

Okres do 1795 r.

Tabl. 30. STRUKTURA SPOŁECZNA LUDNOŚCI WIELKOPOLSKI PRZED DRUGIM ROZBIOREM

Stan	W tys.	W % ogółem
Ogółem	800	100,0
Szlachta	24	3,0
Mieszczanie	216	27,0
Chłopi	560	70,0

U w a g a. W tablicy nie uwzględniono duchowieństwa i Żydów.

Na podstawie: J. Topolski, Społeczeństwo wielkopolskie w XVIII w., Konflikty społeczne. Elementy kultury materialnej, w: Dzieje Wielkopolski, t. 1: Do roku 1793, pod red. J. Topolskiego, Poznań 1969, s. 845.

Tabl. 31. STRUKTURA SPOŁECZNO-ZAWODOWA LUDNOŚCI WIELKOPOLSKI PRZED DRUGIM ROZBIOREM

Grupy zawodowe	Ogółem		Wieś	Miasta
	w tys.	w % ogółem	w tys.	
Ogółem	800	100,0	584	216
Rolnictwo	594	74,3	560	34
Rzemiosło i przemysł (także rzemiosła usługowe)	136	17,0	11	125
Handel	40	5,0	13	27
Inne	30	3,7	×	30
W % ogółem				
Ogółem	×	100,0	73,0	27,0

U w a g a. Poszczególne pozycje zawierają dane o ludności wraz z rodzinami. Wśród 136 tys. ludności rzemieślniczo-przemysłowej, w przemyśle włókienniczym zatrudnionych było 90 tys. osób.

Na podstawie: J. Topolski, Społeczeństwo wielkopolskie w XVIII w. Konflikty społeczne. Elementy kultury materialnej, w: Dzieje Wielkopolski, t. 1: Do roku 1793, pod red. J. Topolskiego, Poznań 1969, s. 846.

Tabl. 32. STRUKTURA ZAWODOWA LUDNOŚCI ŻYDOWSKIEJ W MIASTACH KORONY W 1764 R.

Grupy zawodowe	Szacunkowy udział zawodów w % ogółu ludności żydowskiej
Handel	35—38
Rzemiosło	30—32
Różne zawody	16—18
Arenda i szynkarstwo	13—15
Transport	2—3

U w a g a. Stosunki zawodowe odnoszą się do 10 województw Korony i oparte są na materiale z 264 miast i miasteczek, w których żyła 1/4 całej miejskiej ludności żydowskiej. Ponieważ zawód odnotowano w spisie przy małej liczbie gospodarzy, powyższa tabela dotyczy ludności miast, w których co najmniej 25% osób zostało określonych zawodowo.

Na podstawie: R. Mahler, Żydzi w dawnej Polsce według liczb. Struktura demograficzna i społeczno-ekonomiczna Żydów w Koronie w XVIII w. (w jęz. żyd.) W-wa 1959, za A. Eisenbach, Z dziejów ludności żydowskiej w Polsce w XVIII i XIX w., Warszawa 1983, s. 21.

Tabl. 33. STRUKTURA ZAWODOWA LUDNOŚCI ŻYDOWSKIEJ WE WSIACH KORONY W 1764 R.

Grupy zawodowe	Szacunkowy udział zawodów w % ogółu ludności żydowskiej
Arendarze, karczmarze i szynkarze	80
Gorzelnicy i winiarze	4
Rzemieślnicy	2—3
Różna służba	1
Młynarze, mleczarze, kramarze i inni	12—13

U w a g a. Dane dotyczą 9 województw (Mazowska i niektórych województw Wielkopolski i Małopolski), dla których spis odnotował zajęcia przy ok. 90% osób.

Na podstawie: R. Mahler, Żydzi w dawnej Polsce według liczb. Struktura demograficzna i społeczno-ekonomiczna Żydów w Koronie w XVIII w. (w jęz. żyd.) Warszawa 1959 za A. Eisenbach, Z dziejów ludności żydowskiej w Polsce w XVIII i XIX w., Warszawa 1983, s. 22.

Tabl. 34. RUCH NATURALNY W PARAFII CZACZ (WIELKOPOLSKA)
W XVII—XVIII W. (w dziesięcioleciach)

Lata	Małżeństwa	Urodzenia	Zgony	Przyrost naturalny
1600—1609	46	129	.	.
1610—1619	72	136	.	.
1620—1629	53	128	.	.
1630—1639	52	196	.	.
1640—1649	40	178	65 ^a	62 ^a
1650—1659	33	129	21	108
1660—1669	65	196	97	99
1670—1679	37	231	58	173
1680—1689	46	184	78	106
1690—1699	12 ^b	163	.	.
1700—1709	49 ^c	255	71 ^c	153 ^c
1710—1719	83	210	90	120
1720—1729	50	197	55	142
1730—1739	57	200	95	105
1740—1749	67	235	50	185
1750—1759	66	269	83	186
1760—1769	60	232	101	131
1770—1779	46	243	124	119
1780—1789	50	239	85	154
1790—1799	75	294	162	132

a Dla lat 1643—1649.

b Dla lat 1690—1693.

c Dla lat 1701—1709.

U w a g a. Parafia Czaczył składała się z 6 wsi. Pomimo zastrzeżeń co do kompletności rejestracji urodzeń i zgonów autor — S. Borowski uważa, że poświadcza ona nieduży dla XVII w. przyrost naturalny (ok. 10 urodzeń ponad zgony) i nieco większy dla stulecia następnego (ok. 15).

Na podstawie: S. Borowski, Procesy demograficzne w mikroregionie Czaczył w latach 1598—1975, „Przeszłość Demograficzna Polski”, t. 9, 1976, s. 112—113.

Tabl. 35. RUCH NATURALNY W PARAFII ŚW. KRZYŻA W WARSZAWIE W XVIII W. (w dziesięcioleciach)

Lata	Małżeństwa	Urodzenia	Zgony	Przyrost naturalny
1700—1709	508	1772	3214	— 1442
1710—1719	390	1262	989	273
1720—1729	479	1656	821	835
1730—1739	530	1796	1200	596
1740—1749	625	1971	667	1304
1750—1759	898	3522	1366	2156
1760—1769	1552	5755	2693	3062
1770—1779	1785	6450 ^a	3980 ^a	2470
1780—1789	1860	6367 ^b	3864 ^b	2503
1790—1799	1702	8490	7833	657

^a Dla lat 1770—1777.

^b Dla lat 1783—1789.

U w a g a. Tablica jedynie w sposób przybliżony orientuje o rozwoju zaludnienia parafii świętokrzyskiej. Spośród trzech serii metryk tejże parafii wiarygodność ślubów była największa; ich liczba była prawie równa liczbie zawartych małżeństw. W dwóch pozostałych, tj. chrztów i pogrzebów mamy do czynienia z niepełnymi ewidencjami, zwłaszcza w I poł. XVIII w., które mimo postępującej poprawy, nie oddają rzeczywistej liczby urodzeń i zgonów.

Na podstawie: C. Kukło, Rodzina w osiemnastowiecznej Warszawie, Białystok 1991, s. 33.

Tabl. 36. RUCH NATURALNY W PARAFII ŚW. MARII MAGDALENY W POZNANIU W XVIII W. (w dziesięcioleciach)

Lata	Małżeństwa	Urodzenia	Zgony	Przyrost naturalny
1710—1719	306	935	.	.
1720—1729	271	948	256 ^a	207 ^a
1730—1739	235	738	234 ^b	151 ^b
1740—1749	261	798	451	347
1750—1759	325	996	711	285
1760—1769	382	1052	764	288
1770—1779	333	994	786 ^c	— 65 ^c
1780—1789	238 ^d	1098	800 ^e	68 ^e
1790—1799	421 ^f	1309	1273	36

^a Dla lat 1725—1729.

^b Dla lat 1730—1732 i 1738—1739.

^c Dla lat 1770—1776.

^d Dla lat 1780—1787.

^e Dla lat 1782—1789.

^f Dla lat 1791—1799.

U w a g a. Parafia św. Marii Magdaleny była typową parafią wielkomięską, obejmowała lewobrzeżne miasto w murach. Dane zaprezentowane w tablicy są niepełne, ale porównywalne. Duży przyrost naturalny w Poznaniu do końca lat sześćdziesiątych jest fikcyjny ze względu na niepełną rejestrację zgonów, która nie obejmowała wszystkich pochówków, zwłaszcza dziecięcych. O faktycznie niskim przyroście naturalnym orientują jedynie dane z ostatniego trzydziestolecia XVIII w.

Na podstawie: M. Kędelski, Ruch naturalny ludności, w: Dzieje Poznania do roku 1793, pod red. J. Topolskiego, Warszawa-Poznań 1988, s. 834—835.

Okres do 1795 r.

Tabl. 37. **POCHODZENIE TERYTORIALNE IMIGRACJI DO STAREJ WARSZAWY W LATACH 1506—1655 (WPISY DO KSIĄG OBYWATELSTWA)**

Terytorium	1506— —1525	1526— —1550	1551— —1575	1576— —1600	1601— —1625	1626— —1650	1651— —1655
------------	----------------	----------------	----------------	----------------	----------------	----------------	----------------

W liczbach bezwzględnych

Imigracja osób ogółem ^a . . .	360	639	602	432	384	582	92
--	-----	-----	-----	-----	-----	-----	----

W odsetkach

Imigracja z:							
Rzeczpospolita	97,5	97,4	95,8	94,6	94,1	89,2	85,8
w tym:							
Mazowsze	70,8	71,8	61,5	55,0	51,1	32,6	19,6
Małopolska	6,1	5,3	7,8	13,1	14,8	24,2	27,2
Wielkopolska	3,8	2,6	2,8	6,7	7,0	6,2	5,4
Pomorze i Śląsk	2,1	4,4	6,5	8,5	6,8	15,6	9,7
Podlasie, Litwa, Inflanty i Kurlandia	0,8	1,7	2,6	4,5	0,6	1,5	3,3
nieokreślone	13,9	11,6	14,6	6,8	13,8	9,1	20,6
Inne kraje	2,5	2,6	4,2	5,4	5,9	10,8	14,2

^a Tabela obrazuje jedynie liczby osób, które przyjęły obywatelstwo Starej Warszawy i zostały wpisane do ksiąg przyjęć prawa miejskiego.

U w a g a. Mieszczanie obywatele (wraz z rodzinami) w świetle dotychczasowych badań stanowili tylko ok. 25% globalnej liczby mieszkańców. A zatem dane o obywatelstwie nie mogą siłą rzeczy stanowić podstawy do ukazania rozmiarów całej imigracji do miast.

Na podstawie: W. Szaniawska, Mieszkańcy Warszawy w latach 1525—1655, „Rocznik Warszawski”, t. 7. 1968, s. 123.

Tabl. 38. **MIEJSCOWI I PRZYBYSZE WŚRÓD OBYWATELI GDAŃSKA W LATACH 1558—1709 (WPISY DO KSIĄG OBYWATELSTWA)**

Lata	Obywatele ogółem (wpisy)	W tym przybysze	
		w liczbach bezwzględnych	w % ogółem
1558—1559	227	222	98
1560—1569	1213	1190	98
1570—1579	991	831	84
1580—1589	718	678	94
1590—1599	803	771	96
1600—1609	908	837	92
1610—1619	1011	931	92
1620—1629	1043	961	92
1630—1639	1140	920	81
1640—1649	1925	1265	66
1650—1659	1664	1045	63
1660—1669	1362	723	53

Okres do 1795 r.

Tabl. 38. **MIEJSCOWI I PRZYBYSZE WŚRÓD OBYWATELI GDAŃSKA
W LATACH 1558—1709 (WPISY DO KSIĄG OBYWATELSTWA) (dok.)**

Lata	Obywatele ogółem (wpisy)	W tym przybysze	
		w liczbach bezwzględnych	w % ogółem
1670—1679	1457	811	56
1680—1689	1635	835	51
1690—1699	1481	777	52
1700—1709	1205	638	53

Na podstawie: S. Gierszewski, Obywatele miast Polski przedrozbiorowej, Warszawa 1973, s. 55.
Patrz komentarz do tabl. 37.

Tabl. 39. **NAPŁYW LUDNOŚCI WIEJSKIEJ DO POZNANIA
W LATACH 1576—1700 (WPISY DO KSIĄG OBYWATELSTWA)**

Lata	Zamiejscowi ogółem	W tym ze wsi	
		w liczbach bezwzględnych	w % ogółem
1576—1600	1065	243	23
1601—1625	777	157	20
1626—1650	700	115	16
1651—1675	484	60	12
1676—1700	444	28	6

Na podstawie: S. Gierszewski, Obywatele miast Polski przedrozbiorowej, Warszawa 1973, s. 97.
Patrz komentarz do tabl. 37.

Tabl. 40. **NAPŁYW LUDNOŚCI WIEJSKIEJ DO NIEKTÓRYCH MIAST
W POLSCE W XV—XVIII W. (WPISY DO KSIĄG OBYWATELSTWA)**

Miasto	Lata	Napływ w % ogółu obywateli
Biecz	1538—1687	63
Chojnice	1551—1770	26
Gdańsk	1558—1793	29
Gniezno	1651—1700	8
Kraków	1601—1700	12
Lublin	1605—1626	15
Lwów	1405—1604	17
Poznań	1576—1700	17
Przemyśl	1541—1660	38
Toruń	1703—1793	11
Warszawa (Nowa)	1477—1525	35
Warszawa (Stara)	1506—1575	50

Na podstawie: S. Gierszewski, Obywatele miast Polski przedrozbiorowej, Warszawa 1973, s. 102.
Patrz komentarz do tabl. 37.

OKRES 1795—1918

I. ŹRÓDŁA, PUBLIKACJE I ORGANIZACJA BADAŃ STATYSTYKI DEMOGRAFICZNEJ NA ZIEMIACH POLSKICH W OKRESIE 1795—1918

Urzędowa rejestracja stanu zaludnienia w każdym z trzech zaborów, szczególnie na początku jej prowadzenia, obarczona była licznymi błędami i opuszczeniami. Przynosiło to niezbyt wiarygodne wyniki ujęć liczby ludności. Najwięcej zastrzeżeń budzą rezultaty badań przeprowadzanych w Królestwie Polskim, choć również i statystyki ludnościowe pruskie i austriackie dotyczące ziem polskich wymagają krytycznej oceny i weryfikacji przy ich wykorzystywaniu.¹⁾ Także w każdym z zaborów inny był zakres tematyczny badań demograficznych. Inna była też organizacja zbierania danych, a także metody opracowywania i publikowania statystyk ludnościowych przez centralne urzędy statystyczne państw zaborczych, jak i przez lokalne instytucje statystyczne działające w Królestwie Polskim, Galicji i na ziemiach polskich znajdujących się pod panowaniem pruskim.

1. KSIĘSTWO WARSZAWSKIE

W okresie istnienia Księstwa Warszawskiego (1807—1815) dość intensywnie zaczęła się rozwijać działalność statystyczna.

W 1808 i 1810 r. przeprowadzono na terytorium Księstwa spisy ludności. Badano stan ludności i jej strukturę demograficzno-społeczną. Zgodnie z założeniami spisy te miały objąć wszystkich mieszkańców Księstwa. Pominięto jednak, szczególnie w pierwszym z tych spisów, znaczną część ludności. Krytykę spisów podjął pierwszy Henryk Grossman²⁾, później Jan Rutkowski³⁾, a ostatnio ich wiarygodność podważyła zdecydowanie Irena Gieysztorowa⁴⁾, której zastrzeżenia dotyczyły zarówno ujęć liczby ludności, jak i jej struktury.

Warto też zaznaczyć, że w celu opracowania materiałów spisowych powołano w 1810 r. Biuro Statystyczne podległe Ministerstwu Spraw Wewnętrznych. Była to pierwsza instytucja statystyczna na ziemiach polskich. W 1811 r. utworzono też pierwszą w Polsce Katedrę Statystyki w Szkole Administracji i Prawa w Warszawie powierzając jej kierowanie Wawrzyńcowi Surowieckiemu (1769—1827). Rozwijają się także opracowania autorskie. Stanisław Staszic w 1807 r. wydał książeczkę „O statystyce Polski...”⁵⁾, w której dokonał obliczeń liczby mieszkańców ziem polskich po I rozbiorze, a Tadeusz Czacki w opracowaniu pt. „O sta-

tystyce Polski”⁶) (opublikowanym dopiero w 31 lat po jego śmierci w 1845 r.) przedstawił analizę ujęć stanu ludności i niektórych danych jej struktury. Wykorzystywanie danych liczbowych opublikowanych w tych pracach wymaga dokładnej ich analizy i weryfikacji.

2. KRÓLESTWO POLSKIE

Lata 1815—1866

Do połowy lat sześćdziesiątych XIX w. zbieraniem i opracowywaniem danych statystyki ludnościowej zajmowała się Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych i Policji, w 1832 r. nazwana Komisją Rządową Spraw Wewnętrznych, Duchownych i Oświecenia Publicznego. W ramach organizacyjnych tej Komisji powoływano służby statystyczne, które chociaż działały z przerwami (Biuro Statystyczne od 1824 do ok. 1830 r., Oddział Statystyczny od połowy lat czterdziestych do połowy lat sześćdziesiątych) to jednak badania dotyczące zaludnienia Królestwa Polskiego prowadzono stale przez specjalnie do tych prac wyznaczone zespoły osób.⁷)

Na polecenie tejże Komisji bezpośrednią działalność w zakresie statystyki ludności prowadziły władze administracyjne wszystkich szczebli, nie podejmując jednak z własnej inicjatywy — z wyjątkiem magistratów niektórych tylko miast — żadnych badań demograficznych.

Głównym źródłem informacji, na podstawie których w Królestwie Polskim aż do I wojny światowej lokalne władze zbierały, a instytucje statystyczne sporządzały i publikowały zestawienia o stanie ludności, były księgi ludności. Nakaz ich założenia — zgodnie z Kodeksem Napoleona — otrzymali postanowieniem dekretu z 18 I 1810 r. prezydenci i burmistrzowie miast oraz wójtowie gmin. Bardziej szczegółowe zasady prowadzenia ksiąg ludności określono jednak dopiero w 1818 r., a od 1861 r. wprowadzono obowiązek zakładania odrębnych ksiąg dla ludności stałej i ludności niestałej. Odnotowywano w nich m.in. płeć, wiek, stan cywilny, przynależność stanową, wyznanie, zawód, miejsce poprzedniego zamieszkania. Informacje te pozwalały na coroczne zbiorcze ustalanie stanu i struktury ludności każdej miejscowości, a także pośrednio zmian spowodowanych ruchem naturalnym i wędrownym. Dane liczbowe uzyskiwane z ksiąg ludności obciążone były jednak dość licznymi błędami. Podłożem tych błędów była niepełna rejestracja mieszkańców w księgach, a także pomyłki przy sporządzaniu zestawień.

Źródłem dla badań ruchu naturalnego ludności w Królestwie Polskim w wieku XIX i początkach XX są — podobnie jak i dla okresu przedrozbiorowego — księgi metrykalne małżeństw, urodzeń i zgonów. Zgodnie ze zmianami dokonanymi w 1825 r. prowadzili je duchowni kierujący parafiami wyznań chrześcijańskich, natomiast dla ludności niechrześcijańskiej księgi metrykalne miały być prowadzone przez burmistrzów lub inne wyznaczone do tych spraw osoby. Rejestracja ruchu naturalnego notowana w księgach metrykalnych, mimo że także niedoskonała, przewyższała dokładnością coroczne ujęcia stanu ludności oparte na danych z miejskich i gminnych ksiąg ludności.

Wyniki badań statystyki ludności przeprowadzanych przez KRSWiOP w pierwszym okresie jej działalności, tj. w latach 1815—1830 nie były publikowane. Wyjątek stanowi tu wydana w 1827 r. „Tabella miast, wsi i osad Królestwa Polskiego” podająca liczbę ludności każdej miejscowości. Zebrane przez KRSWiOP materiały demograficzne wykorzystywane były już jednak współcześnie w różnych innych wydawnictwach, wśród których wymienić można m.in.: „Obraz jeograficzno-statystyczny Królestwa Polskiego” opracowany przez Franciszka Rodeckiego (wydany w 1830 r.) czy „Nowe Kalendarzyki Polityczne Jana Netto” drukowane w latach 1822—1830.

W okresie międzypowstaniowym ogłaszano również niewiele statystyk ludnościowych. Dane dla lat 1831—1845 publikował m.in. M. Zawielejski, L. Wolski i R. Wierzchlejski.⁸⁾ Natomiast w okresie 1845—1865 drukowano już więcej informacji z zakresu demografii. W „Kalendarzyku Politycznym” na bieżąco w latach 1847—1849 zamieszczano dane dotyczące zaludnienia, a od 1857 r. L. Wolski systematycznie ogłaszał w „Kalendarzu wydawanym przez Obserwatorium Astronomiczne Warszawskie” dane liczbowe o ludności m.in. miast. Od początku lat sześćdziesiątych zaczyna się pojawiać coraz więcej prac i materiałów traktujących o zagadnieniach demograficznych zamieszczanych zarówno w czasopismach naukowych (głównie w „Ekonomiście”), jak i w wydawnictwach popularnonaukowych.

Okres 1867—1918

Po podziale od 1 I 1867 r. Królestwa Polskiego na 10 guberni i zlikwidowaniu w połowie 1868 r. Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych, Duchownych i Oświecenia Publicznego sprawy badań statystyki ludności, jak i w ogóle prowadzenia całej działalności statystycznej zostały włączone do zakresu obowiązków redaktora dziennika gubernialnego wydawanego w każdej guberni. Opracowywanie i publikowanie

danych statystyki demograficznej odbywało się na szczeblu guberni; brak było bowiem aż do końca lat osiemdziesiątych w Królestwie Polskim odrębnej instytucji, która centralnie kierowałaby pracami statystycznymi. Władze poszczególnych guberni wydawały jedynie coroczne „Obzory” („Przeglądy”) gubernialne (płockiej i radomskiej od 1870 r., pozostałych od 1871—1873), w których ogłaszano, o różnym stopniu szczegółowości, zestawienia liczbowe o stanie ludności, jej strukturze, ruchu naturalnym i wędrownym.

Dopiero w 1887 r. car Aleksander III zatwierdził uchwałę o utworzeniu Warszawskiego Komitetu Statystycznego. Komitet ten — podporządkowany rosyjskiemu Centralnemu Komitetowi Statystycznemu — aż do 1915 r. był w Królestwie Polskim centralną instytucją statystyczną zajmującą się zbieraniem, opracowywaniem i publikowaniem danych liczbowych z terenu całego Królestwa. W latach 1889—1914 Warszawski Komitet Statystyczny wydał 40 tomów „Prac” („Trudy Warszawskiego Statystycznego Komiteta”) zawierających wyniki badań tego Komitetu. Z zakresu statystyki demograficznej publikowano w nich dane dotyczące stanu ludności za lata 1890, 1893, 1905—1909, a także przeglądowe zestawienia za lata 1867—1893 i 1816—1906 oparte dla okresu do 1888 r. o dane z „Przeglądów” gubernialnych. Zamieszczano też statystyki dotyczące ruchu naturalnego i wędrownego (zwłaszcza emigracyjnego) ludności oraz wyniki spisów miejscowości (gubernie suwalska i łomżyńska), które zawierały również dane z zakresu tematyki demograficznej.

Statystyki ludnościowe odnoszące się do Królestwa Polskiego były także publikowane w wydawnictwach rosyjskiego Centralnego Komitetu Statystycznego założonego — po kolejnych przekształceniach poprzednich instytucji statystycznych — w 1858 r. w Sankt Petersburgu. Ogłaszano je m.in. w periodykach: „Statisticzeskij wremiennik Rossijskoj Imperii” (zeszyt 1 — 1871), „Statistika Rossijskoj Imperii” (t. I — 1887) oraz w roczniku p.n. „Statisticzeskij jeżegodnik Rossiji” wydawanym od 1904 r.

Wyniki spisu ludności z 1897 r. — jedyne przed 1914 r. spisu powszechnego przeprowadzonego jednocześnie w Cesarstwie Rosyjskim i Królestwie Polskim — opublikowano odrębnie dla m. Warszawy i w skali powiatów i miast dla każdej z dziesięciu guberni Królestwa. Zawierały one dane o stanie zaludnienia, strukturze demograficznej, zawodowej i wyznaniowej mieszkańców.⁹⁾

Źródłem dla poznania stanu i struktury zaludnienia miast są też wyniki tzw. jednodniowych spisów ludności przeprowadzanych w niektórych miastach, np. w 1868 r. w Radomiu, w 1872 r. w Piotrkowie

Trybunalskim, w 1882 r. w Warszawie, Kaliszu i po raz drugi w Piotrkowie Trybunalskim oraz w 1911 r. w Łodzi.

Informacje o liczbie parafian-katolików obrządku łacińskiego dostarczają drukowane corocznie tzw. schematyzmy diecezjalne, czyli wykazy instytucji i urzędów kościelnych oraz ich obsady personalnej.¹⁰⁾ Trzeba zaznaczyć, że wyjątkiem są tu schematyzmy diecezji lubelskiej podające również liczby innowierców, ale tylko dla lat 1870—1874, mieszkających na terenie danej parafii rzymskokatolickiej.¹¹⁾

Oprócz wyżej wymienionych publikacji w okresie I wojny światowej staraniem „Kasy Pomocy im. J. Mianowskiego” wydawano w Warszawie „Rocznik Statystyczny Królestwa Polskiego” redagowany przez Władysława Grabskiego (lata 1913—1914) i Edwarda Strasburgera (rok 1915). W poszczególnych tomach tego wydawnictwa zamieszczano dość obszerne statystyki ludnościowe; rocznik 1915 (opublikowany także oddzielnie w Petersburgu) zawierał też zestawienia liczbowe odnoszące się do ziem polskich leżących poza obszarem Królestwa Polskiego.

*
* *

Wszystkie zestawienia bieżącej statystyki demograficznej dotyczące Królestwa Polskiego oparte były na danych pochodzących z gminnych i miejskich ksiąg ludności.

Szczegółowej oceny tych danych pod kątem ich przydatności do badań nad stanem i strukturą ludności Królestwa Polskiego dokonał Stefan Szulc.¹²⁾ Wysunął on wiele krytycznych uwag dotyczących wartości danych zawartych w księgach ludności, jak i metod ich opracowania. Stwierdził też, że jedynym źródłem głębszego poznania stanu ludności kraju są wyniki spisu 1897 r., chociaż i one — jego zdaniem — zawierają błędy, m.in. w zakresie wieku spisywanych osób.

Stan badań nad zaludnieniem Królestwa Polskiego i ocenę wiarygodności statystyk demograficznych ziem polskich w XIX i XX wieku przedstawiła w obszernym studium Irena Gieysztorowa.¹³⁾

Wnikliwej analizy statystyki ludności Królestwa (lata 1815—1866) dokonał Julian Karol Janczak, a Irena Gieysztorowa do rezultatów badań tego autora wniosła oceny dotyczące stanu zaludnienia poszczególnych województw w latach 1815—1830.¹⁴⁾

Ruch emigracyjny z ziem Królestwa zbadał Krzysztof Groniowski i Andrzej Brożek.¹⁵⁾

Wiarygodność danych z zakresu statystyki ruchu naturalnego ludności w Królestwie Polskim krytycznie ocenił Benedykt Bornstein, Stefan Szulc, później m.in. Zygmunt Sułowski i Bronisław Wojtun,

a ostatnio Janina Gawrysiakowa w pracy dotyczącej grup wyznaniowych w Lubelskiem w XIX wieku.¹⁶⁾

Badaniami nad oceną zaludnienia Królestwa Polskiego w skali miast czy regionów zajmowało się wielu badaczy. Wśród nich można wymienić m.in. autorów rozpraw o statystyce ludności miast: Warszawy — Adama Szczypiorskiego i Marię Nietykszę oraz Łodzi — Juliana Karola Janczaka, a także Zygmunta Sułowskiego, który dokonał analizy wartości danych publikowanych w XIX-wiecznych schematyzmach Lubelszczyzny.¹⁷⁾

3. GALICJA

W monarchii austriackiej organizacją badań statystycznych — w tym statystyki demograficznej — do lat sześćdziesiątych XIX wieku zajmowały się biura statystyczne działające przy centralnych urządach państwowych, a później także krajowe oraz miejskie instytucje statystyczne.

Pierwsze Biuro Statystyczne w Austrii powstało w 1829 r. przy Centralnym Wydziale Rachunkowym Państwa (Staats-Zentral-Rechnungs-Departament). Biuro to poprzez administrację państwową każdego z krajów monarchii zbierało, opracowywało i wydawało corocznie materiały liczbowe (w tym także i statystyki ludnościowe) w formie tabel statystycznych p.n. „Tafeln zur Statistik der österreichischen Monarchie”. Wszelka działalność tego biura traktowana była jednak jako wyłącznie pomocnicza dla administracji państwowej, a dane drukowano w niewielkim nakładzie, np. dotyczące skarbu i wojska tylko w sześciu egzemplarzach.

Dopiero po zlikwidowaniu w 1840 r. Biura Statystycznego i utworzeniu w jego miejsce Dyrekcji Statystyki Administracyjnej (Direktion der administrativen Statistik) informacje statystyczne stały się ogólnodostępne dzięki publikowaniu ich w drukowanym nadal (aż do 1859 r.), ale w większym nakładzie „Tafeln zur Statistik der österreichischen Monarchie”.

W 1863 r. zostaje utworzona w Wiedniu Centralna Komisja Statystyczna (K. K. Statistische Zentralkommission) działająca nieprzerwanie — po różnych przekształceniach organizacyjnych — do 1921 r. Komisja ta była ciałem opiniodawczym i ustawodawczym w stosunku do Dyrekcji Statystyki Administracyjnej, sama zaś Dyrekcja stała się jej organem wykonawczym.

W 1873 r. we Lwowie dla Galicji zostało utworzone Krajowe Biuro Statystyczne funkcjonujące aż do 1918 r. Kierownikiem tego urzędu

nieprzerwanie od jego powstania przez 45 lat był Tadeusz Pilat, profesor statystyki i nauk administracyjnych na Uniwersytecie Lwowskim. Krajowe Biuro Statystyczne było w pełni niezależne od Centralnej Komisji Statystycznej zarówno pod względem organizacyjnym, jak i w zakresie programowania i przeprowadzania badań.

W 1872 r. — a więc rok wcześniej niż powstało Krajowe Biuro Statystyczne — zorganizowano we Lwowie Miejskie Biuro Statystyczne istniejące do 1939 r. Pierwszym jego kierownikiem (do 1881 r.) był Tadeusz Romanowicz. W Krakowie Miejskie Biuro Statystyczne utworzono 12 lat później — w 1884 r. Jego założycielem był profesor statystyki i prawa administracyjnego na Uniwersytecie Jagiellońskim Józef Kleczyński.

Wszystkie te urzędy statystyczne (centralne — austriackie, krajowe — galicyjskie i miejskie) prowadziły badania statystyki ludnościowej, różniące się jednak znacznie zakresem tematycznym. Rezultaty tych badań dla obszaru Galicji zamieszczano w różnych wydawnictwach tych instytucji.

Wyniki powszechnych spisów ludności przeprowadzonych w latach 1857, 1869, 1880, 1890, 1900 i 1910 r. opublikowano dla dwóch pierwszych spisów w oddzielnych wydawnictwach, a od spisu 1880 r. drukowano je przede wszystkim w roczniku „*Österreichische Statistik*”.¹⁸⁾ Zawierały one m.in. informacje o stanie ludności, jej strukturze demograficznej, ruchu naturalnym i wędrownym, a także składzie wyznaniowym i językowym.

Trzeba zaznaczyć, że jeszcze przed rozpoczęciem przeprowadzania powszechnych spisów ludności na terenie Galicji już od 1754 r. dokonywano systematycznie rejestracji ludności dla celów wojskowych. Były to tzw. spisy wojskowe (*Militar Conscriptions*). Konkrypcje te przeprowadzano do połowy XIX w.

Informacje dotyczące bieżącej statystyki ludności Galicji — oparte na stałej rejestracji metrykalnej prowadzonej przez duchownych poszczególnych wyznań będących jednocześnie urzędnikami stanu cywilnego¹⁹⁾ — zaczęto ogłaszać najpierw w „*Tafeln zur Statistik der österreichischen Monarchie*”, od 1861 r. także w „*Statistisches Handbuchlein für die österreichischen Monarchie*” wychodzącym nieregularnie do 1871 r. Zamieszczane w nich dane były jednak jedynie surowym materiałem statystycznym. Od 1863 r. zaczynają się ukazywać wydawane przez Centralną Komisję Statystyczną nowoczesnie pojęte roczniki statystyczne zatytułowane „*Statistisches Jahrbuch der österreichischen Monarchie*” zamieszczające już obszerniejsze informacje liczbowe dotyczące stanu i ruchu ludności. Dopiero jednak dane publikowane

w powstałym w miejsce „Statistisches Jahrbuch...” nowym roczniku p.n. „Österreichisches Statistisches Handbuch der im Reichsrath vertretenen Königreiche und Ländern” (wychodzącym w latach 1883—1918) były informacjami przetworzonymi z pierwotnych materiałów liczbowych. Większy był też ich zakres tematyczny dotyczący w szczególności struktury demograficznej i ruchu naturalnego ludności.

Trzeba tu również dodać, że jednocześnie roczne dane ludnościowe, także już przetworzone z surowych danych statystycznych na liczby względne, ogłaszano w „Österreichische Statistik” (lata 1881—1913). Bieżące statystyki ludnościowe publikowano też w czasopiśmie „Statistische Monatschrift” (ukazywało się ono w latach 1875—1915) i „Statistische Mitteilungen” (wychodziło w okresie 1907—1918).

Równocześnie z austriackimi centralnymi państwowymi urzędami statystycznymi statystykę demograficzną publikowały też: Krajowe Biuro Statystyczne we Lwowie oraz dla Krakowa i Lwowa tamtejsze miejskie biura statystyczne. Statystyki te miały jednak przede wszystkim charakter statystyk bieżących, a w zakresie publikacji materiałów spisowych były statystykami wtórnymi, w stosunku do wydawnictw Centralnej Komisji Statystycznej, powtarzając w zasadzie ogłaszane tam zestawienia.

Podstawowym wydawnictwem źródłowym Krajowego Biura Statystycznego przynoszącym systematycznie dane w zakresie bieżącej statystyki ludnościowej był „Rocznik Statystyki Galicji” wydawany w latach 1887—1913 (od 1900 r. pt. „Podręcznik Statystyki Galicji”). Dane te dotyczyły stanu ludności, jej struktury wyznaniowej, językowej i wykształcenia, ruchu naturalnego i wędrownego. Obok informacji pochodzących z austriackich centralnych wydawnictw statystycznych (np. w zakresie wyników spisów ludności) „Roczniki” publikowały też statystyki ludnościowe Galicji oparte na własnych opracowaniach Krajowego Biura Statystycznego.

Inny charakter miały „Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych” wydawane także przez to biuro w latach 1873—1918. W wydawnictwie tym zamieszczano wraz z zestawieniami liczbowymi obszernie analizy tekstowe; przykładem może tu być studium Ignacego Weinfeldta „Ludność miejska Galicji i jej skład wyznaniowy 1881—1910” (t. XXIV, zesz. 2, 1912) czy Józefa Buzka „Rozsiedlenie ludności Galicji według wyznania i języka” (t. XXI zesz. 2 — 1909).

Miejskie Biuro Statystyczne we Lwowie wydawało w latach 1874—1939 „Wiadomości statystyczne o mieście Lwowie”, a krakowskie Miejskie Biuro Statystyczne od roku 1887 drukowało „Statystykę Miasta Krakowa”. W obu tych wydawnictwach publikowano statystyki ludności-

ciowe dotyczące stanu, struktury i ruchu mieszkańców o bardzo szerokim stopniu szczegółowości danych.

Poza tymi wydawnictwami jednostek urzędowej austriackiej statystyki państwowej i statystyki krajowej (galicyjskiej) w Krakowie w 1915 r. ukazała się publikacja p.n. „Statystyka Polski”, autorstwa Adama Krzyżanowskiego i Kazimierza Władysława Kumanieckiego, prezentująca m.in. dane o rozwoju demograficznym na obszarze trzech zaborów w XIX i początkach XX wieku. Również w Krakowie w 1917 r. Eugeniusz Romer i Ignacy Weinfeld wydali „Rocznik Polski. Tablice statystyczne” — wydawnictwo pokazujące stan gospodarczy i życie społeczne, w tym przemiany ludnościowe w trzech zaborach w okresie od przełomu XIX/XX wieku do I wojny światowej. W Wiedniu w 1916 r. E. Romer opublikował „Geograficzno-statystyczny atlas Polski”, w którym przedstawił stan zaludnienia i strukturę ludności ziem polskich.

*

* *

Badania nad wiarygodnością i analizą danych statystyki demograficznej Galicji zapoczątkowane zostały jeszcze przed I wojną. Trzeba tu wymienić m.in. Franciszka Bujaka, który zajął się oceną statystyki ruchu ludności kilku miejscowości (Limanowa, Maszkienice, Żmiąca), a także L. Caro i K. Englicha — badaczy ruchu emigracyjnego.²⁰⁾

Bardziej ożywione badania nad oceną statystyk galicyjskich przyniósł jednak dopiero okres po II wojnie. Egon Vielrose przedstawił wstępną ocenę danych statystyki ludności Galicji zamieszczanych w „Tafeln zur Statistik der österreichischen Monarchie”.²¹⁾ Szczegółowej analizy wyników spisów ludności Galicji z lat 1857—1910 i ruchu naturalnego dokonał Krzysztof Zamorski.²²⁾ Tamże autor przedstawił też wnikliwie procesy transformacji demograficznej w Galicji na tle przemian ludnościowych w Europie Środkowej.²³⁾

Oceną austriackich spisów ludności zajęli się też inni autorzy. Tomasz Gąsowski i Andrzej Burzyński badali wiarygodność i tematykę spisów z lat 1869—1910.²⁴⁾ Bolesław Kumor dokonał analizy spisów ludności Galicji przeprowadzonych w latach 1800—1808 i oddzielnie spisu wojskowego w Galicji w 1808 r.²⁵⁾ Liczebność i strukturę ludności wojskowej Galicji (lata 1869—1913) opracował Stanisław Szuro.²⁶⁾

Statystykę emigracji z Galicji zbadał Andrzej Pilch.²⁷⁾

Badaniem statystyk ruchu naturalnego ludności miast galicyjskich zajmował się m.in. Kazimierz Zając analizując metryki parafialne Krakowa i Rymanowa.²⁸⁾

Wiarygodność schematyzmów diecezji tarnowskiej ocenił B. Kumor.²⁹⁾

Zmiany w zaludnieniu Śląska Cieszyńskiego w II połowie XIX w. przedstawił Milan Myška.³⁰⁾

Organizację i tematykę badań statystycznych (wraz z częścią tabelaryczną) na terenie monarchii austro-węgierskiej przedstawiono w monografii poświęconej 150-leciu działalności austriackich centralnych instytucji statystycznych.³¹⁾

4. ZIEMIE POLSKIE POD PANOWANIEM PRUSKIM

W państwie pruskim już w 1805 r. utworzono biuro statystyczne p.n. „Królewsko-Pruskie Biuro Statystyczne” (Königlich Preussische Statistische Bureau) z siedzibą w Berlinie. Po 1871 r. koordynowało ono badania statystyczne w skali wszystkich niemieckich państw związkowych i wydawało publikacje zarówno dla Prus, jak i dla całej Rzeszy.

Działalność statystyczną w zakresie statystyki ludnościowej prowadziło ono poprzez jednostki administracyjne wszystkich szczebli badając stan, ruch ludności oraz dokonując spisów ludności i tzw. spisów zawodowych.

Ujęcia liczebności ludności oraz jej strukturę demograficzną, skład narodowościowy i wyznaniowy pruskie biuro statystyczne dla poszczególnych jednostek terytorialnych ustalało na podstawie wyników spisów ludności. Spisy te przeprowadzano od 1816 r. w odstępach trzyletnich aż do 1867 r. włącznie. Kolejny spis odbył się — ze względu na wojnę francusko-pruską — 1 grudnia 1871 r. Odtąd spisy ludności przeprowadzano w odstępach pięcioletnich w dniu 1 lub wyjątkowo 2 grudnia. Rezultaty tych spisów publikowano w latach dwudziestych i trzydziestych XIX w. w tzw. „Statistische Tabellen”, wydawanych przez J. G. Hoffmanna. W latach czterdziestych odrębne wydawnictwa poświęcone spisom wydawał W. Dieterici, a dla lat pięćdziesiątych były one zawarte w „Tabellen und amtlichen Nachrichten über den Preussischen Staat”. Od 1861 r. rezultaty spisów publikowano w postaci odrębnych tomów „Preussische Statistik” podstawowego wydawnictwa ciągłego dla Prus i od 1880 r. w „Statistik des Deutschen Reichs”.

Początkowo wydawnictwa publikujące wyniki spisów ograniczały się do przedstawiania danych o liczbie ludności każdej z rejencji według płci i w rozbiciu na miasto i wieś oraz podania informacji o liczbie mieszkańców poszczególnych powiatów. Trzeba tu jednak dodać, że do wyników tych pierwszych spisów ludności należy podchodzić bardzo krytycznie, bowiem pomijały one znaczną część mieszkańców i w zasadzie dopiero spis w 1840 r. był pierwszym powszechnym spisem ludności, a kolejne ujęcia stanu ludności na podstawie spisów były już coraz

dokładniejsze. Od lat sześćdziesiątych stopniowo rozszerzano też zakres tematyczny ogłaszanych danych, zwłaszcza dotyczących struktury demograficznej badanej w spisach. Dla każdej rejencji publikowano m.in. informacje o liczbie ludności, jej wieku, płci, stanie rodzinnym i cywilnym w rozbiciu na miasto (w tym dla wszystkich miast powyżej 20 tysięcy mieszkańców) i wieś (w tym dla każdej z gmin powyżej 2000 mieszkańców) oraz dane o obywatelstwie i rodzaju pobytu.

Od 1843 r. zaczęto w spisach rejestrować język ojczysty.

W oparciu o wyniki spisów z lat 1871, 1885, 1895, 1905 i 1910 wydawano tzw. wykazy gmin (Gemeindelexikon) — oddzielne dla każdej prowincji. Zawierały one informacje o liczbie ludności (z podziałem według płci) i wyznaniu dla poszczególnych gmin miejskich, wiejskich (a także obszarów dworskich) oraz dla lat 1905 i 1910 również dane o języku ojczystym.

W czerwcu 1882, 1895 i 1907 r. przeprowadzano tzw. spisy zawodowe ludności. Badano poszczególne gospodarstwa domowe rejestrując zawód, pozycję w zawodzie, wiek, stan cywilny, a w spisie 1907 r. także miejsce urodzenia każdej z osób. Rezultaty tych spisów ogłaszano oddzielnie dla poszczególnych prowincji.

Podstawę statystyki ruchu naturalnego ludności w państwie pruskim aż do 1873 r. stanowiły tzw. małe tabele ludnościowe sporządzane przez duchownych wszystkich wyznań. Po zestawieniach na lokalnych szczeblach administracji dane te dostarczano do pruskiego biura statystycznego. Zrozumiałą jest rzeczą, że wiarygodność tych liczb zależała od rzetelności wykonania podliczeń w każdej z parafii wyznaniowych. W 1874 r. rejestrację ruchu naturalnego przejęły nowo powstałe urzędy stanu cywilnego. Statystykę ruchu naturalnego ogłaszano w różnych wydawnictwach pruskiego biura statystycznego. Rekapitulację danych o ruchu naturalnym ludności dla lat 1816—1874 w skali poszczególnych prowincji zamieszczono w „Preussische Statistik”.³²⁾

Statystykę ruchów wędrownych zaczęto prowadzić w państwie pruskim dopiero od 1844 r. rejestrując tak imigrację do Prus, jak i emigrację poza granice tego państwa.

Statystykę miejską prowadziły urzędy statystyczne zakładane w większych miastach (np. Wrocław 1873, Poznań 1905). Zakres tematyczny tych badań był szerszy niż ten, jaki obejmował program prac centralnego pruskiego biura statystycznego. Wyniki działalności miejskich urzędów statystycznych publikowano w specjalnych wydawnictwach, wśród których najbardziej szczegółowe dane w zakresie statystyki demograficznej przynosił kwartalnik wrocławskiego Miejskiego Urzędu Statystycznego „Breslauer Statistik”.

*
* *
*

Badaniami nad oceną XIX-wiecznej statystyki demograficznej dotyczącej ziem zaboru pruskiego zajmowali się uczeni z kilku ośrodków naukowych.

Stan badań nad zaludnieniem Śląska scharakteryzował Zbigniew Kwaśny, a wnikliwej analizy ujęć jego stanu zaludnienia dokonali Bogusław Kaczmarski i Tadeusz Ładogórski.³³⁾

Analizę rozmieszczenia wyznań na Śląsku w I połowie XIX w. przedstawił Julian Janczak.³⁴⁾

Wartość źródeł demograficznych dotyczących Pomorza Wschodniego i Kujaw w obszernym studium ocenili Zenon Guldon i Kazimierz Wajda.³⁵⁾ Ten drugi autor poświęcił również oddzielne prace statystyce ludności miejskiej Prus Zachodnich i wiejskiej Pomorza Wschodniego.³⁶⁾

Zaludnienie powiatu olsztyńskiego przez Polaków w świetle statystyk pruskich zbadał E. Martuszewski.³⁷⁾

Na tle teorii Malthusa rozwój demograficzny na ziemiach polskich pod panowaniem niemieckim oraz emigrację z tych ziem przedstawił Stanisław Borowski³⁸⁾, a ostatnio Andrzej Brożek.³⁹⁾ Z ocenami S. Borowskiego dotyczącymi rozwoju demograficznego polemizował Tadeusz Ładogórski.⁴⁰⁾

Wartość danych pruskiej statystyki ludnościowej przy pomocy równań bilansowych ocenił Bronisław Wojtun.⁴¹⁾

Badaniami nad wiarygodnością wyników rejestracji ruchu naturalnego zajmowali się m.in. T. Ładogórski, S. Borowski, M. Kędelski.⁴²⁾

Problematyką demograficzną poszczególnych miejscowości czy parafii zajmowało się wielu badaczy. Można tu wymienić m.in. autorów, którzy analizowali statystyki ludnościowe: Wrocławia — A. Stasiaka, Poznania — S. Borowskiego, Torunia — H. Mienickiego, Opola — E. Kościk czy Tarnowskich Gór — M. Górnego.⁴³⁾

Pomimo wielu nieścisłości i braków wykazywanych przez wyżej wymienionych badaczy trzeba zaznaczyć, że pruska statystyka ludnościowa osiągnęła od 1840 r. wysoki poziom rozwoju, przewyższając wiarygodnością wyników badań rezultaty prac demograficznych przeprowadzanych w zaborze rosyjskim i austriackim.

Jan Berger

PRZYPISY

¹⁾ Potrzebę weryfikacji stanu i struktury zaludnienia ziem polskich w XIX w. uzasadniła I. Gieysztorowa, *Wstęp do demografii staropolskiej*, Warszawa 1976, s. 66—91, teże: *Wytyczne prac nad rewizją i korektą statystyki demograficznej ziem polskich w XIX w. (Uwagi wstępne)*, „Przeszłość Demograficzna Polski”, 12, 1980, s. 191—192 oraz teże *Niewiarygodność statystyki demograficznej ziem polskich w XIX w. i potrzeba jej korekty*, *ibidem*, 12, 1980, s. 179—190. Podsumowania stanu badań nad wiarygodnością statystyki ludnościowej ziem polskich dokonał Z. Sułowski, *Stulecie polskiej demografii historycznej „Przeszłość Demograficzna Polski”*, t. 15, 1984, s. 9—35.

²⁾ H. Grossman, *Struktura społeczna i gospodarcza Księstwa Warszawskiego na podstawie spisów ludności 1808 i 1810 r.*, „Kwartalnik Statystyczny”, 2, 1925, s. 1—108.

³⁾ J. Rutkowski, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny”, 5, 1926, s. 1087—1099.

⁴⁾ I. Gieysztorowa, *Wstęp...*, s. 80—109.

⁵⁾ S. Staszic, *O statystyce Polski. Krótki rzut wiadomości potrzebnych tym, którzy ten kraj chcą oswojzić i tym, którzy w nim chcą rządzić*, Warszawa 1807; przedruk: *Pisma filozoficzne i społeczne*, t. 2, Kraków 1954, s. 285—300.

⁶⁾ T. Czacki, *Statystyka Polski*, w: *Dzieła Tadeusza Czackiego*, t. 3, Poznań 1845, s. 1—30.

⁷⁾ J. K. Janczak, *Statystyka ludności Królestwa Polskiego 1845—1866*, „Przeszłość Demograficzna Polski”, t. 17, s. 130.

⁸⁾ M. Zawielejski, *Statistika Carstwa Polskiego*, Sankt Petersburg 1842; L. Wolski, *Materiały do statystyki Królestwa Polskiego*, „Biblioteka Warszawska”, t. II, 1850, s. 204—205, 427—504; tegoż, *Statystyka ruchu ludności Królestwa Polskiego od roku 1816 do 1856 włącznie*, „Kalendarz wydawany przez Obserwatorium Astronomiczne Warszawskie”, 1858, s. 97—125; R. Wierzchlejski, *Materiały do statystyki Królestwa Polskiego*, „*Ekonomista*”, 1867, s. 89—105.

⁹⁾ Podstawowym wydawnictwem spisu jest publikacja „*Pierwaja wsieobszczaja pieriepis nasilenija Rossijskoj Imperii 1897 goda*”, Sankt Petersburg, 1899—1905. Królestwa Polskiego dotyczą tomy 51—60 (t. 51 podwójny — oddzielnie dla guberni warszawskiej i m. Warszawy).

¹⁰⁾ Obszerną informację o zasobach polskich schematyzmów podaje S. Librowski, *Katalog rubrycel i schematyzmów diecezji i zakonów historycznej Polski znajdujących się w księgozbiornym Archiwum Diecezjalnego we Włocławku*, „*Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne*”, 23, 1971, s. 213—310; 24, 1972, s. 5—94; 25, 1972, s. 39—113; 26, 1973, s. 89—197; 27, 1973, s. 57—130.

¹¹⁾ Z. Sułowski, *Ocena XIX-wiecznych statystyk demograficznych Lubelszczyzny*, „Przeszłość Demograficzna Polski”, t. 17, 1987, s. 90.

¹²⁾ S. Szulc, *Wartość materiałów statystycznych dotyczących stanu ludności b. Królestwa Polskiego*, Warszawa 1920.

¹³⁾ I. Gieysztorowa, *Wstęp...*, s. 31—109.

¹⁴⁾ J. K. Janczak, *Statystyka ludności Królestwa Polskiego 1815—1830*, „Przeszłość Demograficzna Polski”, t. 14, 1983, s. 3—28 i tegoż kolejno: *lata 1830—1844* — „Przeszłość Demograficzna Polski”, t. 16, 1985, s. 25—49, *lata 1845—1866* — „Przeszłość Demograficzna Polski”, t. 17, 1987, s. 127—164; I. Gieysztorowa, *Trudne początki statystyki demograficznej Królestwa Polskiego*, „Przeszłość Demograficzna Polski”, t. 14, 1983, s. 29—40.

¹⁵⁾ K. Groniowski, *Emigracja z ziem zaboru rosyjskiego (1864—1918)*, w: *Emigracja z ziem polskich w czasach nowożytnych i najnowszych (XVIII—XX w.)*. Pod red. A. Pilcha, Warszawa 1984, s. 196—251; A. Brożek, *Migracje zewnętrzne i przyrost naturalny ludności ziem polskich na przełomie XIX i XX wieku (1870—1913)*, „*Studia Demograficzne*”, Nr 2/64, 1981, s. 11—23.

¹⁶) B. Bornstein, Analiza krytyczna danych statystycznych dotyczących ruchu naturalnego ludności b. Królestwa Polskiego, „Miesięcznik Statystyczny”, t. I, 1920, s. 209—232, tenże, Ruch naturalny ludności wyznań chrześcijańskich w b. Królestwie Kongresowym w latach 1909—1918, „Statystyka Polski”, t. III, Warszawa 1921; S. Szulc, Ruch naturalny ludności w latach 1895—1935, w: Zagadnienia demograficzne Polski, Warszawa 1936, s. 695—736; Z. Sułowski, Ruch naturalny ludności ziemi lubelskiej w latach 1582—1900, „Biuletyn Lubelskiego Tow. Nauk”, Humanistyka, t. 18, 1976, s. 3—18; B. Wojtun, Zmiany rodności i umieralności ludności Polski Centralnej w XIX i XX w., „Przeszłość Demograficzna Polski”, t. 14, 1983, s. 145—153; J. Gawrysiakowa, Grupy wyznaniowe ludności w Lubelskiem w XIX wieku w świetle rejestracji ruchu naturalnego, Lublin 1992.

¹⁷) A. Szczypiorski, Ludność Warszawy w czasie między powstaniami 1830—1863, „Przeszłość Demograficzna Polski”, t. 11, 1980, s. 69—94, tenże, Problemy ludnościowe Warszawy w XIX w., tamże, t. 5, 1972, s. 83—102; M. Nietyksza, Ludność Warszawy na przełomie XIX i XX wieku, Warszawa 1971; J. K. Janczak, Ludność Łodzi przemysłowej 1820—1914, Acta Universitatis Lodzensis, Folia Historica 11, Łódź 1982; Z. Sułowski, Ocena..., s. 89—125.

¹⁸) Statistische Übersichten über die Bevölkerung und den Viehstand von Österreich nach der Zahlung vom 31 October 1857, Wien 1859; Bevölkerung und Viehstand der im Reichsrath vertretenen Königreiche und Ländern, dann der Militärgrenze, Nach der Zahlung vom 31 October 1869, 2 Bd, Wien 1871. Wyniki spisu z 31 grudnia: 1880, 1890, 1900, 1910 zamieszczone zostały kolejno w „Österreichische Statistik” — Bd. 1, H. 1—2, Wien 1882; Bd. 32, H. 1, 3, Wien 1892; Bd. 63, H. 1—2, Wien 1902; „Neue Folge” Bd. 1, H. 1—2, Wien 1912.

¹⁹) Patentem cesarskim z 15 III 1782 r. proboszczowie parafii rzymskokatolickich zostali mianowani urzędnikami stanu cywilnego także w stosunku do wyznań niekatolickich. Dopiero w 1849 r. pastorowie protestancy, a w 1868 r. duchowni gmin żydowskich otrzymali prawa urzędników stanu cywilnego. Por. B. Kumor, Przepisy państwowe i kościelne dotyczące metryk kościelnych w zaborze austriackim (1800—1914), „Przeszłość Demograficzna Polski”, t. 7, 1975, s. 93—95.

²⁰) Zob. przypis 32, na s. 13 tej publikacji; L. Caro, Statystyka emigracji polskiej i austro-węgierskiej do Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej, Kraków 1907; K. Englich, Die österreichische Auswanderungsstatistik, „Statistische Monatschrift”, t. 39, 1913.

²¹) E. Vielrose, Przyczynek do demografii Galicji i Bukowiny w drugiej ćwierci XIX w., „Przegląd Statystyczny”, 2, 1961, s. 137—154.

²²) K. Zamorski, Ludność Galicji w latach 1857—1910, w serii: Informator statystyczny do dziejów społeczno-gospodarczych Galicji, Kraków-Warszawa 1989.

²³) K. Zamorski, Transformacja demograficzna w Galicji na tle przemian ludnościowych innych obszarów Europy Środkowej w drugiej połowie XIX i na początku XX w., Kraków 1991.

²⁴) T. Gąsowski, Austriackie spisy ludności z lat 1869—1910, „Przeszłość Demograficzna Polski”, t. 13, 1981, s. 37—48; A. Burzyński, Z rozważań nad oceną austriackich powszechnych spisów ludności z lat 1869—1910, tamże t. 15, 1984, s. 59—69.

²⁵) B. Kumor, Spisy ludności w Galicji z lat 1800—1808, „Przeszłość Demograficzna Polski”, t. 5, 1973, s. 65—82, tenże, Spis wojskowy ludności Galicji z 1808 r., tamże: t. 10, s. 30—134, t. 11, s. 107—191, t. 12, s. 117—174, t. 15, 1984, s. 95—113.

²⁶) S. Szuro, Ludność wojskowa Austro-Węgier rekrutująca się i stacjonująca na terenie Galicji w latach 1869—1913, w serii: Informator statystyczny do dziejów społeczno-gospodarczych Galicji, Kraków-Warszawa 1990.

²⁷) A. Pilch, Emigracja z zaboru austriackiego (od połowy XIX w. do 1918 r.), w: Emigracja z ziem polskich..., s. 252—325, zob. też A. Brożek, Migracje zewnętrzne..., s. 11—23.

²⁸) K. Zajac, Studium nad ruchem naturalnym miasta Rymanowa w świetle ksiąg parafialnych z lat 1850—1950, „Przeszłość Demograficzna Polski”, t. 3, 1950, s. 143—177; tenże, Księgi parafialne jako źródło demograficzne zróżnicowanego ruchu

naturalnego w wielkich miastach (na przykładzie Krakowa 1860—1950), w: *Studia z historii gospodarczej i demografii historycznej*, Akademia Ekonomiczna w Krakowie, *Zeszyty Naukowe*, Nr 70, Kraków 1975, s. 336—354.

²⁹⁾ B. Kumor, Schematyzmy diecezji tarnowskiej z XIX w. jako źródło demograficzne, „*Przeszłość Demograficzna Polski*”, t. 1, 1967, s. 67—87.

³⁰⁾ M. Myśka, Rozwój demograficzny Śląska Cieszyńskiego w drugiej połowie XIX w., „*Przeszłość Demograficzna Polski*”, t. 14, 1983, s. 155—161.

³¹⁾ Geschichte und Ergebnisse der zentralen amtlichen Statistik in Österreich 1829—1979, w serii: *Beiträge zur österreichischen Statistik*, Heft 550, Wien 1979.

³²⁾ A. Firks, Rückblick auf die Bewegung der Bevölkerung im preussischen Staate vom 1816 bis 1874, *Preussische Statistik*, Bd 48A, Berlin 1879.

³³⁾ Z. Kwaśny, Polskie badania z zakresu demografii historycznej Śląska, *Acta Universitatis Wratislaviensis*, nr 801, *Historia* 51, 1987, s. 203—216; B. Kaczmarek, Ocena spisów ludności na Śląsku z pierwszej połowy XIX w., „*Przeszłość Demograficzna Polski*”, t. 1, 1967, s. 33—66; T. Ładogórski, Złudzenia pruskiej statystyki ludności pierwszej połowy XIX wieku i próby jej korekty na Śląsku, „*Przeszłość Demograficzna Polski*”, t. 3, 1969, s. 3—27.

³⁴⁾ J. Janczak, Rozmieszczenie wyznań na Śląsku w I połowie XIX wieku, „*Przeszłość Demograficzna Polski*”, t. 1, 1967, s. 17—32.

³⁵⁾ Z. Guldon, K. Wajda, Źródła statystyczne do dziejów Pomorza Wschodniego i Kujaw od XVI do początków XX w., Toruń 1970.

³⁶⁾ K. Wajda, Ludność miejska Prus Zachodnich w latach 1871—1910, „*Komunikaty Mazursko-Warmińskie*” t. 3—4, 1988, s. 321—336; tenże, *Migracje ludności wiejskiej Pomorza Wschodniego w latach 1850—1914*, Wrocław 1969.

³⁷⁾ E. Martuszewski, Ludność polska w powiecie olsztyńskim w latach 1818—1870 w świetle statystyk pruskich, w: *Szkice olsztyńskie*, pod red. J. Jasińskiego, Olsztyn 1967.

³⁸⁾ S. Borowski, Rozwój demograficzny i problem maltuzjański na ziemiach polskich pod panowaniem niemieckim w latach 1807—1914, „*Przeszłość Demograficzna Polski*”, t. 3, 1970, s. 125—142, tenże, *Emigracja z ziem polskich pod panowaniem niemieckim w latach 1815—1914*, tamże, t. 2, 1969, s. 139—167.

³⁹⁾ A. Brożek, Ruchy migracyjne z ziem polskich pod panowaniem pruskim w latach 1850—1918, w: *Emigracja z ziem polskich...*, s. 141—195.

⁴⁰⁾ T. Ładogórski, Periodyzacja rozwoju demograficznego ludności polskich ziem zachodnich i północnych w latach 1816—1914, „*Przeszłość Demograficzna Polski*”, t. 5, 1972, s. 103—117.

⁴¹⁾ B. Wojtun, Ocena jakości pruskiej statystyki ludnościowej przy użyciu równań bilansujących, „*Przeszłość Demograficzna Polski*”, t. 9, 1976, s. 27—40.

⁴²⁾ T. Ładogórski, Ruch naturalny ludności Śląska w latach 1816—1914, „*Przeszłość Demograficzna Polski*”, t. 4, 1971, s. 61—109; S. Borowski, Zgony i wiek zmarłych w Wielkopolsce w latach 1806—1914, tamże, t. 1, 1967, s. 111—130; M. Kędelski, Próba rekonstrukcji porządku wymierania w Wielkopolsce w okresie rewolucji demograficznej, tamże, t. 12, 1980, s. 47—64, tenże, *Umieralność i trwanie życia w Wielkopolsce w latach 1816—1875*, tamże, t. 16, 1985, s. 109—138.

⁴³⁾ A. Stasiak, Rozwój demograficzny Wrocławia w XIX w., *Śląski Kwartalnik Historyczny „Sobótka”*, R. 13, 1958, w. 2, s. 267—303; S. Borowski, Ewolucja reprodukcji ludności w Poznaniu w świetle badań nad rodzinami z przełomu XIX i XX w. oraz z bieżącego stulecia, „*Przeszłość Demograficzna Polski*”, t. 4, 1971, s. 215—239; H. Mienicki, Struktura płci, wieku i stanu cywilnego ludności Torunia w I połowie XIX wieku, „*Zapiski Historyczne*”, t. 36, 1971, zesz. 2, s. 67—88; E. Koscik, Przemiany w strukturze społeczno-zawodowej i demograficznej ludności Opola w II połowie XIX i na początku XX wieku na podstawie ksiąg parafialnych i akt USC, Wrocław 1993; M. Górny, Ruch naturalny ludności Tarnowskich Gór w latach 1801—1870, *Studia i Materiały z Dziejów Śląska*, t. 13, 1983, s. 8—86.

II. UWAGI WSTĘPNE

Zakres terytorialny pojęcia „Polska” („ziemie polskie”) po okresie rozbiorów w opublikowanych syntetycznych dziejach Polski albo nie był dokładnie precyzowany, albo rzutował w przeszłość granic obecnego państwa polskiego (w opracowaniach dotyczących historii gospodarczej i społecznej). W tej publikacji starano się objąć ziemie polskie tak jak je pojmowano w okresie pierwszej wojny światowej. Zakres terytorialny obejmuje więc cały obszar dawnej Rzeczypospolitej w granicach przed 1772 r., a także Śląsk Górny i Cieszyński oraz część Prus Wschodnich (od 1905 r. rejencję olsztyńską). Ze względu na stan opracowań bardziej szczegółowo zostały uwzględnione następujące obszary: Królestwo Polskie, Galicja, Wielkie Księstwo Poznańskie, Pomorze Gdańskie oraz Górny Śląsk. Z tego samego względu, a także w związku z odmiennymi drogami rozwoju, zdecydowana większość tabel ukazuje zjawiska odrębnie dla każdego zaboru, a nawet dla poszczególnych dzielnic.

Pod względem chronologicznym stosunkowo niewiele tabel dotyczy pierwszej połowy XIX wieku. Jest to podyktowane dwoma względami: po pierwsze z tego okresu jest niewiele danych statystycznych, po drugie dane te nie są w pełni wiarygodne. Najwcześniej stają się one całkowicie wiarygodne w dzielnicach będących częścią Prus (od 1840 r.), następnie na obszarze państwa austriackiego (od 1857 r., chociaż od 1808 r. są bliskie rzeczywistości), najpóźniej w zaborze rosyjskim. Właściwie prawie wszystkie dane dotyczące liczby ludności i jej struktury (poza danymi z 1897 r.), a także ruchu naturalnego ludności, dotyczące zaboru rosyjskiego nie są w pełni wiarygodne.

Mimo wszystkich, wyżej wymienionych, wad zebrane dane pozwoliły ukazać wszystkie najważniejsze procesy demograficzne, jakie miały miejsce na ziemiach polskich w latach 1795—1918. W okresie tym nastąpiły bardzo istotne zmiany. W pierwszym rzędzie nastąpiła „eksplozja demograficzna” — w niespotykanym dotychczas i później stopniu wzrastała liczba ludności. Początkowo wystąpiło to w zachodnich dzielnicach Polski, a po 1855 r. na całym obszarze ziem polskich. Był to głównie wynik spadku śmiertelności (najpierw dzieci, a później także niemowląt) i wzrostu przeciętnego trwania życia ludzkiego. Bardzo znaczny przyrost naturalny doprowadził do nasilenia się emigracji, szczególnie w Galicji i na terenie zaboru pruskiego.

Równocześnie zmienia się struktura społeczna i zawodowa ludności. Zmniejsza się udział ludności żyjącej z rolnictwa, dokonuje się proces

urbanizacji i proletaryzacji społeczeństwa. Procesy te najszybciej przebiegały na Śląsku Górnym i Cieszyńskim, a także w niektórych częściach Królestwa Polskiego i zaboru pruskiego. Społeczeństwo żyjące na ziemiach polskich w początkach XX wieku zdecydowanie różniło się od społeczeństwa sprzed 100 lat.

Juliusz Łukasiewicz

Tabl. 41. **PODZIAŁ TERYTORIALNY ZIEM B. RZECZYPOSPOLITEJ I INNYCH ZIEM ZAMIESZKAŁYCH PRZEZ POLAKÓW W 1810 R.**

Terytorium	Powierzchnia w tys. km ²
Ziemie b. Rzeczypospolitej^a	
Księstwo Warszawskie	161,5
Wolne Miasto Gdańsk	1,1
Zabory	
Zabór rosyjski ^a	463,7
Zabór pruski ^b	20,1
Zabór austriacki ^c	77,3
Inne terytoria	
Górny Śląsk	13,2
Śląsk Cieszyński ^d	2,2
Mazury ^e	12,0

^a Obszar w granicach państwa polskiego z 1772 r.

^b Prowincja Westpreussen utworzona na terenach zabranych przez Prusy w 1772 r., która nie objęła Warmii, lecz dołączono do niej obszar koło Kwidzyna, a po 1793 r. także Toruń i Gdańsk — w granicach z 1810 r.

^c Z obwodem tarnopolskim, będącym w 1810 r. pod okupacją rosyjską.

^d Późniejsze powiaty: Bielsko, Cieszyn, Frydek i Frysztat.

^e Późniejsza rejencja olsztyńska, utworzona w 1905 r.

Na podstawie: A. Krzyżanowski i K. Kumaniecki, Statystyka Polski, Kraków 1915, s. 2—3 i obliczeń własnych.

Tabl. 42. **PODZIAŁ TERYTORIALNY ZIEM B. RZECZYPOSPOLITEJ I INNYCH ZIEM ZAMIESZKAŁYCH PRZEZ POLAKÓW W LATACH 1815—1912**

Terytorium	Powierzchnia w km ²
O g ó l e m	751529
Pod panowaniem Rosji	591013
Królestwo Polskie	127321
Litwa i Białoruś	304356
Rus ^a	159336
Pod panowaniem Austrii	80719
Galicja ^b	78497
Śląsk Cieszyński	2222
Pod panowaniem Prus	79797
Wielkie Księstwo Poznańskie	28989
Pomorze Gdańskie	25553
Mazury	12025
Górny Śląsk	13230

^a Obszar w granicach państwa polskiego z 1772 r.

^b Łącznie z istniejącym do 1846 r. Wolnym Miastem Krakowem o obszarze 1150 km².

Na podstawie: A. Krzyżanowski i K. Kumaniecki, Statystyka Polski, Kraków 1915, s. 2—3; S. Szulc, Wartość materiałów statystycznych dotyczących stanu ludności b. Królestwa Polskiego, Warszawa 1920, s. 70.

Tabl. 43. LUDNOŚĆ ZIEM B. RZECZYPOSPOLITEJ I INNYCH ZIEM ZAMIESZKAŁYCH PRZEZ POLAKÓW W LATACH 1846—1911

Terytorium	Ludność w tys.				Przyrost roczny w %			1911
	1846	1870	1897	1911	1846/ /1870	1870/ /1897	1897/ /1911	1846 = = 100
Razem	13113	15733	21586	26051	0,8	1,2	1,3	199
Królestwo Polskie	4867	6079	9402	11914	0,9	1,6	1,7	245
Galicja	4876	5492	7047	8082	0,5	0,9	1,0	166
W. Księstwo Poznańskie	1364	1570	1848	2114	0,6	0,6	1,0	155
Pomorze Gdańskie	1019	1304	1517	1713	1,0	0,6	0,9	168
Górny Śląsk	987	1288	1772	2228	1,1	1,2	1,6	226
Razem	9894	11998	19631	25046	0,8	1,8	1,8	253
Litwa i Białoruś	5210	6186	10064	12709	0,7	1,8	1,7	244
Ruś ^a	4684	5812	9566	12337	0,9	1,9	1,8	263

(dok.)

Terytorium	Ludność na 1 km ²			
	1846	1870	1897	1911
Razem	48	58	79	95
Królestwo Polskie	38	48	74	94
Galicja	62	70	90	103
W. Księstwo Poznańskie	47	54	64	73
Pomorze Gdańskie	40	50	59	67
Górny Śląsk	75	97	134	168
Razem	21	26	42	53
Litwa i Białoruś	17	20	33	42
Ruś ^a	28	35	58	75

^a Łącznie z powiatem kijowskim, który w 1772 r. nie należał do Polski.

Dane dotyczące ziem pod zaborem rosyjskim nie w pełni wiarygodne.

Na podstawie: A. Krzyżanowski i K. Kumaniecki, Statystyka Polski, Kraków 1915, s. 5—6, 9; S. Szulc, Wartość materiałów statystycznych dotyczących stanu ludności b. Królestwa Polskiego, Warszawa 1920, s. 214.

Tabl. 44. SZACUNKI LICZBY LUDNOŚCI NIEKTÓRYCH DZIELNIC POLSKI W LATACH 1819—1825

Terytorium	1819/20			1825		
	spisy urzędowe	szacunek ludności		spisy urzędowe	szacunek ludności	
	w tys.	nie objętej ^a w spisach w %		w tys.	nie objętej ^a w spisach w %	
Królestwo Polskie	3457	4150	16,7	3780	4350	13,1
Galicja ^b	3832	4500	14,8	4100	.	.
Wielkie Księstwo Poznańskie	907	1070	15,2	1040	.	.
Górny Śląsk ^c	561	687	18,4	657	765	14,2

^a Dane szacunkowe=100.

^b Z Wolnym Miastem Krakowem.

^c 1819 r.

Na podstawie: I. Gięsztorowa, Wstęp do demografii staropolskiej, Warszawa 1976, s. 90; I. Gięsztorowa, Trudne początki statystyki demograficznej Królestwa Polskiego, „Przeszłość Demograficzna Polski”, t. 14, 1984, s. 38; T. Ładogórski, Złudzenia pruskiej statystyki ludności pierwszej połowy XIX w. i próby jej korekty na Śląsku, „Przeszłość Demograficzna Polski”, t. 3, 1970, s. 19.

Tabl. 45. LUDNOŚĆ POLSKI I NIEKTÓRYCH PAŃSTW EUROPEJSKICH W LATACH 1820—1910

Lata	Polska ^a	Węgry ^b	Niemcy ^c	Francja ^c	W. Brytania ^d	Włochy ^c	Hiszpania
Ludność w mln							
1820	10,0	.	27,0	30,5	14,1	19,0	11,2
1850	12,8	11,6	35,9	36,5	20,8	24,3	12,5
1880	17,6	13,8	45,2	37,6	29,8	28,5	16,8
1900	22,6	16,8	56,4	38,9	37,0	32,5	18,6
1910	25,8	18,3	64,9	39,6	40,8	34,7	19,8
1820 = 100							
1910	258	.	240	130	289	183	177
Ludność na 1 km²							
1820	37	.	50	57	61	66	22
1850	47	41	66	67	90	81	25
1880	64	49	84	70	129	99	33
1900	83	60	104	73	161	113	37
1910	94	65	120	74	177	121	39

^a Królestwo Polskie, Galicja, zabór pruski i Górny Śląsk, tj. 277,6 tys. km². W 1820 r. dane szacunkowe.

^b Monarchia węgierska bez Chorwacji.

^c W granicach z 1910 r.

^d Bez Irlandii.

Polskę w 1910 r. w granicach z 1937 r. zamieszkiwało ok. 29 mln osób, tj. 75 osób na 1 km², a w 1850 r. ok. 13,8 mln, tj. 35 osób na 1 km².

Na podstawie: A. Krzyżanowski i K. Kumaniecki, Statystyka Polski, Kraków 1915, s. 5—6; Mały Rocznik Statystyczny 1939, GUS, Warszawa 1939, s. 15; K. Piesowicz, Wielki przewrót, Warszawa 1962, s. 189.

Tabl. 46. LUDNOŚĆ KSIĘSTWA WARSZAWSKIEGO WEDŁUG DEPARTAMENTÓW W 1811 R.

Departament	Powierzchnia w tys. km ²	Ludność	
		w tys.	na 1 km ²
Księstwo Warszawskie	161,5	4334	26,9
Bydgoski	15,2	337	22,2
Kaliski	18,2	513	28,1
Krakowski	10,4	443	42,7
Lubelski	16,7	457	27,3
Łomżyński	18,8	417	22,2
Płocki	16,7	386	23,2
Poznański	19,2	581	30,3
Radomski	15,0	363	24,1
Siedlecki	14,2	323	22,8
Warszawski	17,1	515	30,2

Na podstawie: H. Grossman, Struktura społeczna i gospodarcza Księstwa Warszawskiego na podstawie spisów ludności 1808 i 1810 r., „Kwartalnik Statystyczny”, zeszyt I. 1925. s. 47-48.

Tabl. 47. LUDNOŚĆ KRÓLESTWA POLSKIEGO WEDŁUG WOJEWÓDZTW W 1819 I 1844 R.

Województwo (Gubernia)	Powierzchnia w km ²	Ludność w 1819		Ludność w 1844	
		w tys.	na 1 km ²	w tys.	na 1 km ²
Królestwo Polskie	127321	3457	27,2	4767	37,5
Augustowskie	18764	439	23,4	623	33,2
Kaliskie	16998	506	29,8	724	42,6
Krakowskie ^a	10567	383	36,2	482	45,7
Lubelskie	16736	430	25,7	573	34,3
Mazowieckie	19835	649	32,7	941	47,4
Płockie	16650	399	24,0	537	32,2
Podlaskie	14183	317	22,3	419	29,5
Sandomierskie	13565	334	24,7	468	34,5

^a Później kieleckie.

Dane urzędowe na pewno zaniżone, szczególnie w 1819 r. Bliższe rzeczywistości są dane z 1827 r. - 4032 tys. mieszkańców, tj. 31,7 osoby na 1 km².

Na podstawie: J. K. Janczak, Statystyka ludności Królestwa Polskiego 1815-1830, „Przeszłość Demograficzna Polski”, t. 14, 1984. s. 31; J. K. Janczak, Statystyka ludności Królestwa Polskiego 1830-1844, „Przeszłość Demograficzna Polski”, t. 16, 1986. s. 34; F. Rodecki, Obraz jeograficzno-statystyczny Królestwa Polskiego, Warszawa 1830.

Wyredagowano na podstawie: Historia Polski, Instytut Historii PAN, t. II.
(opr. J. Hunnicke)

Wykreślono na podstawie: Historia Polski, Instytut Historii PAN, t. II. (opr. J. Humnicki)

Tabl. 48. LUDNOŚĆ KRÓLESTWA POLSKIEGO WEDŁUG GUBERNI W LATACH 1868—1910

Gubernia	Powierzchnia w km ² w 1868 r.	Ludność cywilna						
		w tys.			przyrost w latach 1868—1910 w %	na 1 km ²		
		1868	1897	1910		1868	1897	1910
Królestwo Polskie	127321	5706	9149	12204	114	45	72	96
Warszawska . . .	14569	926	1666	2264	145	64	114	155
Piotrkowska . . .	12248	636	1389	1987	213	52	113	162
Kaliska	11374	601	834	1228	104	53	73	108
Kielecka	10093	470	755	986	110	47	75	98
Radomska	12352	499	804	1084	117	40	65	88
Lubelska	16838	640	1121	1493	126	39	67	89
Siedlecka	14334	505	757	974	93	35	53	68
Płocka	10877	443	618	798	80	41	57	73
Łomżyńska	12087	456	643	755	65	38	53	62
Suwalska	12551	511	563	636	24	41	45	51

Gubernie w granicach z 1868 r. Ludność w 1868 r. zaniżona, w 1910 r. zawyżona (dane urzędowe).

Na podstawie: S. Szulc, Wartość materiałów statystycznych dotyczących stanu ludności b. Królestwa Polskiego, Warszawa 1920, s. 196—211.

Tabl. 49. LUDNOŚĆ ZABORU ROSYJSKIEGO W GRANICACH CESARSTWA WEDŁUG GUBERNI W LATACH 1846—1912

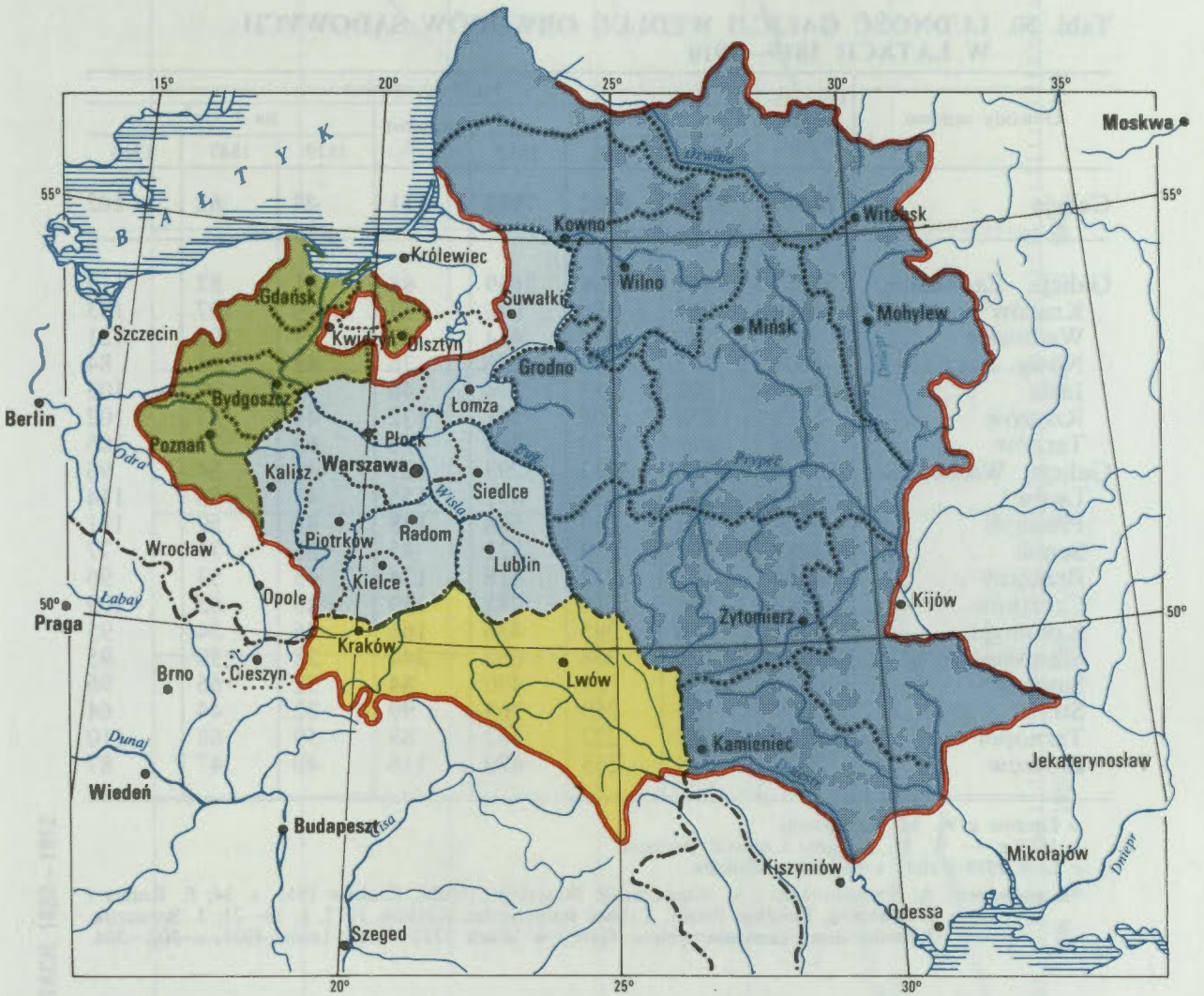
Gubernia	Powierzchnia w tys. km ²	Ludność							
		w tys.				1846 = 100	na 1 km ²		
		1846	1870	1897	1912		1870	1897	1912
Ogółem	469,4	9894	11998	19631	25429	257	26	42	54
Grodzińska	38,6	874	1009	1603	1998	229	26	42	52
Kowieńska	40,3	912	1156	1545	1819	199	29	38	45
Wileńska	42,0	793	1002	1591	1990	251	24	38	47
Witebska	44,1	760	889	1489	1875	247	20	34	43
Mohylewska	48,0	860	948	1687	2307	268	20	35	48
Mińska	91,4	1011	1182	2148	2926	289	13	24	32
Wołyńska	71,9	1414	1704	2990	3996	283	24	42	56
Podolska	42,1	1540	1933	3018	3883	252	46	72	92
Kijowska ^a	51,0	1730	2175	3559	4636	268	43	70	91

^a Z powiatem kijowskim, który w 1772 r. nie należał do Polski.

Dane (poza rokiem 1897) nie w pełni wiarygodne (dane urzędowe).

Na podstawie: A. Krzyżanowski i K. Kumaniecki, Statystyka Polski, Kraków 1915, s. 9.

ZIEMIE I RZECZYSPOLITEJ OKOŁO 1910 R.

— Granica Polski z 1772 r.

- - - - - Granica państw zaborczych

..... Wewnętrzny podział wewnątrz państw zaborczych

□ Królestwo Polskie

■ Ziemie wchodzące w skład Cesarstwa Rosyjskiego

■ Ziemie wchodzące w skład Cesarstwa Niemieckiego

■ Ziemie wchodzące w skład Cesarstwa Austriackiego

Wykreślono na podstawie: E. Romer i J. Weinfeld, Rocznik Polski. Tablice statystyczne, Kraków 1917.

Tabl. 50. LUDNOŚĆ GALICJI WEDŁUG OBWODÓW SĄDOWYCH
W LATACH 1819—1910

Obwody sądowe	Powierzchnia w km ²	Ludność cywilna						
		w tys.			przyrost w %	na 1 km ²		
		1819	1847	1910		1819	1847	1910
Galicja	78497	3766^a	4902	7962	111	48	62	102
Galicja Zachodnia	23157	1416	1888	2669	88	61	82	115
Kraków ^b	3656	287	390	670	133	79	107	183
Wadowice	3664	283	373	444	57	77	102	121
Nowy Sącz	4104	197	264	346	76	48	64	84
Jasło	2860	202	283	294	46	71	99	103
Rzeszów	5358	236	308	548	132	44	57	102
Tarnów	3515	211	270	368	74	60	77	105
Galicja Wschodnia	55340	2350	3013	5293	125	42	54	96
Lwów ^c	7802	350	435	891	155	45	56	114
Przemyśl	4568	223	269	508	128	49	59	111
Sanok	4183	221	299	321	45	53	71	77
Brzeżany	4339	187	232	418	124	43	53	96
Czortków	3543	161	218	385	139	45	62	109
Kołomyja	4571	164	245	436	166	36	54	95
Stanisławów	7007	194	268	667	244	28	38	95
Sambor	4914	256	322	470	84	52	66	96
Stryj	5709	183	250	364	99	32	44	64
Tarnopol	3286	193	222	362	88	59	68	110
Złoczów	5418	218	255	470	116	40	47	87

^a Łącznie z W. M. Krakowem.

^b 1819 r. — W. M. Kraków i obwód Bochnia.

^c Lata 1819 i 1847 z obwodem Żółkiew.

Na podstawie: A. Krzyżanowski i K. Kumaniecki, Statystyka Polski, Kraków 1915, s. 34; E. Romer i I. Weinfeld, Rocznik Polski, Tablice statystyczne, Kraków 1917, s. 18—21; J. Szewczuk, Kronika kłesk elementarnych w Galicji w latach 1772—1848, Lwów 1939, s. 302—304.

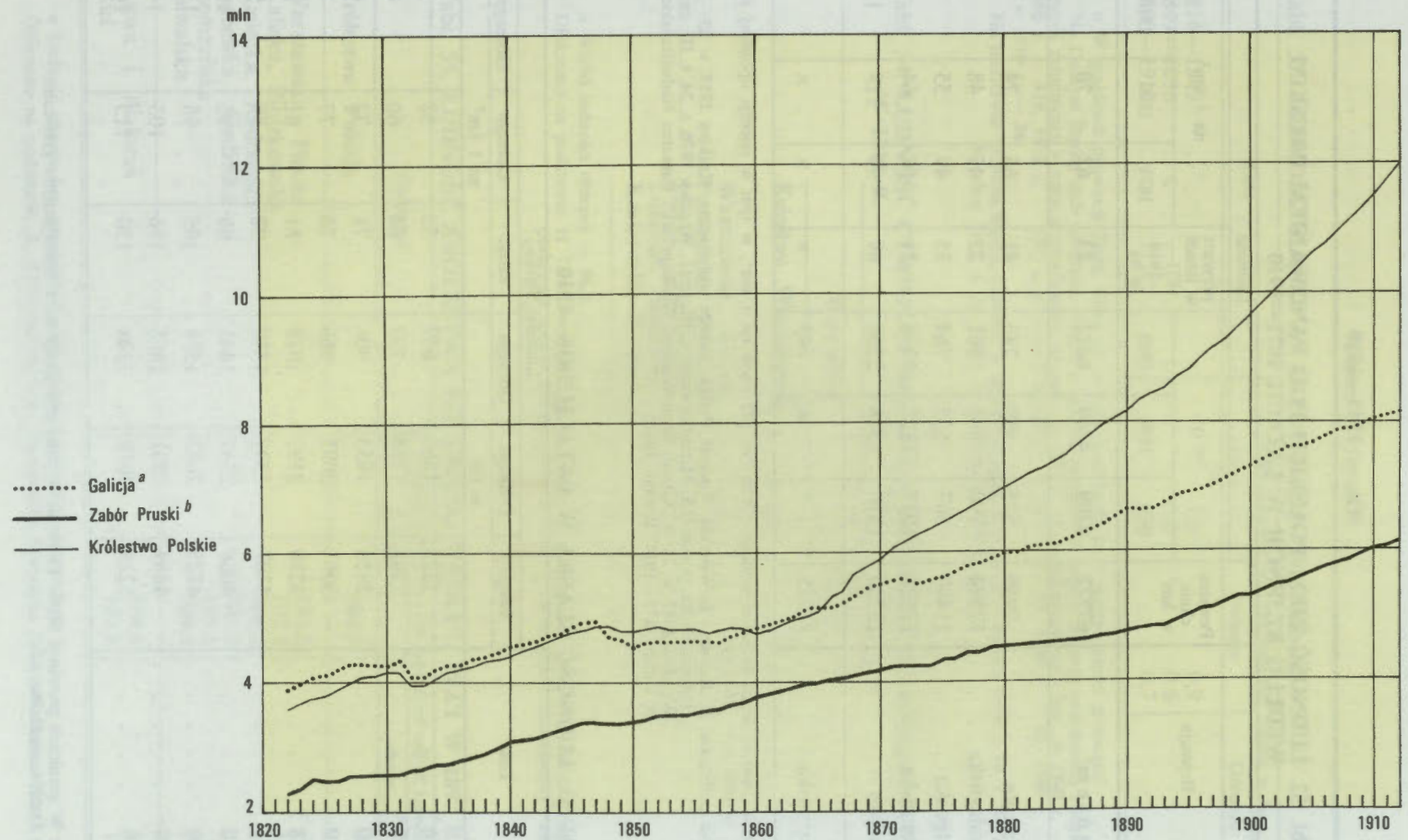
Tabl. 51. LUDNOŚĆ GALICJI W LATACH 1857—1910

Lata	Ludność								
	ogółem	Galicja Zach.	Galicja Wsch.	ogółem	Galicja Zach.	Galicja Wsch.	ogółem	Galicja Zach.	Galicja Wsch.
	w tys.			na 1 km ²			1857 = 100 (dynamika wzrostu)		
1857	4597	1585	3013	58,6	.	.	100	100	100
1869	5445	1968	3450	69,4	87	62	118	124	115
1880	5959	2114	3845	75,9	91	69	130	133	128
1890	6608	2300	4308	84,2	99	78	144	145	143
1900	7316	2502	4912	93,2	108	87	159	158	160
1910	8026	2690	5336	102,2	116	96	175	170	177

Na podstawie: K. Zamorski, Ludność Galicji w latach 1857—1910, w: Informator statystyczny do dziejów społeczno-gospodarczych Galicji, Kraków 1989, s. 45—63.

LICZBA LUDNOŚCI W TRZECH ZABORACH W LATACH 1822—1912

77

^a Z Wolnym Miastem Krakowem.

^b Z Górnym Śląskiem.

Tabl. 52. LUDNOŚĆ ZIEM POLSKICH POD PANOWANIEM PRUSKIM WEDŁUG REJENCJI W LATACH 1871—1910

Rejencja	Powierzchnia w km ²	Ludność						
		w tys.			przyrost w latach 1871— 1910 w %	na 1 km ²		
		1871	1890	1910		1871	1890	1910
Ogółem^a	67772	4209	4764	6012	43	62	70	89
Gdańska	7959	525	589	743	41	66	74	93
Kwidzyńska	17594	790	845	961	22	45	48	55
Bydgoska	11460	567	625	764	35	49	55	67
Poznańska	17529	1017	1127	1336	31	58	64	76
Opolska	13230	1310	1578	2208	69	99	119	167
Olsztyńska	12025	×	×	543	×	×	×	45

^a W 1840 r. liczba ludności wynosiła 3056 tys. (45 osób na 1 km², w tym w rejencji opolskiej 68), w 1858 r. — 3631 tys.

Na podstawie: E. Romer i I. Weinfeld, Rocznik Polski, Tablice statystyczne, Kraków 1917, s. 23-26; Historia Śląska, pod red. S. Michałkiewicza, t. III, cz. 1, Wrocław 1976, s. 24, t. III, cz. 2, Wrocław 1985, s. 23; S. Kowal, Społeczeństwo Wielkopolski i Pomorza Nadwiślańskiego w latach 1871—1914, Poznań 1982, s. 37.

Tabl. 53. LUDNOŚĆ ŚLĄSKA W LATACH 1816—1910^a

Lata	Ludność Śląska					
	całego	Dolnego	Górnego	całego	Dolnego	Górnego
	w tys.			na 1 km ²		
1816 ^b	2223	1566	657	55	58	50
1828 ^b	2591	1794	797	64	66	60
1840	2859	1953	906	71	72	69
1849	3061	2095	966	76	77	73
1858	3270	2192	1078	81	81	82
1871	3707	2397	1310	92	89	99
1880	4008	2567	1441	99	95	109
1890	4225	2647	1578	105	98	119
1900	4669	2801	1868	116	103	141
1910	5226	3018	2208	130	115	167

^a W granicach prowincji Śląsk, które nie w pełni pokrywały się z historycznymi granicami.

^b Dane szacunkowe.

Tabl. 53. LUDNOŚĆ ŚLĄSKA W LATACH 1816—1910^a (dok.)

Lata	Średnioroczny przyrost ludności Śląska w %		
	całego	Dolnego	Górnego
1816—1849	1,0	0,9	1,2
1849—1890	0,8	0,6	1,2
1890—1910	1,1	0,7	1,7

^a W granicach prowincji Śląsk, które nie w pełni pokrywały się z historycznymi granicami.

Na Dolnym Śląsku stale wzrastała różnica w gęstości zaludnienia między rejencją wrocławską a legnicką: gęstość zaludnienia w rejencji wrocławskiej wynosiła w 1816 r. 61 mieszkańców na 1 km², w 1849 r. — 87, 1890 r. — 119, 1910 r. — 137, a w rejencji legnickiej: w 1816 r. — 55, 1849 r. — 68, 1890 r. — 77, a w 1910 r. — 86.

Na podstawie: Historia Śląska, pod red. S. Michalkiewicza, t. II, cz. 2, Wrocław 1970, s. 88, t. III, cz. 1, Wrocław 1976, s. 24, t. III, cz. 2, Wrocław 1985, s. 23.

Tabl. 54. LUDNOŚĆ CYWILNA KSIĘSTWA WARSZAWSKIEGO WEDŁUG PŁCI W 1811 R.

Departament	Liczba kobiet na 100 mężczyzn
Księstwo Warszawskie	98,9^a
Warszawski, Kaliski	97,7
Poznański, Bydgoski	99,6
Płocki, Łomżyński	94,2
Lubelski, Siedlecki	100,6
Krakowski, Radomski	103,2

^a Wśród ludności obecnej — 96,3.

Obliczono na podstawie: H. Grossman, Struktura społeczna i gospodarcza Księstwa Warszawskiego na podstawie spisów ludności 1808 i 1810 r., „Kwartalnik Statystyczny” zesz. I, 1925, s. 45.

Tabl. 55. LUDNOŚĆ KRÓLESTWA POLSKIEGO WEDŁUG PŁCI W 1897 R.

Gubernia	Liczba kobiet na 100 mężczyzn wśród ludności	
	cywilnej ^a	obecnej
Królestwo Polskie	104,9	99,5
Warszawska, Płocka	106,6	98,3
Kaliska, Piotrkowska	103,9	101,9
Kielecka, Radomska	104,4	102,1
Lubelska, Siedlecka	103,0	97,5
Łomżyńska	104,1	92,9
Suwalska	109,5	102,5
Litwa i Białoruś	104,6	101,5
Ruś	102,8	100,3

^a Ludność obecna bez garnizonów wojskowych (żołnierze i ich rodziny).

Obliczono na podstawie: A. Krzyżanowski i K. Kumaniecki, Statystyka Polski, Kraków 1915, s. 33.

Tabl. 56. LUDNOŚĆ KRÓLESTWA POLSKIEGO WEDŁUG WIEKU I PŁCI W 1897 R.

Płeć	Na 100 osób obecnych było w wieku lat						
	do 9	10—19	20—29	30—39	40—49	50—59	60 i więcej
Ogółem	28,1	21,0	17,4	12,9	7,9	6,5	6,2
Mężczyźni	28,2	20,5	18,4	12,8	7,8	6,3	6,0
Kobiety	28,1	21,5	16,4	13,0	7,9	6,7	6,4

Znaczny procent mężczyzn w wieku lat 20—29 wynikał z dużej liczebności wojsk. Wśród ludności wyznania prawosławnego (stanowiła ona około 80% ludności wojskowej) mężczyźni w wieku lat 20—29 stanowili aż 56,5%, gdy wśród ludności rzymskokatolickiej tylko 14,3%.

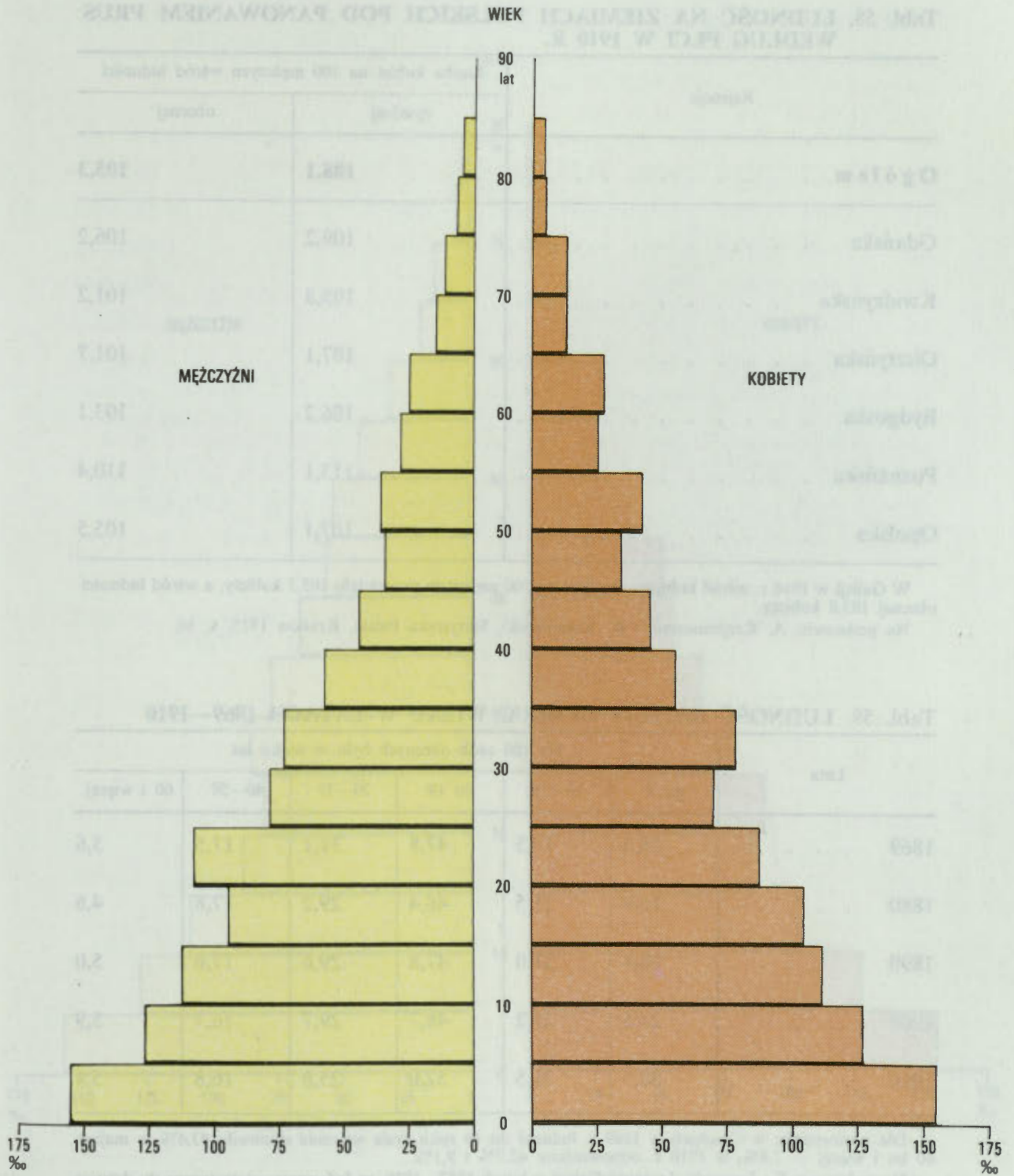
Na podstawie: Pierwaja wsieobszczaja pierepis naselenija Rossijskoj Impierii 1897. Obszczij zvod. t. 1, Petersburg 1905, s. 56, 58; S. Szulc, Wartość materiałów statystycznych dotyczących stanu ludności b. Królestwa Polskiego, Warszawa 1920, s. 106, 115, 117.

Tabl. 57. LUDNOŚĆ GUBERNI KRÓLESTWA POLSKIEGO WEDŁUG WIEKU W 1897 R.

Gubernia	Na 100 osób obecnych było w wieku lat					
	do 9	10—19	do 19	20—39	40—59	60 i więcej
Królestwo Polskie	28,1	21,0	49,2	30,3	14,3	6,2
Kaliska	29,5	21,8	51,3	27,5	14,3	6,9
Kielecka	30,0	21,3	51,3	28,0	14,8	5,9
Lubelska	28,2	21,2	49,4	31,0	14,1	5,5
Łomżyńska	27,4	20,3	47,7	31,1	14,5	6,7
Piotrkowska	29,1	21,1	50,2	31,2	13,5	5,1
Płocka	28,4	21,5	49,9	28,0	14,8	7,3
Radomska	29,7	21,1	50,8	29,2	14,1	5,9
Siedlecka	27,7	20,3	48,0	30,6	14,9	6,5
Suwalska	26,0	21,8	47,8	27,9	15,7	8,6
Warszawska	26,3	20,3	46,6	32,9	14,3	6,2

Na podstawie: A. Krzyżanowski i K. Kumaniecki, Statystyka Polski, Kraków 1915, s. 35.

LUDNOŚĆ KRÓLESTWA POLSKIEGO WEDŁUG PŁCI I WIEKU W 1897 R.

Źródło: Pierwsza wsieobszcza pierepis nasilenija, Rossijŝkoj Impierii, Ōbszczyj zrod. t. 1. Petersburg 1905, s. 56, 58.

Tabl. 58. LUDNOŚĆ NA ZIEMIACH POLSKICH POD PANOWANIEM PRUS WEDŁUG PŁCI W 1910 R.

Rejencja	Liczba kobiet na 100 mężczyzn wśród ludności	
	cywilnej	obecnej
O g ó l e m	108,1	105,3
Gdańska	109,2	106,2
Kwidzyńska	105,8	101,2
Olsztyńska	107,1	101,7
Bydgoska	106,2	103,1
Poznańska	113,1	110,4
Opolska	107,1	105,5

W Galicji w 1910 r. wśród ludności cywilnej na 100 mężczyzn przypadało 105,5 kobiety, a wśród ludności obecnej 103,8 kobiety.

Na podstawie: A. Krzyżanowski i K. Kumaniecki, Statystyka Polski, Kraków 1915, s. 34.

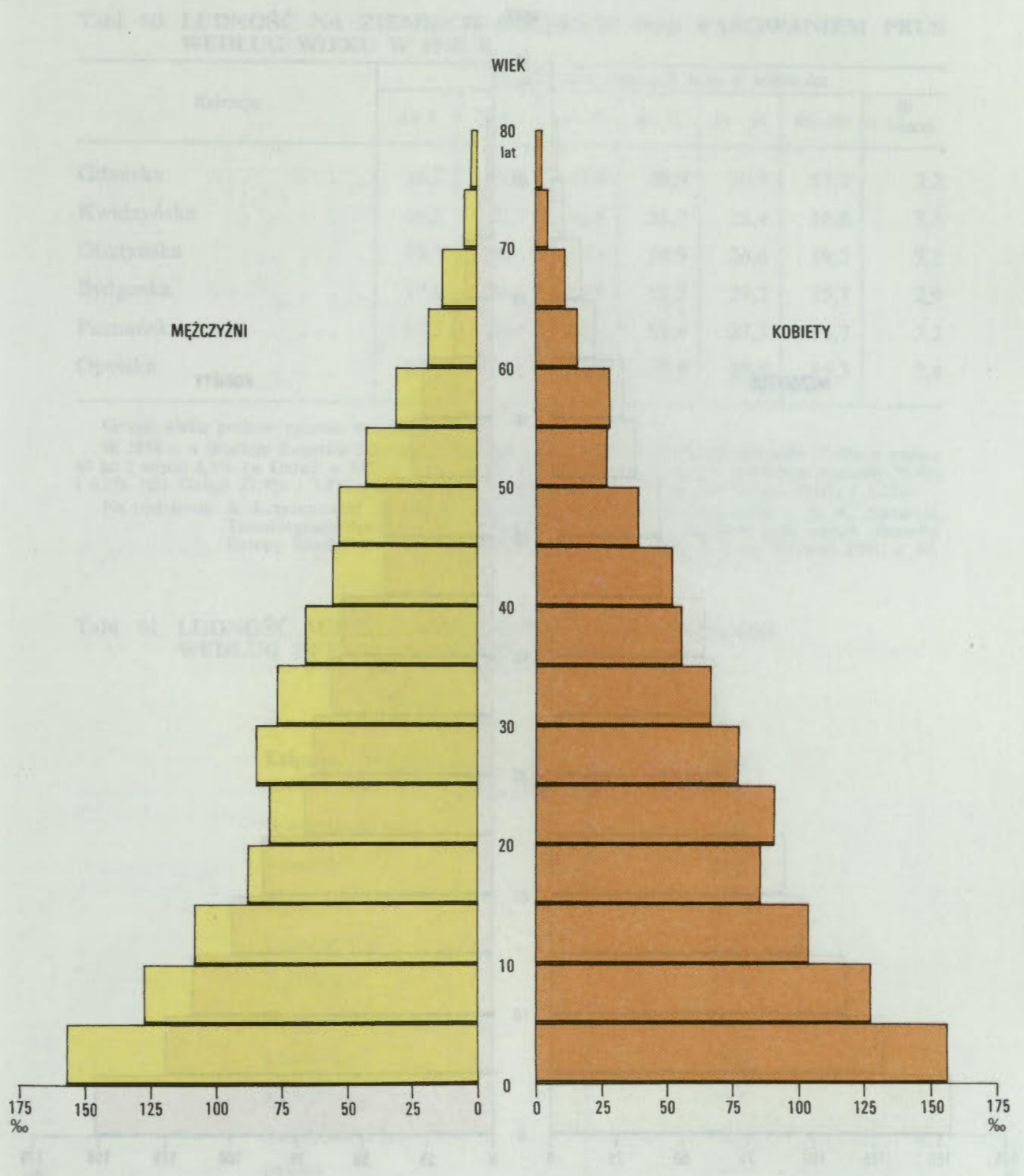
Tabl. 59. LUDNOŚĆ GALICJI WEDŁUG WIEKU W LATACH 1869—1910

Lata	Na 100 osób obecnych było w wieku lat					
	do 9	10—19	do 19	20—39	40—59	60 i więcej
1869	28,3	19,5	47,8	31,1	17,5	3,6
1880	26,9	21,5	48,4	29,2	17,8	4,6
1890	26,8	21,0	47,8	29,6	17,6	5,0
1900	27,5	21,2	48,7	29,7	16,7	5,9
1910	30,5	21,5	52,0	25,8	16,8	5,4

Dla porównania: w Czechach w 1869 r. ludność do 19 roku życia włącznie stanowiła 43,4%, a mająca 60 lat i więcej — 7,4%, w 1910 r. odpowiednio: 42,7% i 9,1%.

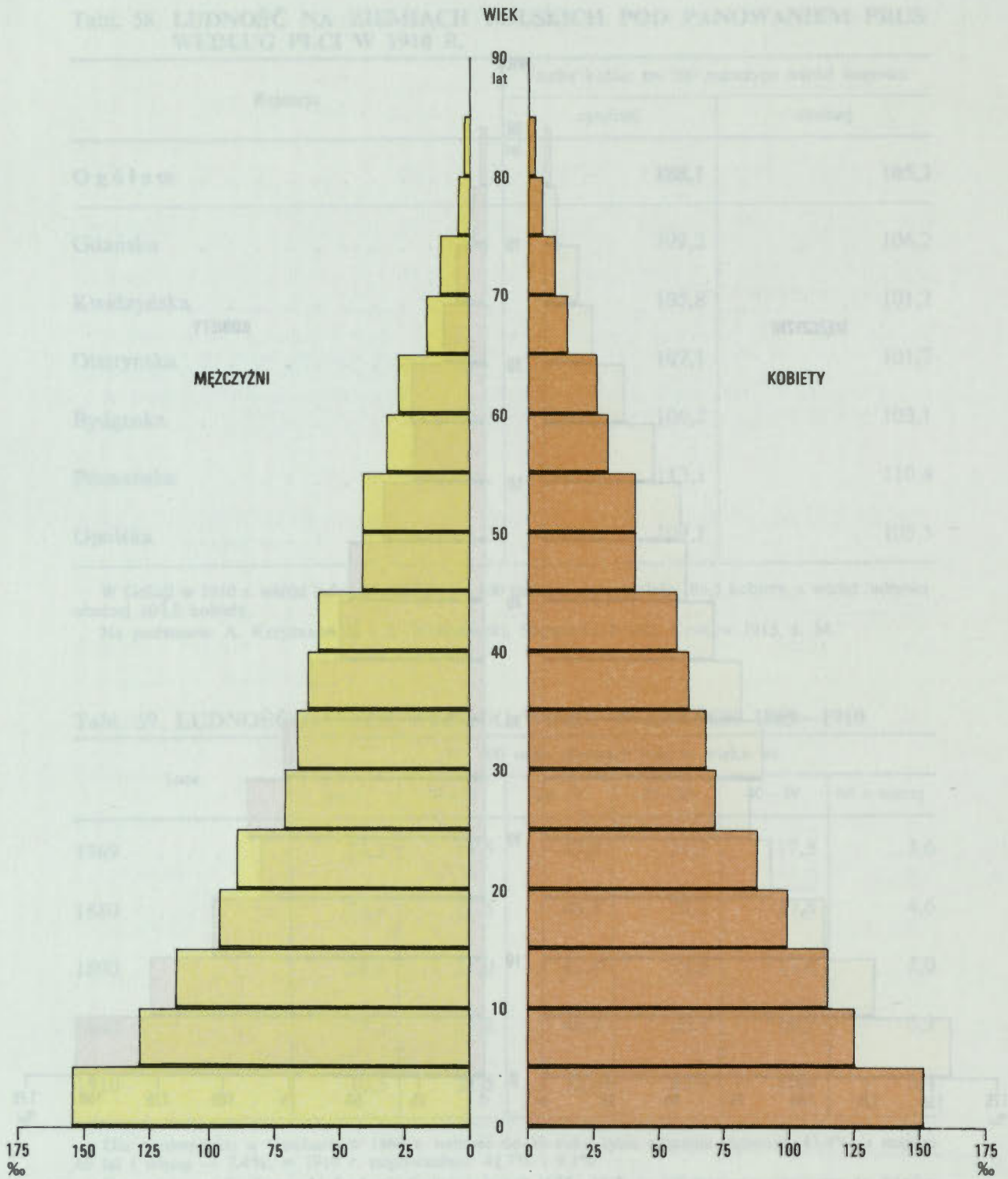
Na podstawie: K. Zamorski, Ludność Galicji w latach 1857—1910, w: Informator statystyczny do dziejów społeczno-gospodarczych Galicji, Kraków 1989, s. 114—145; K. Zamorski, Transformacja demograficzna w Galicji na tle przemian ludnościowych innych obszarów Europy Środkowej w drugiej połowie XIX i na początku XX w., Kraków 1991, s. 58.

LUDNOŚĆ GALICJI WEDŁUG PŁCI I WIEKU W 1869 R.

Źródło: K. Zamoraki, Informator statystyczny do dziejów społeczno-gospodarczych Galicji, Ludność Galicji w latach 1857—1910, Kraków—Warszawa 1989, s. 114.

LUDNOŚĆ GALICJI WEDŁUG PŁCI I WIEKU W 1900 R.

Źródło: K. Zamorski, Informator statystyczny do dziejów społeczno-gospodarczych Galicji, Ludność Galicji w latach 1857—1910, Kraków—Warszawa 1989, s. 138—139.

Tabl. 60. LUDNOŚĆ NA ZIEMIACH POLSKICH POD PANOWANIEM PRUS WEDŁUG WIEKU W 1910 R.

Rejencja	Na 100 osób obecnych było w wieku lat						
	do 5	6—13	14—20	do 21	21—44	45—69	70 i więcej
Gdańska	16,2	18,9	13,8	49,0	30,5	17,3	3,2
Kwidzyńska	16,8	20,2	14,8	51,7	28,4	16,8	3,1
Olsztyńska	15,7	20,1	15,1	50,9	26,6	19,3	3,2
Bydgoska	17,0	20,3	14,9	52,2	29,2	15,7	2,9
Poznańska	17,2	20,9	14,3	52,4	27,7	16,7	3,2
Opolska	17,5	20,6	14,4	52,5	29,8	15,3	2,4

Grupy wieku podano zgodnie ze źródłem.

W 1858 r. w Wielkim Księstwie Poznańskim ludność mająca do 14 lat włącznie stanowiła 37,4%, a mająca 61 lat i więcej 4,3% (w Galicji w 1857 r. odpowiednio 33,1% i 2,4%), w 1880 r. odsetki te wynosiły 39,4% i 6,2% (dla Galicji 37,9% i 3,8%), w 1910 r. odpowiednio 40,2% i 7,4% (dla Galicji 39,8% i 5,2%).

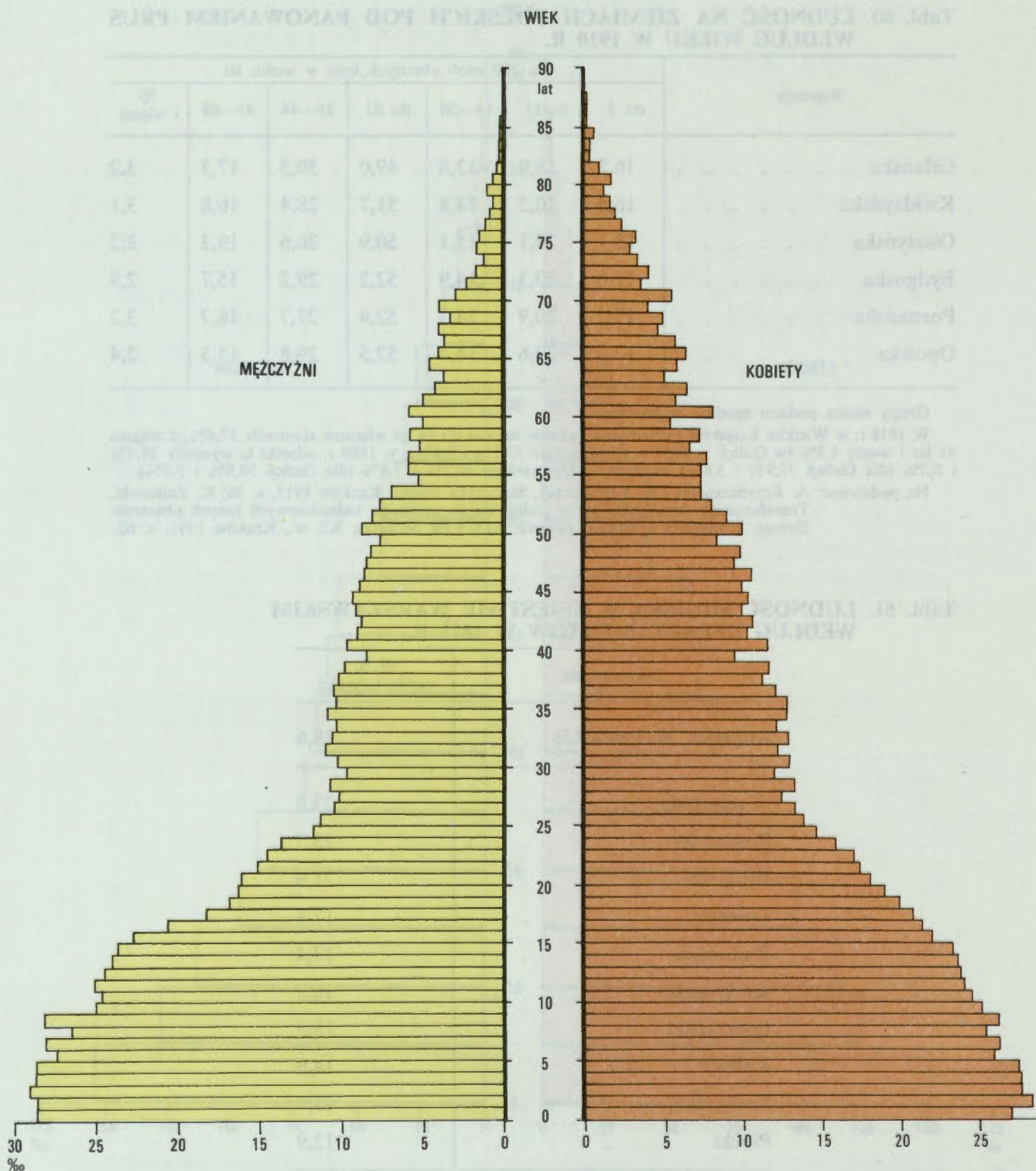
Na podstawie: A. Krzyżanowski i K. Kumaniecki, *Statystyka Polski*, Kraków 1915, s. 36; K. Zamorski, *Transformacja demograficzna w Galicji na tle przemian ludnościowych innych obszarów Europy Środkowej w drugiej połowie XIX i na początku XX w.*, Kraków 1991, s. 62.

Tabl. 61. LUDNOŚĆ MIEJSKA W KSIĘSTWIE WARSZAWSKIM WEDŁUG DEPARTAMENTÓW W 1811 R.

Departament	W % ogółu ludności
Księstwo Warszawskie	18,6
Warszawski	25,9
Poznański	25,5
Bydgoski	21,6
Lubelski	17,8
Radomski	17,4
Krakowski	16,2
Łomżyński	13,8
Kaliski	14,9
Siedlecki	15,9
Płocki	12,9

Na podstawie: H. Grossman, *Struktura społeczna i gospodarcza Księstwa Warszawskiego na podstawie spisów ludności 1808 i 1810 r.*, „Kwartalnik Statystyczny” zes. 1, 1925, s. 45.

LUDNOŚĆ WIELKIEGO KSIĘSTWA POZNAŃSKIEGO WEDŁUG PŁCI I WIEKU W 1910 R.

Źródło: Dzieje Wielkopolski, t. II. Lata 1793—1918. Pod red. W. Jakóbczyka, Poznań 1973, s. 365.

Tabl. 62. LUDNOŚĆ MIAST POWYŻEJ 10 TYSIĘCY MIESZKAŃCÓW
W NIEKTÓRYCH DZIELNICACH POLSKI W LATACH 1857—1910

Lata	Ludność miast w tys.					W % ogółu ludności				
	Króles- two Polskie	Galicja	Wiel. Księś. Pozn.	Pomorze Gdańskie	Górny Śląsk	Króles- two Polskie	Galicja	Wiel. Księś. Pozn.	Pomorze Gdańskie	Górny Śląsk
1857/61 . . .	246	207	93	138	64	5,1	4,5	6,2	11,6	5,6
1869/72 . . .	536	307	128	165	116	8,6	5,6	8,1	12,5	8,9
1880		442	162	194	168		7,4	9,5	13,8	11,7
1890	941	543	206	251	266	11,4	8,2	11,8	17,5	16,9
1897/1900	1645	706	239	323	490	17,5	9,6	12,7	20,6	26,2
1909/10 . . .	2188	1047	349	419	799	18,3	13,1	16,6	24,6	36,2
Przyrost w latach 1857/61— —1909/10 w %	789	406	275	204	1148					

W miastach na całym tym obszarze ludność wzrosła z 748 tys. w 1857/61 r. do 4802 tys. w 1909/10 r. (o 542%), tj. z 5,6% do 18,5% ogółu ludności. W 1897 r. na obszarze Litwy i Białorusi ludność takich miast stanowiła 9,1% ogółu ludności, a na Rusi 8,8% (z Kijowcem).

Na podstawie: A. Krzyżanowski i K. Kumaniecki, Statystyka Polski, Kraków 1915, s. 28—31 i obliczeń własnych.

Tabl. 63. LUDNOŚĆ GUBERNI KRÓLESTWA POLSKIEGO WEDŁUG MIEJSCA
ZAMIESZKANIA W 1897 R.

Gubernia	W % ludności obecnej				W % ludności cywilnej		
	razem miasta i miejsco- wości	miasta	inne większe miejscowości ^a	wieś	razem	miasta	osady ^b
Królestwo Polskie . . .	30,2	22,6	7,6	69,8	31,1	21,4	9,7
Warszawska	49,5	43,8	5,8	50,5	49,5	42,6	6,9
Piotrkowska	48,1	36,4	11,7	51,9	49,8	35,8	14,0
Kaliska	19,6	13,8	5,8	80,4	22,4	13,5	8,9
Kielecka	16,4	7,6	8,8	83,6	17,9	7,1	10,8
Lubelska	23,1	13,1	10,0	76,9	21,6	11,5	10,1
Łomżyńska	24,0	12,3	11,6	76,0	21,8	10,5	11,3
Płocka	20,1	15,9	4,1	79,9	20,0	13,8	6,2
Radomska	18,4	11,8	6,6	81,6	23,0	11,5	11,5
Siedlecka	20,2	14,7	5,4	79,8	22,3	13,2	9,1
Suwalska	15,9	12,6	3,3	84,1	16,5	10,8	5,7

^a Osady miejskie (161) oraz inne miejscowości liczące ponad 2 tys. mieszkańców (44); klasyfikacja taka jak w zaborze pruskim.

^b Według ocen M. Nietykszy --- wszystkie osady miejskie, wśród których 194 liczyło mniej niż 2 tys. mieszkańców oraz przedmieścia Warszawy, Łodzi i 5 innych miejscowości.

Obliczono na podstawie: S. Szulc, Wartość materiałów statystycznych dotyczących stanu ludności b. Królestwa Polskiego, Warszawa 1920, s. 71—95, 146—182; M. Nietyksza, Rozwój miast i aglomeracji miejsko-przemysłowych w Królestwie Polskim 1865—1914, Warszawa 1986, s. 135, 152, 361.

Tabl. 64. LUDNOŚĆ MIAST I MIASTECZEK^a W KRÓLESTWIE POLSKIM W LATACH 1827—1913

Lata	W % ogółu ludności
1827	21,5
1858	24,2
1893	26,9
1913	31,5

^a Po 1870 r. osady miejskie pozbawione praw miejskich.

Na podstawie: A. Krzyżanowski i K. Kumaniecki, Statystyka Polski, Kraków 1915, s. 28.

Tabl. 65. LUDNOŚĆ REJENCJI ZABORU PRUSKIEGO WEDŁUG MIEJSCA ZAMIESZKANIA W LATACH 1871—1910

Rejencja	W % ludności w miastach			Przyrost ludności w miastach w %	W % ludności w miastach i osadach ^a			Przyrost ludności w %
	1871	1890	1910		1871	1890	1910	
Zabór pruski . . .	26,0	29,0	34,7	74,8	26,9	32,0	38,6	88,2
Gdańska	30,4	36,3	42,6	98,4	33,3	41,9	50,7	115,3
Kwidzyńska	21,1	23,9	29,2	68,9	21,9	26,6	32,8	82,5
Bydgoska	25,3	29,9	34,4	83,5	25,3	32,2	39,8	112,3
Poznańska	28,1	28,4	34,4	60,8	28,4	30,7	35,3	63,4
Górny Śląsk	18,2	21,4	25,4	135,4	.	36,9 ^b	58,8	.

^a W miejscowościach o ludności powyżej 2000 mieszkańców.

^b 1885 r. (miasta 20,3%).

Na Śląsku Cieszyńskim ludność miejska stanowiła w 1849 r. ok. 13,8% całej ludności, w 1890 r. ok. 16,7% (z ludnością osad -- 48,9%), a w 1910 r. -- 38,2%.

Na podstawie: S. Kowal, Społeczeństwo Wielkopolski i Poinorza Nadwiślańskiego w latach 1871 - 1914, Poznań 1982, s. 37; Historia Śląska, pod red. S. Michalkiewicza, t. III, cz. 1, Wrocław 1976, s. 24. 32, t. III, cz. 2, Wrocław 1985, s. 30.

Tabl. 66. **ROZWÓJ LUDNOŚCI WIĘKSZYCH MIAST NA OBSZARZE
b. RZECZYSPOLITEJ W LATACH 1810—1910^a**

Miasta	Ludność w tys.				
	ok. 1810	ok. 1865	ok. 1880	ok. 1900 ^b	1910
Warszawa	78	240	383	594	781 ^c
Łódź	0,5	40	253	310	408
Lwów	41	80	110	160	206
Wilno	50	60	90	155	181
Gdańsk	37	83	109	141	170
Poznań	16	51	66	117	157
Kraków	25	50	66	91	152 ^d
Dynaburg	33	60	70	111
Mińsk	24	58	91	104
Witebsk	24	50	66	102
Sosnowiec	—	—	—	—	100

^a W każdorazowych granicach administracyjnych, w zaborze rosyjskim bez wojska. Dane z zaboru rosyjskiego nie w pełni wiarygodne (oprócz 1897 r.).

^b W zaborze rosyjskim 1897 r., inne 1900 r.

^c W 1897 r. z przedmieściami 643 tys. (z wojskiem 684 tys.), w 1910 r. — 895 tys.

^d Kraków z przedmieściami w 1900 r. — 115 tys., w 1910 r. — 174 tys. Dla porównania: Wrocław w 1810 r. liczył 68 tys. mieszkańców, w 1860 r. — 150 tys., w 1900 r. — 423 tys., a w 1910 r. — 512 tys. mieszkańców.

Na podstawie: A. Krzyżanowski i K. Kumaniecki, Statystyka Polski, Kraków 1915, s. 24—27; M. Nietysza, Rozwój miast i aglomeracji miejsko-przemysłowych w Królestwie Polskim 1865—1914, Warszawa 1986, s. 115.

Tabl. 67. **LUDNOŚĆ DEPARTAMENTÓW KSIĘSTWA WARSZAWSKIEGO
WEDŁUG WYZNANIA W 1811 R.**

Departament	Wyznanie w % ogółu ludności		
	katolickie ^a	ewangelickie	mojżeszowe
Księstwo Warszawskie	84,4	8,6	7,0
M. Warszawa	73,0	8,9	18,1
Warszawski	85,6	7,3	7,1
Płocki	84,6	6,8	8,5
Bydgoski	63,7	32,3	4,0
Poznański	70,2	24,3	5,5
Kaliski	88,6	6,6	4,8
Krakowski	94,4	0,1	5,5
Radomski	92,8	0,3	7,0
Lubelski	92,2	0,1	7,7
Siedlecki	91,5	0,4	8,0
Łomżyński	84,4	5,2	10,0

^a Z unitami. W 1827 r. w woj. lubelskim (były departament) unici stanowili 22,6% ogółu ludności, a w woj. podlaskim (dep. siedlecki) — 19,8%, a w całym Królestwie — 4,5%. W tymże roku w całym Królestwie Polskim rzymskokatolicy stanowili 81,5% ludności, ewangelicy — 3,8%, wyznania mojżeszowego — 10%.

Obliczono na podstawie: H. Grossman, Struktura społeczna i gospodarcza Księstwa Warszawskiego na podstawie spisów ludności 1808 i 1810 r., „Kwartalnik Statystyczny” zes. 1, 1925, s. 46, F. Rodecki, Obraz jeograficzno-statystyczny Królestwa Polskiego, Warszawa 1830.

Tabl. 68. LUDNOŚĆ GUBERNI KRÓLESTWA POLSKIEGO
WEDŁUG NARODOWOŚCI W 1897 R. I 1913 R.

Gubernia	Ludność obecna				Ludność cywilna			
	1897				1913			
	Polacy	inni Słowianie	Żydzi	Niemcy	Polacy	inni Słowianie	Żydzi	Niemcy
w % ogółu ludności								
Królestwo Polskie^a	71,8	6,7	13,4	4,3	72,2	4,7	14,9	5,5
Warszawska	73,5	5,5	16,1	4,3	73,4	1,8	20,2	4,5
Płocka	80,9	3,2	9,2	6,5	82,7	0,4	10,1	6,8
Kaliska	83,9	1,1	7,6	7,3	82,3	0,5	9,0	8,2
Piotrkowska	72,1	1,6	15,2	10,6	68,8	0,7	15,7	14,4
Kielecka	87,5	1,2	10,9	0,0	88,5	0,4	10,9	0,3
Radomska	83,6	1,4	13,7	0,9	88,4	0,4	14,0	1,1
Lubelska ^b	62,9	21,1	13,4	2,1	64,5	19,2	14,6	2,7
Siedlecka ^c	66,1	16,6	15,6	1,4	62,3	19,3	16,7	1,7
Łomżyńska	77,3	5,7	15,8	0,4	81,5	1,1	16,5	0,9
Suwalska ^d	23,0	9,1	10,1	5,2	24,1	6,1	11,3	5,5

^a Wśród ludności cywilnej w 1897 r. Polacy stanowili 73,7%, inni Słowianie 4,7%, Żydzi 13,7%, a Niemcy 4,3%.

^b W pow. Hrubieszów i Tomaszów inni Słowianie stanowili w 1897 r. — 56,8%, w 1913 r. — 53,0%.

^c W pow. Biała, Konstantynów, Włodawa w 1897 r. inni Słowianie stanowili 47,1%, w 1913 r. — 54,3%.

^d Litwini stanowili w 1897 r. — 52,2%, a w 1913 r. — 52,9% ludności, a bez pow. Augustów i Suwałki w 1897 r. — 72,2%, a w 1913 r. — 73,4%.

Na podstawie: A. Krzyżanowski i K. Kumaniecki, Statystyka Polski, Kraków 1915, s. 46—49.

Tabl. 69. LUDNOŚĆ GUBERNI KRÓLESTWA POLSKIEGO
WEDŁUG WYZNANIA W 1913 R.

Gubernia	Wyznanie w % ogółu ludności cywilnej			
	rzymsko-katolickie ^a	prawosławne	ewangelickie	mojżeszowe
Królestwo Polskie^b	76,0	3,7	5,3	15,0
Warszawska	73,3	1,8	4,7	20,2
Płocka	82,4	0,4	7,0	10,2
Kaliska	82,1	0,5	8,3	9,1
Piotrkowska	70,3	0,7	12,8	16,2
Kielecka	88,3	0,4	0,3	11,0
Radomska	84,4	0,5	1,1	14,0
Lubelska	65,6	17,1	2,7	14,6
Siedlecka	71,0	10,6	1,7	16,7
Łomżyńska	81,4	1,1	1,1	16,4
Suwalska	80,4	2,3	6,0	11,3

^a W 1897 r. wśród ludności obecnej katolicy stanowili 74,8%, prawosławni 6,6%, ewangelicy 4,6%, a wyznawcy mozaizmu 15,0%.

^b Z mariawitami.

W 1897 r.: wśród Polaków 98,3% stanowili katolicy, wśród Rosjan 92,7% — prawosławni, wśród Rusinów — 89,3% było prawosławnych, wśród Białorusinów 50,6% to katolicy; wśród Niemców 92% to ewangelicy.

Na podstawie: A. Krzyżanowski, K. Kumaniecki, Statystyka Polski, Kraków 1915, s. 46—49.

Tabl. 70. LUDNOŚĆ MIEJSKA W GUBERNIACH KRÓLESTWA POLSKIEGO WEDŁUG WYZNANIA W 1897 R.

Gubernia	Ludność obecna						Ludność cywilna ^a		
	w miastach			w miastach i in. większych miejscowościach ^b			w miastach i osadach		
	kato- licy	wyzn. moż.	inni	kato- licy	wyzn. moż.	inni	kato- licy	wyzn. moż.	inni
	w % ogółu ludności								
Królestwo Polskie	47,5	37,4	15,1	48,2	37,6	14,2	51,1	39,8	9,1
Warszawska	54,0	33,9	12,0	53,9	33,5	12,6	56,6	35,4	8,1
Piotrkowska	50,7	32,0	17,3	55,1	29,4	15,5	55,7	29,6	14,7
Kaliska	51,2	37,6	11,1	53,8	37,3	8,9	58,7	35,5	5,8
Kielecka	40,8	49,4	9,7	46,7	48,2	5,1	49,0	49,0	1,6
Lubelska	31,5	45,8	22,7	35,2	44,3	20,5	36,9	54,4	8,7
Łomżyńska	32,2	46,3	21,5	30,9	47,2	21,9	37,4	57,5	8,1
Płocka	45,5	35,0	19,6	47,0	37,0	16,0	54,9	40,3	4,8
Radomska	40,5	50,7	8,7	42,4	51,6	6,0	45,1	51,1	3,8
Siedlecka	30,2	53,7	16,1	29,8	54,4	15,8	33,7	56,5	9,8
Suwalska	36,1	40,0	23,8	36,9	40,9	22,2	43,3	40,5	16,2
Inne miejscowości	82,8	7,2	10,0	86,3	3,9	9,8			

^a Szacunek według M. Nietykszy.

^b We wszystkich miejscowościach liczących ponad 2000 mieszkańców.

Obliczenia własne na podstawie: S. Szulc, Wartość materiałów statystycznych dotyczących stanu ludności b. Królestwa Polskiego, Warszawa 1920, s. 146—182; M. Nietyksza, Rozwój miast i aglomeracji miejsko-przemysłowych w Królestwie Polskim 1865—1914, Warszawa 1986, s. 159, 217, 222, 239, 243.

Tabl. 71. LUDNOŚĆ POWIATÓW b. OBWOŁU BIAŁOSTOCKIEGO WEDŁUG JĘZYKA I WYZNANIA W 1897 R.

Powiat	Ludność według języka			
	polskiego	białoruskiego	rosyjskiego	żydowskiego
	w % ogółu ludności			
Białystok	33,9	26,1	7,0	28,4
Sokółka	1,2	83,8	2,3	12,2
Bielsk Podlaski	34,9	44,0	5,9	14,9

Tabl. 71. **LUDNOŚĆ POWIATÓW b. OBWODU BIAŁOSTOCKIEGO WEDŁUG JĘZYKA I WYZNANIA W 1897 R. (dok.)**

Powiat	Ludność według wyznania		
	rzymskokatolickiego	prawosławnego	mojzeszowego
	w % ogółu ludności		
Białystok	47,2	20,2	28,8
Sokółka	69,3	18,1	12,2
Bielsk Podlaski	36,5	48,3	14,9

Na podstawie: A. Krzyżanowski i K. Kumaniecki, Statystyka Polski, Kraków 1915, s. 50—51.

Tabl. 72. **POLACY I KATOLICY NA ZIEMIACH b. RZECZYPOSPOLITEJ BĘDĄCYCH OD 1807 R. POD PANOWANIEM ROSYJSKIM WEDŁUG GUBERNI W LATACH 1867—1909**

Gubernia	Polacy						Rzymskokatolicy		
	w tysiącach			w % ogółu ludności			1867	1897	1909
	1867	1897	1909	1867	1897	1909			
Litwa i Białoruś	448,7	563,8	632,1	8,1	5,6	5,5	37,5	31,1	30,6
Grodzieńska	89,9	161,6	77,3	10,1	10,0	4,4	31,4	24,1	25,6
Wileńska	143,3	130,1	277,1	15,9	8,2	15,3	68,1	58,8	60,5
Kowieńska	30,9	139,6	57,8	2,9	9,0	3,6	82,8	76,4	73,7
Mińska	117,7	64,6	102,3	11,8	3,0	4,3	18,1	10,1	8,3
Witebska	40,7	50,4	60,1	5,3	3,3	3,5	29,9	23,9	22,4
Mohylewska	26,2	17,5	57,5	2,8	0,9	2,7	4,6	3,0	2,8
Ruś	343,1	322,2	424,6	6,3	3,3	3,8	9,1	6,9	5,5
Wołyńska	172,4	184,2	227,8	10,8	6,2	6,8	11,3	10,0	6,0
Podolska	99,1	69,2	68,5	5,3	2,3	2,0	12,5	8,7	8,2
Kijowska	71,6	68,8	128,3	3,6	1,8	2,9	4,4	2,9	3,1

Wszystkie dane, szczególnie dotyczące Polaków niezbyt wiarygodne, prawdopodobnie zaniżone.

W 1897 r. w guberni kowieńskiej Litwini stanowili 66,0% ludności, a w guberni wileńskiej 17,5%, w guberni witebskiej Łotysze 18%.

W 1909 r. Polacy byli właścicielami ziemi w ogólnym jej areale w guberniach: grodzieńskiej 9%, kowieńskiej 18%, wileńskiej 28%, mińskiej 30%, witebskiej 18%, mohylewskiej 13%, a łącznie na Litwie i Białorusi 20%, w guberni wołyńskiej mieli 26%, podolskiej 24%, kijowskiej 19%, łącznie na Rusi 21% ziemi.

Na podstawie: A. Krzyżanowski i K. Kumaniecki, Statystyka Polski, Kraków 1915, s. 50—57; E. Romer i I. Weinfeld, Rocznik Polski, Tablice statystyczne, Kraków 1917, s. 12—14; Historia Polski, wyd. Instytut Historii PAN, t. III, cz. I, Warszawa 1963, s. 97—102.

Tabl. 73. LUDNOŚĆ GALICJI WEDŁUG JĘZYKA I WYZNANIA
W LATACH 1857—1910

Lata	Obywatele ^a według języka ^b			Ludność obcna według wyznania				Żydzi, którzy przyznali się do jęz. pol- skiego w % ogółu ludności żydowskiej
	polskiego	ruskiego ^c	niemiec- kiego	rzymsko- katolic- kiego	grecko- katolic- kiego	mojże- szowego	innego	
1857	44,7	44,8	9,7	0,7	.
1869	46,1	42,5	10,6	0,8	.
1880 . . .	51,5	43,0	5,5	45,6	42,2	11,6	0,6	60,4
1890 . . .	53,3	43,2	3,5	45,4	42,3	11,6	0,7	74,6
1900 . . .	54,8	42,3	2,9	45,8	42,5	11,1	0,6	76,5
1910 . . .	58,6	40,3	1,1	46,5	42,1	10,9	0,5	92,5

^a Tylko obywatele Austro-Węgier.

^b W monarchii austro-węgierskiej nie można było deklorować języka jidysz.

^c Łącznie z innymi językami słowiańskimi.

Na podstawie: E. Romer i I. Weinfeld, Rocznik Polski. Tablice statystyczne, Kraków 1917, s. 18;
K. Zamorski, Ludność Galicji w latach 1857—1910, w: Informator statystyczny do dziejów społeczno-gospodarczych Galicji, Kraków 1989, s. 71, 92.

Tabl. 74. LUDNOŚĆ GALICJI ZACHODNIEJ WEDŁUG JĘZYKA I WYZNANIA
W LATACH 1857—1910

Lata	Ludność według wyznania				Ludność według języka			
	rzymsko- katoli- ckiego	unickie- go ^a	mojże- szowego	innego	polskiego	ruskiego	niemiec- kiego	innego
1857 . . .	88,7	4,0	6,8	0,5
1869 . . .	88,3	3,8	7,5	0,4
1880 . . .	87,7	3,8	8,0	0,5	95,0	2,7	2,2	0,1
1890 . . .	88,1	3,6	7,9	0,4	96,4	2,5	1,0	0,1
1900 . . .	88,5	3,4	7,7	0,4	95,3	3,1	1,5	0,1
1910 . . .	88,6	3,2	7,9	0,3	96,1	2,8	0,9	0,2

^a Grekokatolickie.

Na podstawie: K. Zamorski, Ludność Galicji w latach 1857—1910, Informator statystyczny do dziejów społeczno-gospodarczych Galicji, Kraków 1989, s. 88, 106.

Tabl. 75. LUDNOŚĆ GALICJI WSCHODNIEJ WEDŁUG JĘZYKA I WYZNANIA W LATACH 1857—1910

Lata	Ludność według wyznania				Ludność według języka			
	rzymsko-katolickiego	unickiego	możeszowego	innego	polskiego	ruskiego	niemieckiego	innego
	w % ogółu ludności							
1857	21,4	66,5	11,3	0,8
1869	21,9	64,9	12,4	0,8
1880	22,4	63,3	13,4	0,9	27,9	64,7	7,2	0,2
1890	22,6	62,9	13,6	0,9	30,9	64,4	4,6	0,1
1900	23,6	62,7	12,9	0,8	33,7	62,5	3,7	0,1
1910	25,3	61,7	12,4	0,6	39,8	58,9	1,2	0,1

Do Galicji Wschodniej wliczono również powiaty: Jarosław, Przemyśl i Sanok.

Na podstawie: K. Zamorski, Ludność Galicji w latach 1857—1910, Informator statystyczny do dziejów społeczno-gospodarczych Galicji, Kraków 1989, s. 88, 106.

Tabl. 76. LUDNOŚĆ OBWODÓW SĄDOWYCH GALICJI WEDŁUG JĘZYKA I WYZNANIA W 1910 R.

Obwody sądowe	Obywatele według języka			Ludność obecna według wyznania			
	polskiego	ruskiego	niemieckiego	rzymsko-katolickiego	grecko-katolickiego	ewangelickiego	możeszowego
	w % ogółu ludności						
Galicja	58,6	40,3	1,1	46,5	42,1	0,5	10,9
Kraków	98,4	0,1	0,9	89,5	0,4	0,2	9,9
Wadowice	96,4	0,0	3,5	95,7	0,1	0,7	3,6
Nowy Sącz	92,0	7,7	0,3	85,1	8,2	0,5	6,2
Jasło	85,8	14,1	0,1	78,8	14,0	0,0	7,2
Tarnów	99,4	0,1	0,5	88,9	0,2	0,3	10,6
Rzeszów	98,7	1,1	0,2	88,8	2,4	0,1	8,7
Razem	96,1	2,8	0,9	88,6	3,2	0,3	7,9
Sanok	54,5	45,1	0,4	40,9	48,6	0,2	10,3
Przemyśl	48,5	50,0	1,2	34,2	54,7	0,4	10,7
Lwów	51,4	46,9	1,6	32,0	51,8	1,0	15,1
Złoczów	37,9	60,5	1,5	23,3	63,1	0,6	12,9
Tarnopol	50,3	49,4	0,3	34,9	53,5	0,1	11,5
Razem	48,5	50,2	1,2	32,4	54,3	0,5	12,7

Tabl. 76. LUDNOŚĆ OBWODÓW SĄDOWYCH GALICJI WEDŁUG JEZYKA I WYZNANIA W 1910 R. (dok.)

Obwody sądowe	Obywatele według języka			Ludność obecna według wyznania			
	polskiego	ruskiego	niemieckiego	rzymsko-katolickiego	grecko-katolickiego	ewangelickiego	mojżeszowego
	w % ogółu ludności						
Sambor	37,1	62,2	0,7	21,6	64,8	0,3	13,2
Stryj	24,2	71,9	3,9	14,0	73,1	2,1	10,7
Stanisławów	31,1	67,5	1,3	18,6	68,2	0,6	12,5
Kołomyja	24,3	74,3	1,3	10,7	75,4	0,4	13,3
Czortków	36,0	62,6	0,4	23,2	66,5	0,1	10,2
Brzeżany	34,8	64,9	0,3	23,6	64,9	0,1	11,4
Razem	31,5	67,2	1,3	18,6	68,9	0,6	12,0

Grupowano według odsetka ludności podającej jako towarzyski język polski.

Na podstawie: A. Krzyżanowski i K. Kumaniecki, Statystyka Polski, Kraków 1915. s. 38—39.

Tabl. 77. LUDNOŚĆ POWIATÓW ŚLĄSKA CIESZYŃSKIEGO WEDŁUG JEZYKA I WYZNANIA W 1910 R.

Powiat	Obywatele według języka			Ludność obecna według wyznania		
	polskiego	czeskiego	niemieckiego	rzymskokat.	protest.	mojżesz.
	w % ogółu ludności					
Bielski	66,3	0,8	32,8	61,9	33,3	4,4
Cieszyński	76,8	6,2	17,0	55,5	41,7	2,6
Frysztański	63,6	23,7	12,8	87,2	10,2	2,0
Razem	68,6	11,0	20,4	69,4	27,3	3,0
Frydek	14,0	74,9	11,0	94,5	4,2	1,1
Ogółem	54,9	27,0	18,0	75,6	21,5	2,6
1880 r.				70,8	27,0	2,2

Na podstawie: A. Krzyżanowski i K. Kumaniecki, Statystyka Polski, Kraków 1915. s. 62—63.

Tabl. 78. POLACY W POWIATACH I REJENCJACH WIELKIEGO KSIĘSTWA POZNAŃSKIEGO W 1846 R. I 1910 R.

Rejencja Poznań	Polacy ^a w % ogółu ludności		Rejencja Bydgoszcz	Polacy ^a w % ogółu ludności	
	powiat ^b	1846		1910	powiat ^b
Środa	93,0	87,4	Mogilno	91,8	71,8
Kościąń	87,5	85,9	Gniezno	92,7	69,2
Ostrzeszów	98,1	84,3	Wągrowiec	87,4	68,8
Pleszew	97,1	82,6	Inowrocław	83,0	68,8
Śrem	90,6	82,6	Szubin	70,6	56,3
Odolanów	96,9	82,0	Wyrzysk	53,4	49,0
Września	99,0	80,6	Bydgoszcz	52,7	31,4
Szamotuły	77,9	74,4	Razem	75,7	55,3
Kroboszyń	85,9	73,1	Czarnków	28,0	29,3
Krobia ^c	69,6	71,9	Chodzież	27,5	18,9
Buk ^d	70,1	69,4	Razem	27,8	22,5
Poznań	86,5	64,8	O g ó ł e m	65,1	50,2
Oborniki	78,0	59,7	W. Księstwo Poznańskie	71,8	61,5
Razem	86,1	74,8			
Babimost	44,4	50,7			
Wschowa	27,2	35,8			
Międzychód	28,3	32,9			
Międzyrzecz	22,6	22,9			
Razem	30,9	36,2			
Ogółem	75,0	67,9			

^a Ci, co podawali jęz. polski za ojczysty wraz z dwujęzycznymi, którzy w 1846 r. stanowili aż 21,0% całej ludności, a w 1910 r. tylko 0,6%.

^b W granicach administracyjnych z 1846 r.

^c W 1910 r. pow. Gostyń i Rawicz.

^d W 1910 r. pow. Grodzisk i Nowy Tomyśl.

Na podstawie: Dzieje Wielkopolski lata 1793—1918, pod red. W. Jakóbczyka, t. II, Poznań 1973, s. 69; A. Krzyżanowski i K. Kumaniecki, Statystyka Polski, Kraków 1915, s. 64—65.

Tabl. 79. LUDNOŚĆ WIELKIEGO KSIĘSTWA POZNAŃSKIEGO I POMORZA GDAŃSKIEGO WEDŁUG WYZNANIA W LATACH 1871—1910

Lata	Wielkie Księstwo Poznańskie ^a			Pomorze Gdańskie ^b		
	wyznanie w % ogółu ludności					
	rzymsko-katolickie	ewangelickie	mojżeszowe ^c	rzymsko-katolickie	ewangelickie	mojżeszowe
1871	63,7	32,3	3,9	48,8	48,1	2,0
1890	66,5	30,9	2,5	50,1	47,5	1,5
1910	67,7	30,8	1,3	51,8	46,3	0,8

^a W 1910 r. Polacy byli w 99,2% katolikami, a wśród protestantów 98,3% stanowili Niemcy, ale wśród Niemców 17,5% to katolicy.

^b W 1910 r. Polacy byli w 99,7% katolikami, wśród protestantów 99,5% to Niemcy, ale wśród Niemców katolicy stanowili 25,6%.

^c W Prusach nie można było deklarować języka jidysz. Wyznawcy mozaizmu podawali prawie wyłącznie język niemiecki, tak np. w Toruniu w 1910 r. — 98,5%, w Grudziądzu — 99,1%.

Na podstawie: S. Kowal, Społeczeństwo Wielkopolski i Pomorza Nadwiślańskiego w latach 1871—1914, Poznań 1982, s. 219, 222; K. Wajda, Przeszłość statystyczna obecnego woj. toruńskiego, Ludność i gospodarka w ujęciu statystyki pruskiej z lat 1861—1919, Toruń 1992, s. 29, 41.

Tabl. 80. POLACY I KATOLICY W POWIATACH POMORZA GDAŃSKIEGO W 1910 R.

Powiat	Polacy ^a	Ludność według wyznania rzymskokatolickiego
	w % ogółu ludności	
Wejherowo, Puck	55,8	73,6
Kartuzy	72,4	78,1
Kościerzyna	57,7	62,0
Starogard, Tczew	58,4	71,9
Razem	60,6	72,0
Gdańsk	4,6	34,3
Malbork	3,0	35,7
Elbląg	0,2	19,4
Razem	3,3	31,1
Rejencja Gdańska	28,2	48,8

^a Język polski i kaszubski.

Na podstawie: A. Krzyżanowski i K. Kumaniecki, Statystyka Polski, Kraków 1915, s. 66—67.

Tabl. 80. POLACY I KATOLICY W POWIATACH POMORZA GDAŃSKIEGO W 1910 R. (dok.)

Powiat	Polacy ^a	Ludność według wyznania rzymskokatolickiego
	w % ogółu ludności	
Brodnica, Lubawa	72,5	75,3
Kwidzyń, Sztum	39,5	59,7
Toruń, Wąbrzeźno, Chełmno	48,4	53,6
Grudziądz, Świecie	41,1	49,6
Tuchola, Chojnice	59,8	80,0
Razem	50,9	60,0
Człuchów, Złotów	21,3	45,2
Wałcz	1,0	42,3
Susz	7,9	14,4
Razem	13,6	37,8
Rejencja Kwidzyńska	41,1	54,1
Pomorze Gdańskie	35,5	51,8

^a Język polski i kaszubski.

Na podstawie: A. Krzyżanowski i K. Kumaniecki, Statystyka Polski, Kraków 1915, s. 66—67.

Tabl. 81. LUDNOŚĆ POWIATÓW GÓRNEGO ŚLĄSKA WEDŁUG JĘZYKA W LATACH 1828—1910

Powiat	Polacy ^a w % ogółu ludności				
	1828	1840	1861	1890	1910
Ogółem	58,7	59,1	60,2	57,0^b
Pszczyna	94,3	86,2	89,9	89,3	86,4
Rybnik	90,6	91,3	88,4	84,8	80,6
Lubliniec	88,8	93,2	89,7	85,4	85,1
Olesno	91,3	89,8	88,0	87,2	83,6

^a Ludność mówiąca po polsku oraz po polsku i niemiecku.

^b Z tego 53,0% tylko język polski, a 4,0% polski i niemiecki (najwięcej w Królewskiej Hucie — 11,5%, a tylko polski — 34,0%).

Tabl. 81. LUDNOŚĆ POWIATÓW GÓRNEGO ŚLĄSKA WEDŁUG JĘZYKA W LATACH 1828—1910 (dok.)

Powiat	Polacy ^a w % ogółu ludności				
	1828	1840	1861	1890	1910
Strzelce	94,4	90,6	89,5	83,5	81,6
Bytom ^c	91,8	89,3	78,1	73,1	60,0
Gliwice	88,5	85,8	76,5	69,0	55,1
Kluczbork	73,3	75,1	73,0	69,0	53,0
Opole	76,8	75,9	74,2	71,2	65,2
Koźle	72,2	60,6	84,1	83,1	78,1
Racibórz ^d	47,4	45,8	45,7	46,4
Razem	78,8	77,9	73,6	64,8^e
Prudnik	49,7	48,3	49,4	48,5	47,1
Głubczyce	8,6	5,9	2,3	6,2	7,7
Niemodlin	10,0	14,5	11,0	9,8	11,1
Grodków	0,0	0,0	0,0	0,6	2,3
Nysa	0,0	0,0	0,0	2,0	2,2
Razem	14,9	13,8	16,0	16,5

^a Ludność mówiąca po polsku oraz po polsku i niemiecku.

^c Od 1890 r. miasta: Bytom, Katowice i Królewska Huta oraz powiaty: Bytom, Katowice i Zabrze.

^d Czesi stanowili w 1861 r. 36,6%, a w 1910 r. 30,1% ludności.

^e W miastach wydzielonych: Bytom, Gliwice, Katowice, Królewska Huta, Opole i Racibórz językiem polskim mówiło 32,3% ludności, a w reszcie obszaru — 71,7% .

Na podstawie: A. Galos, Polskość Śląska w XIX wieku w świetle niemieckich materiałów statystycznych, w: Szkice z dziejów Śląska, t. II, Warszawa 1956, po s. 38; Historia Śląska, pod red. S. Michalkiewicza, t. II, cz. 2, Wrocław 1975, s. 121; t. III, cz. 1, Wrocław 1976, s. 48.

Tabl. 82. LUDNOŚĆ GÓRNEGO ŚLĄSKA WEDŁUG WYZNANIA W 1828 R. I 1910 R.

Lata	Ludność wyznania w % ogółu ludności		
	rzymsko-katolickiego	protestanckiego ^a	mojżeszowego
1828	88,7	9,7	1,6
1910	90,6	8,5	0,8

^a Wyróżniał się pow. Kluczbork, gdzie w 1828 r. protestanci stanowili 77,8% mieszkańców, a w 1910 r. — 65,5% (w pow. niemodlińskim protestanci w tym roku stanowili 27,5% mieszkańców).

Na podstawie: J. Janczak, Rozmieszczenie wyznań na Śląsku w pierwszej połowie XIX wieku, „Przeszłość Demograficzna Polski”, t. 1, 1967, s. 20—21; A. Krzyżanowski i K. Kumantecki, Statystyka Polski, Kraków 1915, s. 70—71.

Tabl. 83. LUDNOŚĆ POWIATÓW REJENCJI OLSZTYŃSKIEJ WEDŁUG JĘZYKA I WYZNANIA W 1910 R.

Powiat	Ludność według języka		Ludność według wyznania		
	polskiego ^a	niemieckiego	rzymsko-katolickiego	protestanckiego	innego
	w % ogółu ludności				
Ogółem	49,3^b	50,5	28,3	70,3	1,4^c
Szczytno	70,9	29,0	10,8	86,0	3,2
Jańsbork (Pisz)	68,0	31,9	1,7	96,8	1,5
Nibork (Nidzica)	64,6	35,1	15,6	83,0	1,4
Ełk	51,0	48,8	3,3	94,8	1,9
Ządzbork (Mrągowo)	49,6	48,9	8,6	90,5	0,9
Olsztyn	60,5	39,4	95,1	4,7	0,2
Razem	61,3	38,3	22,9	75,5	1,6
M. Olsztyn	11,1	88,7	60,3	38,0	1,7
Reszel	14,4	85,6	89,7	9,9	0,4
Lec (Giżycko)	36,0	63,9	2,0	96,5	1,5
Ostróda	41,7	58,3	11,9	87,1	1,0
Razem	28,5	71,4	37,5	61,4	1,1

^a Język polski i mazurski.

^b W tym 3,6% podawało jako drugi język niemiecki.

^c Wyznawcy mozaizmu stanowili 0,5% ludności, najwięcej w m. Olsztynie — 1,5%.

Na podstawie: A. Krzyżanowski i K. Kumaniecki, Statystyka Polski, Kraków 1915, s. 68—69.

Tabl. 84. LUDNOŚĆ MIAST I WSI ZABORU PRUSKIEGO WEDŁUG JĘZYKA W 1910 R.

Rejencja	Miasta		Wieś	
	ludność według języka			
	polskiego	niemieckiego	polskiego	niemieckiego
w % ogółu ludności				
Razem	34,1	64,2	57,9	42,0
Gdańska	7,1	92,7	43,9	56,1
Kwidzińska	28,5	71,4	46,3	53,7
Bydgoska	40,5	55,2	55,3	44,4
Poznańska	54,0	45,8	75,2	24,7

Na podstawie: S. Kowal, Społeczeństwo Wielkopolski i Pomorza Nadwiślańskiego w latach 1871—1914, Poznań 1982, s. 226.

Tabl. 85. **LUDNOŚĆ STANU SZLACHECKIEGO W KSIĘSTWIE WARSZAWSKIM I KRÓLESTWIE POLSKIM Z PODZIAŁEM TERYTORIALNYM W 1811 R. I 1827 R.**

Departament	Ludność szlachecka	Województwo	Ludność szlachecka
1811		1827	
w % ogółu ludności			
Księstwo Warszawskie	7,3	Królestwo Polskie	7,5
Warszawski	7,1	Mazowieckie	7,5
Płocki	17,4	Płockie	16,6
Łomżyński	14,2	Augustowskie	13,5
Siedlecki	12,1	Podlaskie	12,7
Lubelski	2,1	Lubelskie	2,2
Radomski	2,7	Sandomierskie	4,8
Krakowski	1,8	Krakowskie	1,2
Kaliski	2,4	Kaliskie	2,6
Poznański	1,2		
Bydgoski	2,3		

W 1872 r. ludność pochodzenia szlacheckiego w gub. łomżyńskiej stanowiła 40,0% ogółu ludności.

Na podstawie: H. Grynwaser, Pisma, t. 1, Wrocław 1951 r., s. 204—225; W. Załęski, Statystyka porównawcza Królestwa Polskiego, Warszawa 1876, s. 32—33.

Tabl. 86. **STRUKTURA ZAWODOWA LUDNOŚCI KRÓLESTWA POLSKIEGO WEDŁUG GUBERNI W 1897 R.**

Gubernia	Ludność obecna wg źródeł utrzymania w odsetkach				
	ogółem	rolnictwo, leśnictwo	przemysł, rzemiosło	handel i transport	inne
Królestwo Polskie	100,0	56,6	15,4	8,4	19,6^a
Piotrkowska	100,0	39,5	30,4	10,3	19,8
Warszawska	100,0	35,9	21,0	13,1	30,0
Płocka	100,0	59,7	9,9	5,4	25,0
Kaliska	100,0	65,2	12,2	5,5	17,1
Radomska	100,0	67,3	11,7	7,4	13,6
Kielecka	100,0	72,7	8,1	6,9	12,3
Lubelska	100,0	67,0	10,3	7,1	15,6
Siedlecka	100,0	67,8	10,5	7,3	14,4
Łomżyńska	100,0	65,0	9,8	6,6	17,6
Suwalska	100,0	72,3	7,0	4,7	16,0
Królestwo Polskie — ludność cywilna	100,0	58,0	16,5	8,9	16,6

^a W tym wojsko 2,7% . W 1897 r. w gub. grodzieńskiej z rolnictwa i leśnictwa utrzymywało się 69,0% ludności, w gub. wileńskiej — 73,4%, w gub. wołyńskiej — 74,9%.

Na podstawie: S. Szulc, Wartość materiałów statystycznych dotyczących stanu ludności b. Królestwa Polskiego, Warszawa 1920, s. 122—131; A. Krzyżanowski i K. Kumaniecki, Statystyka Polski, Kraków 1915, s. 104.

Tabl. 87. STRUKTURA ZAWODOWA LUDNOŚCI ZIEM POLSKICH
POD PANOWANIEM AUSTRII W LATACH 1900—1910

Działy gospodarki	Ludność według źródeł utrzymania w %			
	Galicja		Śląsk	
	1900	1910	1900	1910
Ogółem	100,0	100,0	100,0	100,0
Rolnictwo, leśnictwo	76,8	73,1	35,1	29,2
Przemysł, rzemiosło	8,0	9,5	44,5	46,3
Handel, transport	8,8	9,6	9,1	11,2
Inne	6,4	7,8	11,3	13,3

Na podstawie: Geschichte und Ergebnisse der zentralen amtlichen Statistik in Österreich 1829—1979. Tabellenanhang. Wien 1979, s. 17.

Tabl. 88. STRUKTURA ZAWODOWA LUDNOŚCI ZABORU PRUSKIEGO^a
W LATACH 1882—1907

Działy gospodarki	Czynni zawodowo			Ludność wg źródeł utrzymania		
	1882	1895	1907	1882	1895	1907
	w odsetkach					
Ogółem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Rolnictwo, leśnictwo	65,5	60,6	60,8	62,8	57,9	52,2
Przemysł, rzemiosło	19,3	21,4	21,8	18,2	21,1	23,7
Handel, transport	6,3	7,5	8,4	7,3	7,5	8,9
Inne	8,9	10,5	9,0	11,7	13,5	15,2

^a Wielkie Księstwo Poznańskie i Pomorze Gdańskie.

Na Górnym Śląsku w 1907 r. rolnictwo i leśnictwo było głównym źródłem utrzymania dla 29% ludności, przemysł — 48%, w rej. olsztyńskiej odpowiednio 60% i 18%.

Na podstawie: S. Kowal, Społeczeństwo Wielkopolski i Pomorza Nadwiślańskiego w latach 1871—1914, Poznań 1982, s. 76, 78; E. Romer i I. Weinfeld, Rocznik Polski. Tablice statystyczne, Kraków 1917, s. 39.

Tabl. 89. ZMIANY SKŁADU SPOŁECZNEGO LUDNOŚCI POZAROLNICZEJ
W ZABORZE PRUSKIM W LATACH 1882—1907

Kategoria zawodowa	Wielkie Księstwo Poznańskie				Pomorze Gdańskie			
	przemysł ^a		handel i transport		przemysł ^a		handel i transport	
	1882	1907	1882	1907	1882	1907	1882	1907
ludność zawodowo czynna w odsetkach								
Ogółem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Samodzielni	41,5	25,1	42,9	30,6	36,8	21,8	40,8	27,5
Pracownicy umysłowi	2,2	4,7	7,2	11,5	1,9	5,4	5,0	11,8
Robotnicy	56,3	70,2	49,9	57,9	61,3	72,8	54,2	60,7

^a Z rzemiosłem.

Na podstawie: S. Kowal, Społeczeństwo Wielkopolski i Pomorza Nadwiślańskiego w latach 1871—1914, Poznań 1982, s. 151.

Tabl. 90. LUDNOŚĆ KATOLICKA NA ŚLĄSKU PRUSKIM
WEDŁUG KATEGORII ZAWODOWYCH W 1907 R.

Kategoria zawodowa	Ogółem	Zawodowo czynni			
		rolnictwo, leśnictwo	przemysł, rzemiosło	usługi	
				razem	w tym handel i transport
w odsetkach					
Ogółem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Samodzielni	16,9	21,5	12,9	16,6	28,7
Pracownicy umysłowi ^a	7,7	1,0	4,4	35,9	9,1
Robotnicy ^b	75,4	77,5	82,7	47,6	62,2

^a Ze służbą publiczną.

^b Ze służbą domową.

Na Górnym Śląsku w 1907 r. katolicy stanowili 90,6% ludności.

Na podstawie: Historia Śląska, pod red. S. Michalkiewicza, t. III, cz. 2, Wrocław 1985, s. 257.

Tabl. 91. RUCH NATURALNY W KRÓLESTWIE POLSKIM^a
W LATACH 1824—1910

Lata	Urodzenia	Zgony	Przyrost naturalny
	na 1000 mieszkańców (średnie z lat)		
1824/27	47,7	31,5	16,2
1832/40	47,2	33,3	13,9
1841/50	42,4	33,8	8,6
1847/48 ^b	37,0	43,0	−6,0
1851/60	42,9	38,5	4,4
1854/56 ^b	38,7	46,7	−8,0
1861/70 ^c	45,3	29,9	15,4
1871/80	41,3	27,8	13,5
1881/90	40,3	25,9	14,4
1891/1900	42,6	25,5	17,1
1901/10	40,9	23,4	17,5

^a Od 1895 r. dla woj. centralnych w granicach z 1935 r.

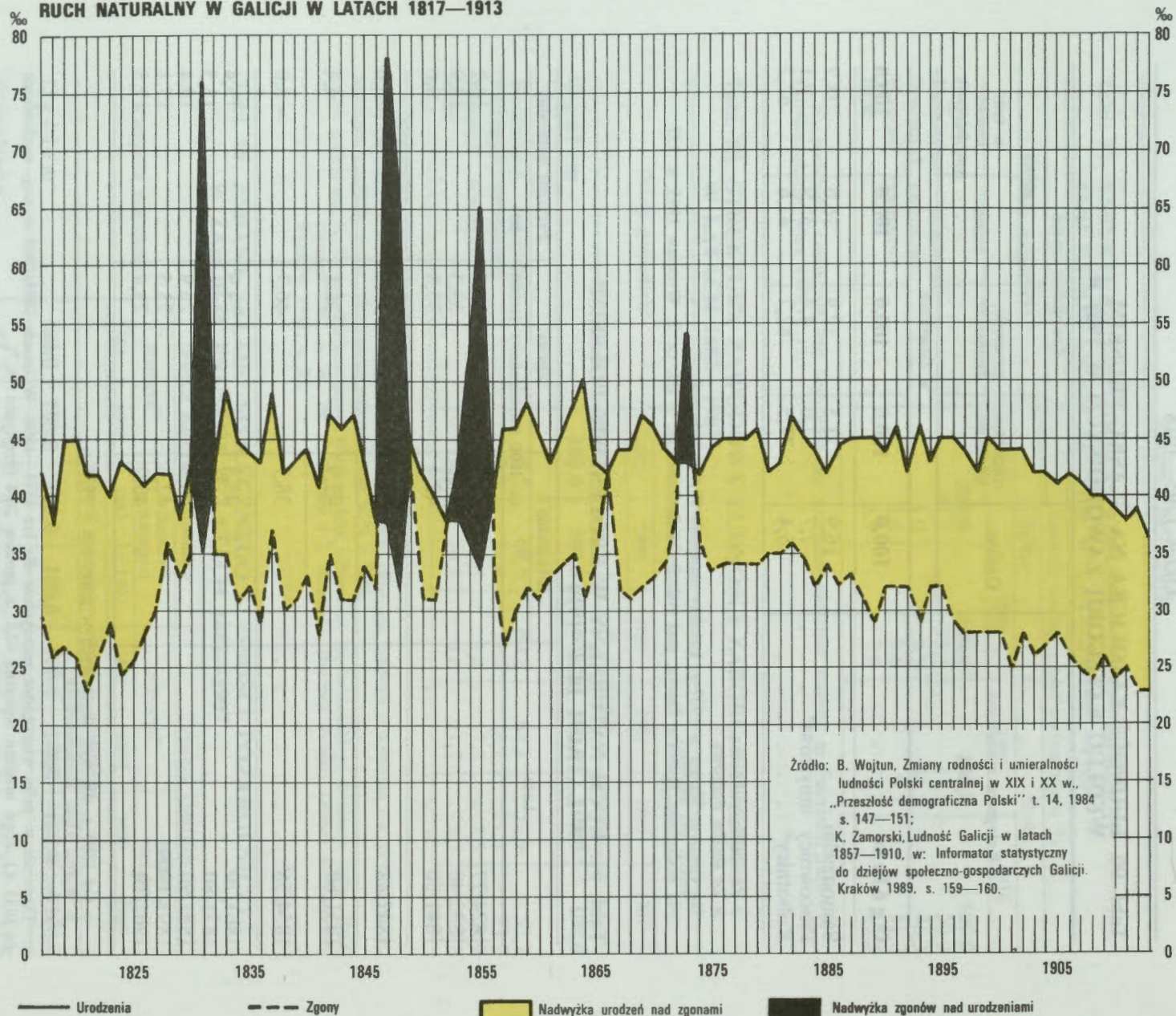
^b Wpływ kłesk elementarnych.

^c Bez lat 1864—1867.

Dane nie w pełni wiarygodne szczególnie dla lat 1871—1890. W latach 1895/1904 w woj. wschodnich (z 1935 r.) stopa urodzeń wynosiła 43,1, a zgonów 26,4 (przyrostu 16,7).

Na podstawie: I. Gieysztorowa. Trudne początki statystyki demograficznej Królestwa Polskiego. „Przeszłość Demograficzna Polski”, t. 14, 1984, s. 36; J. K. Janczak. Statystyka ludności Królestwa Polskiego 1830—1844. „Przeszłość Demograficzna Polski”, t. 16, 1985, s. 34, 40; B. Wojtun. Zmiany rodności i umieralności ludności Polski centralnej w XIX i XX w.. „Przeszłość Demograficzna Polski”, t. 14, 1984, s. 147—151; S. Szulc. Ruch naturalny ludności w Polsce w latach 1895—1935. w: Zagadnienia demograficzne Polski. Warszawa 1936, s. 30.

RUCH NATURALNY W GALICJI W LATACH 1817—1913

Źródło: B. Wojtun, Zmiany rodności i umieralności ludności Polski centralnej w XIX i XX w., „Przeszłość demograficzna Polski” t. 14, 1984 s. 147—151;
 K. Zamorski, Ludność Galicji w latach 1857—1910, w: Informator statystyczny do dziejów społeczno-gospodarczych Galicji, Kraków 1989, s. 159—160.

Okres 1795—1918

Tabl. 92. RUCH NATURALNY W GALICJI W LATACH 1817—1910

Lata	Urodzenia		Zgony		Przyrost naturalny
	na 1000 mieszkańców (średnie z lat)				
1817/20	42,5		27,0		15,5
1821/30	41,4		29,0		12,4
1831/40	44,3		37,3		7,0
1841/50	41,9		40,6		1,3
1847/48	35,0		70,2		-35,2
1851/60	41,2		37,9		3,3
1853/55	36,0		52,3		-16,3
1861/70	45,2		33,8		11,4
1871/80 ^a	43,9		36,4		7,5
1881/90	44,1		32,8		11,3
1891/1900	44,1		29,6		14,5
1901/10	41,4		25,9		15,5

^a W 1873 r. współczynnik urodzeń wyniósł 42,7, a zgonów 53,8.

U w a g a. Urodzenia żywe.

Na podstawie: B. Wojtun, Zmiany rodności i umieralności ludności Polski centralnej w XIX i XX w., „Przeszłość Demograficzna Polski”, t. 14, 1984, s. 147—151; K. Zamorski, Ludność Galicji w latach 1857-1910, Informator statystyczny do dziejów społeczno-gospodarczych Galicji, Kraków 1989, s. 159—160.

Tabl. 93. WPLYW KŁĘSK ELEMENTARNYCH NA LUDNOŚĆ GALICJI^a WEDŁUG OBWODÓW SĄDOWYCH W LATACH 1831—1848

Obwody sądowe	1831			1847			1848		
	urodzenia	zgony	bilans	urodzenia	zgony	bilans	urodzenia	zgony	bilans
	na 1000 mieszkańców								
Wadowice	40,2	42,7	-2,5	32,1	177,7	-145,6	17,1	100,9	-83,8
Bochnia	36,2	72,5	-36,3	38,4	142,8	-104,4	24,3	66,3	-42,0
Nowy Sącz	39,3	46,4	-7,1	33,8	153,3	-149,5	18,6	75,8	-57,2
Jasło	34,0	68,5	-34,5	34,2	118,8	-84,6	36,1	72,3	-36,2
Rzeszów	33,6	71,5	-37,9	35,2	69,4	-34,2	31,6	47,2	-15,6
Tarnów	35,3	82,5	-47,2	41,6	109,2	-67,6	27,7	66,7	-39,0
Galicja Zachodnia	36,6	62,6	-26,0	35,6	129,2	-93,6	26,5	72,0	-45,5

^a Bez Wolnego Miasta Krakowa oraz wojska.

Tabl. 93. WPLYW KLĘSK ELEMENTARNYCH NA LUDNOŚĆ GALICJI^a
WEDŁUG OBWODÓW SĄDOWYCH W LATACH 1831—1848 (dok.)

Obwody sądowe	1831			1847			1848		
	urodzenia	zgony	bilans	urodzenia	zgony	bilans	urodzenia	zgony	bilans
	na 1000 mieszkańców								
Lwów	35,4	108,2	-72,8	41,0	46,8	-5,8	36,1	58,0	-21,9
Żółkiew	32,4	85,9	-53,5	40,5	37,9	+2,6	39,0	51,1	-12,1
Przemyśl	30,2	87,8	-57,6	33,0	56,8	-23,8	30,7	49,7	-19,0
Sanok	35,1	64,2	-29,1	29,3	108,8	-79,5	19,9	85,6	-65,7
Brzeżany	37,9	88,0	-50,1	41,1	35,3	+5,8	36,4	58,9	-22,5
Czortków	43,2	91,3	-48,1	51,5	31,9	+19,6	49,9	64,1	-14,5
Stanisławów	36,5	73,7	-37,2	44,3	30,7	+13,6	39,1	57,6	-18,5
Sambor	30,3	81,4	-51,1	30,1	88,2	-58,1	24,5	62,1	-37,6
Stryj	36,1	88,8	-52,7	35,7	56,0	-20,3	30,0	60,2	-30,2
Tarnopol	38,1	104,9	-66,8	51,0	33,9	+17,1	48,4	60,8	-12,4
Złoczów	36,2	93,2	-57,0	45,2	32,2	+13,0	42,4	52,0	-9,6
Kołomyja	40,3	52,7	-12,4	46,8	29,8	+17,0	45,1	54,0	-8,9
Galicja Wschodnia	35,6	76,5	-40,9	40,2	51,0	-10,8	36,3	59,7	-23,4
Galicja	36,0	71,4	-35,4	38,6	78,9	-40,3	32,7	63,9	-32,2
W latach poprzednich ^b	41,0	35,2	+5,8	44,8	32,7	+12,1			

^a Bez Wolnego Miasta Krakowa oraz wojska.

^b W latach 1828/30 oraz 1837/46.

Na podstawie: J. Szewczuk, Kronika klęsk elementarnych w Galicji w latach 1772-1848, Lwów 1930, s. 302-311 oraz obliczeń własnych.

Tabl. 94. RUCH NATURALNY NA ŚLĄSKU CIESZYŃSKIM
W LATACH 1830—1848

Lata	Urodzenia	Zgony	Przyrost naturalny
	na 1000 mieszkańców (średnie z lat)		
1830/37	42,1	32,8	9,3
1838/46	42,8	30,3	12,5
1847/48	28,8	79,0	-50,2

Na podstawie: Historia Śląska, pod red. S. Michalkiewicza, t. II, cz. 2, Wrocław 1970, s. 101.

Tabl. 95. RUCH NATURALNY W ZACHODNIEJ CZĘŚCI ZIEM POLSKICH^a
W LATACH 1816—1910

Lata	Urodzenia	Zgony	Przyrost naturalny
	na 1000 mieszkańców (średnie z lat)		
1816/20	45,6	25,8	19,8
1821/30	42,2	29,7	12,5
1831/40	40,9	32,5	8,4
1841/50	43,4	32,7	10,7
1847/48 ^b	36,0	41,0	-5,0
1851/60	43,5	33,9	9,6
1861/70	44,4	29,8	14,6
1871/80	43,6	28,6	15,0
1881/90	42,6	27,0	15,6
1891/1900	43,0	24,1	18,9
1901/10	40,3	21,4	18,9

^a Wielkie Księstwo Poznańskie, Pomorze Gdańskie i Górny Śląsk.

^b Na Górnym Śląsku współczynnik urodzeń wynosił wówczas 37, zgonów 50.

Na podstawie: B. Wojtun, Zmiany rodności i umieralności ludności Polski centralnej w XIX i XX w., „Przeszłość Demograficzna Polski”, t. 14, 1984, s. 147—151 i obliczeń własnych.

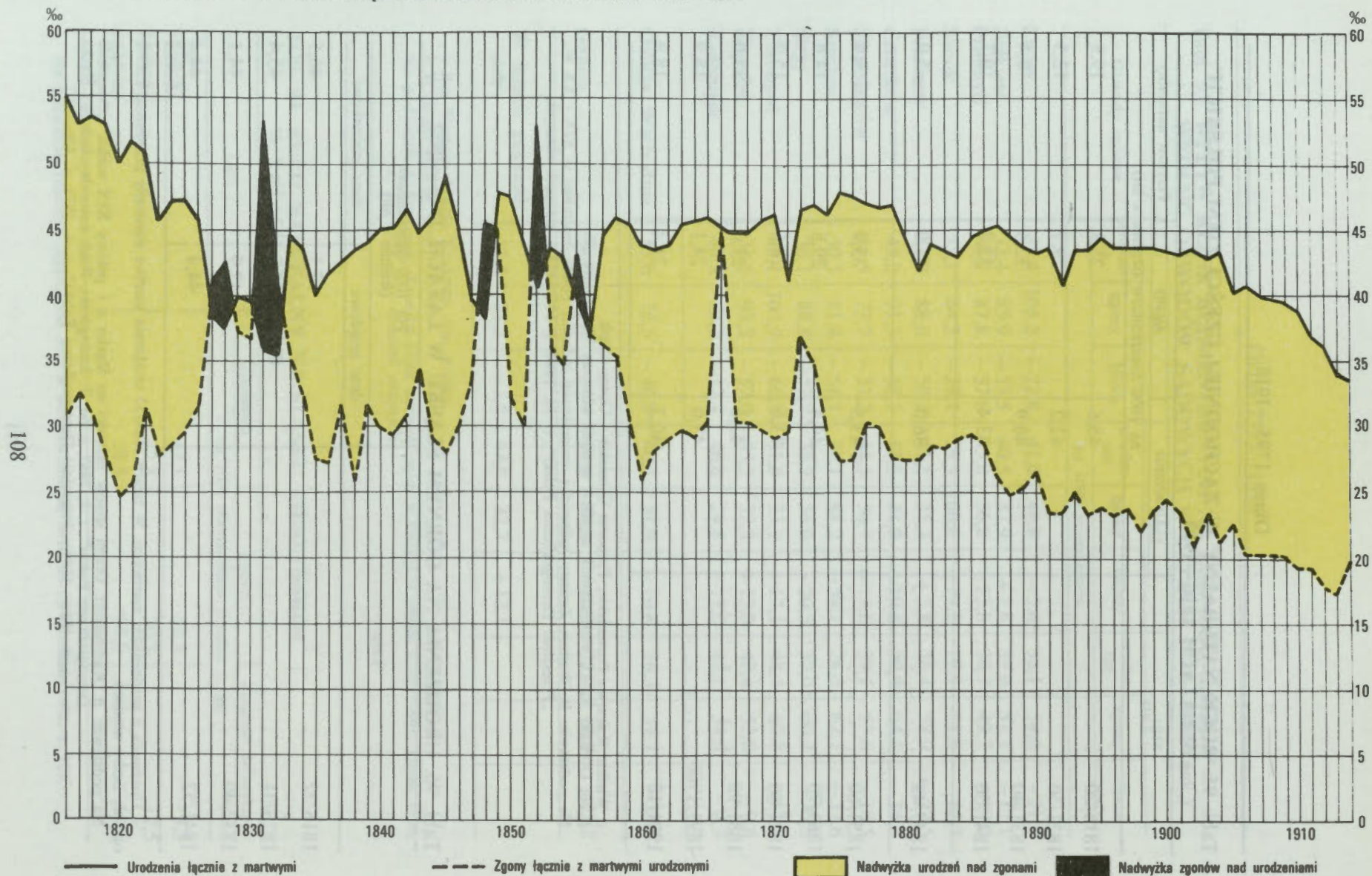
Tabl. 96. URODZENIA NA GÓRNYM ŚLĄSKU W LATACH 1816—1852

Lata	Na 1000 mieszkańców ^a (średnie z lat)	
	dane urzędowe	dane szacunkowe
1816/22	57,3	46,5
1823/31	52,5	45,4
1832/40	47,9	44,1
1841/52	44,4	44,4

^a Urodzenia z urodzeniami martwymi. W latach 1824/35 urodzenia martwe stanowiły przeciętnie 2,85% ogólnej liczby urodzeń.

Na podstawie: B. Kaczmarek, Ocena spisów ludności na Śląsku z I połowy XIX wieku. „Przeszłość Demograficzna Polski”, t. 1, 1967, s. 66; T. Ładogórski, Ruch naturalny ludności Śląska w latach 1816—1849. „Przeszłość Demograficzna Polski”, t. 4, 1971, s. 106—107.

RUCH NATURALNY W WIELKIM KSIĘSTWIE POZNAŃSKIM W LATACH 1816—1914

Źródło: Dzieje Wielkopolski t. II. Lata 1793—1918. Pod red. W. Jakóbczyka, Poznań 1973, s. 370 (Wykres oprac. S. Borowski)

Tabl. 97. RUCH NATURALNY W NIEKTÓRYCH KRAJACH EUROPEJSKICH W LATACH 1876—1913

Kraje	Urodzenia		Zgony		Przyrost naturalny	
	1876/85	1908/13	1876/85	1908/13	1876/85	1908/13
	przeciętne roczne na 1000 mieszkańców					
Francja	24,9	19,5	22,5	18,6	2,4	0,9
Anglia z Walią	34,2	24,9	20,0	14,1	14,2	10,8
Włochy	37,3	32,4	28,4	20,2	8,9	12,0
Niemcy	38,0	29,5	25,8	16,5	12,2	13,0
Finlandia	36,2	26,3	22,5	17,3	13,7	9,0
Ziemie Czeskie	38,0	28,8	28,8	19,5	9,2	8,3
Węgry	44,4	36,0	35,1	24,6	9,3	11,4
Słowacja	43,7	34,0	36,2	22,1	7,5	11,9
Pomorze Gdańskie	45,3 ^a	36,4	29,7 ^a	18,4	15,6	18,0
W. Ks. Poznańskie	44,8 ^a	36,3	28,6 ^a	17,8	16,2	18,5
Galicja ^b	44,3	38,6	34,1	24,1	10,2	14,1
Królestwo Polskie ^c	42,6	39,2	27,0	21,9	15,6	17,3

^a Łącznie z urodzeniami martwymi.

^b W stosunku do ludności cywilnej.

^c Lata 1889/92 i 1906/11, w tym drugim okresie współczynnik dla woj. centralnych w granicach z 1935 r.

Na obszarze Polski w granicach z 1935 r. stopa urodzeń wynosiła w latach 1906/11 średnio 38,9, stopa zgonów 22,4, a przyrost naturalny 16,5. w tym w woj. wschodnich odpowiednio: 39,2—23,1 i 16,1 (dane zaniżone).

Na podstawie: S. Szulc, Ruch naturalny ludności w Polsce w latach 1895—1935, w: Zagadnienia demograficzne Polski, Warszawa 1936, s. 30; Mały Rocznik Statystyczny 1939, GUS, Warszawa 1939, s. 45; S. Borowski, Emigracja i równowaga społeczna podczas rewolucji demograficznej w Europie środkowej i w niektórych krajach sąsiadujących, „Przeszłość Demograficzna Polski”, t. 4, 1971, s. 250; K. Zamorski, Ludność Galicji w latach 1857—1910. Informator statystyczny do dziejów społeczno-gospodarczych Galicji, Kraków 1989, s. 159—160.

Tabl. 98. ŚMIERTELNOŚĆ NIEMOWLĄT W WARSZAWIE W LATACH 1874—1910

Lata	Plci męskiej	Plci żeńskiej
	na 1000 urodzeń żywych umarło w ciągu roku	
1874	365	334
1882	312	269
1906/1910	182	

W guberni warszawskiej (bez Warszawy) na początku lat siedemdziesiątych umieralność niemowląt wynosiła ok. 25%.

Na podstawie: J. Krzysztofowicz, Zwalczanie umieralności niemowląt, Warszawa 1971, s. 19—20.

Tabl. 99. ŚMIERTELNOŚĆ NIEMOWLĄT W GALICJI W LATACH 1860—1910

Lata	Płci męskiej	Płci żeńskiej	Średnio
	na 1000 urodzeń żywych		
1860 ^a	252	219	236
1870	268	229	249
1880	272	232	253
1890	269	231	250
1900	256	212	235
1910	213	181	197

^a Dane na pewno zaniżone.

We Lwowie w latach 1857/72 przeciętnie na 100 urodzonych umierało do końca pierwszego roku życia 28%. W latach 1871/80 przeciętna umieralność w Galicji (wraz z Bukowiną) wynosiła 254. Umieralność niemowląt w austriackiej części monarchii austro-węgierskiej w latach 1881/83 wynosiła średnio 253, w latach 1889/91 — 246, w latach 1899/1901 — 219, a w 1910/12 średnio 193. W części węgierskiej wynosiła ona w latach 1891/93 średnio 256, w latach 1899/1901 — 210, a w latach 1910/12 średnio 196.

Na podstawie: Geschichte und Ergebnisse der zentralen amtlichen Statistik in Österreich 1829—1979, Tabellenanhang, Wien 1979, s. 18; K. Zamorski, Ludność Galicji w latach 1857—1910, Informator statystyczny do dziejów społeczno-gospodarczych Galicji, Kraków 1989, s. 174.

Tabl. 100. ŚMIERTELNOŚĆ NIEMOWLĄT W ZACHODNICH DZIELNICACH POLSKI WEDŁUG REJENCJI W LATACH 1875—1913

A. Na 1000 urodzeń żywych

Lata	Na 1000 urodzeń żywych (średniorocznie)					Niemcy
	rejencja					
	Gdańsk	Kwidziń	Bydgoszcz	Poznań	Opole	
1875/80	235	226	215	216	212	227
1881/90	237	229	226	220	218	225
1891/1900	244	226	223	203	211	217
1901/10	219	210	209	183	196	187
1911/13	200	195	196	169	189	164

B. W miastach

Lata	Gdańsk	Poznań	Wrocław	Berlin
1899/1903	265	243	272	216
1909/1913	185	180	188	153

W latach 1865/73 umieralność niemowląt w Wielkim Księstwie Poznańskim wynosiła 244. W Poznaniu w latach 1876/80 umieralność niemowląt wynosiła blisko 280.

Na podstawie: S. Kowal, Społeczeństwo Wielkopolski i Pomorza Nadwiślańskiego w latach 1871—1914, Poznań 1982, s. 20—21; M. Kędelski, Umieralność i trwanie życia w Wielkopolsce w latach 1816—1875, „Przeszłość Demograficzna Polski”, t. 16, 1985, s. 124.

Tabl. 101. PRZECIĘTNE TRWANIE ŻYCIA^a W WIELKIM KSIĘSTWIE POZNAŃSKIM W LATACH 1850—1910

Średnia z lat	Ogółem	Mężczyźni	Kobiety
	liczba lat		
1850/52	27,1	26,7	27,6
1856/58	28,7	27,3	30,1
1862/64	34,5	33,1	35,8
1868/71	35,1	33,5	36,7
1872/75	33,5	32,1	34,8
1890/91	42,5	39,2	45,7
1896/1900	44,0 ^b	42,2	45,7
1901/05	45,2	43,3	47,0
1906/10	47,6	45,8	49,2

^a Prawdopodobieństwo dalszego życia noworodka.

^b Przeciętne trwanie życia było w tym czasie wyższe na wsi (w latach 1896/1900 na wsi 45,6, a w mieście 40,4, w latach 1906/10 odpowiednio: 49,3 i 44,1 — szczególnie dotyczyło to mężczyzn).

W guberni grodzieńskiej w latach pięćdziesiątych XIX w. przeciętna ta wynosiła niecałe 27 lat, podobnie w guberni warszawskiej na początku lat siedemdziesiątych. W 1840 r. przeciętna ta wynosiła w Anglii (z Walią), a także we Francji 39 lat.

Według S. Szulca w latach 1896/97 wskaźnik ten wynosił dla woj. wschodnich (z 1936 r.) 35 lat, dla Ukrainy niecałe 36 lat (dla Rosji europejskiej 32,3), w latach 1900/01 dla woj. zachodnich 41,8, a południowych tylko 36,3.

Na podstawie: M. Kędelski, Umieralność i trwanie życia w Wielkopolsce w latach 1816—1875, „Przeszłość Demograficzna Polski”, t. 16, 1985, s. 137; S. Borowski, Zgony i wiek zmarłych w Wielkopolsce w latach 1806—1914, „Przeszłość Demograficzna Polski”, t. 1, 1967, s. 126, 129; S. Szulc, Ruch naturalny ludności w Polsce w latach 1895—1935, w: Zagadnienia demograficzne Polski, Warszawa 1936, s. 104; W. Kula, Problemy i metody historii gospodarczej, Warszawa 1963, s. 458 i obliczeń własnych.

Tabl. 102. PRZECIĘTNE TRWANIE ŻYCIA W NIEKTÓRYCH KRAJACH W LATACH 1870—1881 I 1906—1915

Kraje	Lata	Przeciętne trwanie życia noworodka — liczba lat	Na 1000 noworodków	
			dożywa 30 lat	dożywa 60 lat
Galicja ^a	1870/80	27,8	438	192
W. Ks. Poznańskie	1872/75	33,5	510	277

^a Z Bukowiną.

Tabl. 102. PRZECIĘTNE TRWANIE ŻYCIA W NIEKTÓRYCH KRAJACH W LATACH 1870—1881 I 1906—1915 (dok.)

Kraje	Lata	Przeciętne trwanie życia noworodka — liczba lat	Na 1000 noworodków	
			dożywa 30 lat	dożywa 60 lat
Austria	1870/80	32,4	488	272
Niemcy	1871/81	37,0	560	337
Francja	1877/81	42,1	614	403
Anglia ^b	1871/80	43,0	644	393
Szwecja	1871/80	47,0	675	469
Galicja ^a	1906/10	39,8		
W. Ks. Poznańskie	1906/10	47,6		
Austria	1906/10	41,7		
Niemcy	1910/11	49,1		
Francja	1908/13	50,4		
Anglia ^b	1910/12	53,4		
Szwecja	1911/15	57,9		

^a Z Bukowiną.

^b Z Walią.

Wszystkie kraje w ówczesnych granicach. We Włoszech przeciętne trwanie życia wynosiło: w latach 1876/87 — 35,3, a w latach 1901/11 — 44,5.

Na podstawie: Mały Rocznik Statystyczny 1939, GUS, Warszawa 1939, s. 51; S. Borowski, Emigracja i równowaga społeczna podczas rewolucji demograficznej w Europie środkowej i niektórych krajach sąsiednich, „Przeszłość Demograficzna Polski”, t. 4, 1971, s. 253; M. Kędelski, Umieralność i trwanie życia w Wielkopolsce w latach 1816—1875, „Przeszłość Demograficzna Polski”, t. 16, 1985, s. 137.

Tabl. 103. BILANS MIGRACYJNY LUDNOŚCI GALICJI WEDŁUG OBWODÓW SĄDOWYCH W LATACH 1881—1910

Obwody sądowe ^a	Bilans migracji w tys.	W % ludności obecnej w 1910 r.
Galicja	— 857	11

^a W granicach całych powiatów.

Tabl. 103. **BILANS MIGRACYJNY LUDNOŚCI GALICJI
WEDŁUG OBWODÓW SĄDOWYCH W LATACH 1881—1910 (dok.)**

Obwody sądowe ^a	Bilans migracji w tys.	W % ludności obecnej w 1910 r.
Galicja Zachodnia	–468	17
Miasto i powiat Kraków	+52	18
reszta obwodu Kraków	–60	15
Nowy Sącz	–60	17
Wadowice	–64	15
Rzeszów	–139	24
Jasło	–69	27
Tarnów	–127	33
Galicja Wschodnia	–389	7
Miasto i powiat Lwów	+79	22
reszta obwodu Lwów	–54	9
Stanisławów	–8	1
Sambor	–12	2
Stryj	–19	6
Przemyśl	–35	6
Kołomyja	–32	7
Brzeżany	–42	10
Tarnopol	–57	15
Złoczów	–71	16
Czortków	–72	20
Sanok	–66	23

^a W granicach całych powiatów.

Na podstawie: A. Krzyżanowski i K. Kumaniecki, *Statystyka Polski*, Kraków 1915, s. 102; K. Zamorski, *Ludność Galicji w latach 1857—1910*, Informator statystyczny do dziejów społeczno-gospodarczych Galicji, Kraków 1989, s. 180–183 i obliczeń własnych.

Tabl. 104. OGÓLNE BILANSE MIGRACYJNE LUDNOŚCI GALICJI
W LATACH 1881—1910

Lata	Ogółem w tys.			W %	
	Galicia			ogółu ludności ^a	przyrostu ludności
	ogółem	Zachodnia	Wschodnia		
Ogółem	-857	-468	-388	10,7	41,5^b
1881--1890	-55	-74	+20	0,8	8,5
1891--1900	-305	-169	-136	4,2	43,1
1901--1910	-497	-224	-272	6,2	70,0

^a Odsetek ujemnego bilansu migracyjnego w stosunku do liczby ludności w końcu okresu.

^b W Galicji Zachodniej 81,2% (w ostatnim 10-leciu 133%), w Galicji Wschodniej 26,1% (w ostatnim okresie 10 lat 52%).

Ujemny bilans migracyjny miały także Morawy i Czechy: wynosił on dla całego 30-lecia 707 tys. osób, co stanowiło 42,5% rzeczywistego przyrostu liczby ludności. Inny był rozkład tej przewagi emigracji nad imigracją; w pierwszym 10-leciu stanowił 60,3% przyrostu liczby ludności, w drugim — 30,9%, a w trzecim — 41,8%. W austriackiej części (Cislitawii) monarchii austro-węgierskiej (bez Galicji, Czech i Moraw) było stale dodatnie saldo migracji i stanowiło 10,6% ogólnego wzrostu liczby mieszkańców tego obszaru w latach 1880—1910.

Na podstawie: K. Zamorski, Ludność Galicji w latach 1857—1910, s. 180—183, Informator statystyczny do dziejów społeczno-gospodarczych Galicji; K. Zamorski, Transformacja demograficzna w Galicji na tle przemian ludnościowych innych obszarów Europy środkowej w drugiej połowie XIX i na początku XX w., Kraków 1991, s. 139; Geschichte und Ergebnisse der zentralen amtlichen Statistik in Österreich 1829—1979, Tabellenanhang, Wien 1979, s. 14, 19 i obliczeń własnych.

Tabl. 105. SALDO MIGRACJI W ZABORZE PRUSKIM WEDŁUG REJENCJI
W LATACH 1871—1910

Wyszczególnienie	Przewaga emigracji w tys. osób				
	rejencja				
	ogółem	Gdańsk	Kwidziń	Bydgoszcz	Poznań
Ogółem	1344	160	429	271	483
1871/80	221	26	71	48	78
1881/90	430	63	134	87	146
1891/1900	356	25	112	67	152
1901/10	337	45	111	72	108

Tabl. 105. SALDO MIGRACJI W ZABORZE PRUSKIM WEDŁUG REJENCJI W LATACH 1871—1910 (dok.)

Wyszczególnienie	Przewaga emigracji w tys. osób				
	rejencja				
	ogółem	Gdańsk	Kwidzyń	Bydgoszcz	Poznań
W % ludności w 1910 r.	35,3	21,5	44,7	35,5	36,2
W % przyrostu ludności w latach 1871—1910	148,5 ^a	73,4	250,9	137,6	151,4

^a W latach 1871—1910 liczba mieszkańców tych 4 rejencji wzrosła tylko o 905 tys. osób -- ujemne saldo migracyjne było większe o 48,5%.

W Wielkim Księstwie Poznańskim już od 1862 r. notowano znaczny odpływ ludności, a ujemne saldo migracyjne stanowiło w latach 1862—1871 -- 53,1% przyrostu naturalnego, w latach 1872—1880 -- 51,1%, w latach 1881—1890 aż 82,8%, w latach 1891—1900 -- 61,7%, a w latach 1901—1910 -- 45,9%.

Od 1881 r. przewaga emigracji wynosiła w 4 rejencjach 1123 tys. osób, co stanowiło 29,5% ludności z 1910 r. i była większa od przyrostu liczby mieszkańców (695 tys. osób) aż o 61,6% (w Galicji mniejsza o 58,5%).

Na podstawie: S. Borowski, Emigracja i równowaga społeczna podczas rewolucji demograficznej w Europie środkowej i niektórych krajach sąsiadujących, „Przeszłość Demograficzna Polski”, t. 4, 1971, s. 256; S. Kował, Społeczeństwo Wielkopolski i Pomorza Nadwiślańskiego w latach 1871—1914, Poznań 1982, s. 31 i obliczeń własnych.

Tabl. 106. SALDO MIGRACJI NA GÓRNYM ŚLĄSKU W LATACH 1850—1910

Lata	W tys. osób	W % przyrostu ludności
1850—1858	+11,7	10,4
1859—1867	-9,1	6,2
1868—1880	-69,6	32,1
Łącznie	-67,0	14,1
1881—1890	-80,9	59,0
1891—1900	-45,1	15,6
1901—1910	-55,2	16,2
Łącznie	-181,2	23,6

W stosunku do liczby ludności w 1880 r. ujemny bilans migracyjny z lat 1850—1880 wynosił 4,6%, a w stosunku do liczby ludności w 1910 r. ujemny bilans migracyjny z lat 1881—1910 wynosił 8,2%.

Na podstawie: Historia Śląska, pod red. S. Michalkiewicza, t. III, cz. 1, Wrocław 1976, s. 40, t. III, cz. 2, Wrocław 1985, s. 44 oraz obliczeń własnych.

Tabl. 107. TERYTORIUM KRÓLESTWA POLSKIEGO W 1916 R.

Jednostka administracyjna	Powierzchnia w tys. km ²
Ogółem	127,5
Generalne Gubernatorstwo Warszawskie	62,6
Generalne Gubernatorstwo Lubelskie . .	45,6
Ober-Ost ^a	19,3

^a Obszary bezpośrednio podległe dowództwu niemieckich armii wschodnich: b. gubernia suwalska oraz wschodnia część b. guberni siedleckiej.

Na podstawie: Rocznik Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej 1920/21, część 1, Warszawa 1921, s. 21, 23.

Tabl. 108. LUDNOŚĆ KRÓLESTWA POLSKIEGO W CZASIE I WOJNY ŚWIATOWEJ

Jednostka administracyjna	Ludność w tys.	
	1913	1916
Generalne Gubernatorstwo Warszawskie	6581	6000
Generalne Gubernatorstwo Lubelskie . .	4439	3507
Ober-Ost	1077	

Na podstawie: Stan szkolnictwa powszechnego w grudniu 1917 r. na terytorium obu byłych jeneralnych gubernatorstw Warszawskiego i Lubelskiego, Warszawa 1919, s. 4; Polska w czasie wielkiej wojny (1914—1918), t. IV, Finanse, Warszawa 1939, s. 51, 293, 368.

Tabl. 109. RUCH NATURALNY LUDNOŚCI POLSKI W CZASIE I WOJNY ŚWIATOWEJ

Lata	Królestwo Polskie ^a			Galicja ^b			Dzielnica zachodnia ^c		
	urodzenia	zgony	przyrost naturalny	urodzenia	zgony	przyrost naturalny	urodzenia	zgony	przyrost naturalny
	na 1000 mieszkańców								
1913	35	19	+16	36	23	+13	35	18	+17
1914	36	22	+14	.	24	.	35	21	+14

^a Nie obejmują ruchu naturalnego prawosławnych i wyznań niechrześcijańskich.

^b Dotyczy tylko 18 powiatów.

^c Wielkie Księstwo Poznańskie, Pomorze Gdańskie i Górny Śląsk.

Tabl. 109. RUCH NATURALNY LUDNOŚCI POLSKI W CZASIE I WOJNY ŚWIATOWEJ (dok.)

Lata	Królestwo Polskie ^a			Galicja ^b			Dzielnica zachodnia ^c		
	urodzenia	zgony	przyrost naturalny	urodzenia	zgony	przyrost naturalny	urodzenia	zgony	przyrost naturalny
	na 1000 mieszkańców								
1915	29	29	0	24	25	-1	27	26	+1
1916	27	24	+3	20	21	-1	21	21	0
1917	24	25	-1	19	20	-1	19	22	-3
1918	24	28	-4	19	27	-8	19	26	-7
Średnia z lat 1915—1918	26,0	26,5	-0,5	20,5	23,3	-2,8	21,5	23,8	-2,3

^a Nie obejmują ruchu naturalnego prawosławnych i wyznań niechrześcijańskich.

^b Dotyczy tylko 18 powiatów.

^c Wielkie Księstwo Poznańskie, Pomorze Gdańskie i Górny Śląsk.

Na podstawie: S. Szulc, Ruch naturalny ludności w Polsce w latach 1895—1935, w: Zagadnienia demograficzne Polski, Warszawa 1936, s. 41, 42; B. Wojtun, Zmiany rodności i umieralności ludności Polski centralnej w XIX i XX w., „Przeszłość Demograficzna Polski”, t. 14, 1983, s. 149, 152.

Tabl. 110. PRZYROST NATURALNY I RZECZYWISTY LUDNOŚCI POLSKI W LATACH 1914—1918

Grupy województw	Ludność ^a według stanu z		Przyrost naturalny	Bilans migracyjny	Zmiana liczby ludności
	1.01.1914	1.01.1919			
	w tysiącach				
Polska^{bc}	30310	26282	-1,2	-12,2	-13,4
Centralne	12563	10948	+0,6	-13,5	-12,9
Wschodnie	5377	3852	-2,8	-25,6	-28,4
Zachodnie	4152	3987	+0,2	-4,2	-4,0
Południowe	8218	7495	-3,6	-5,2	-8,8

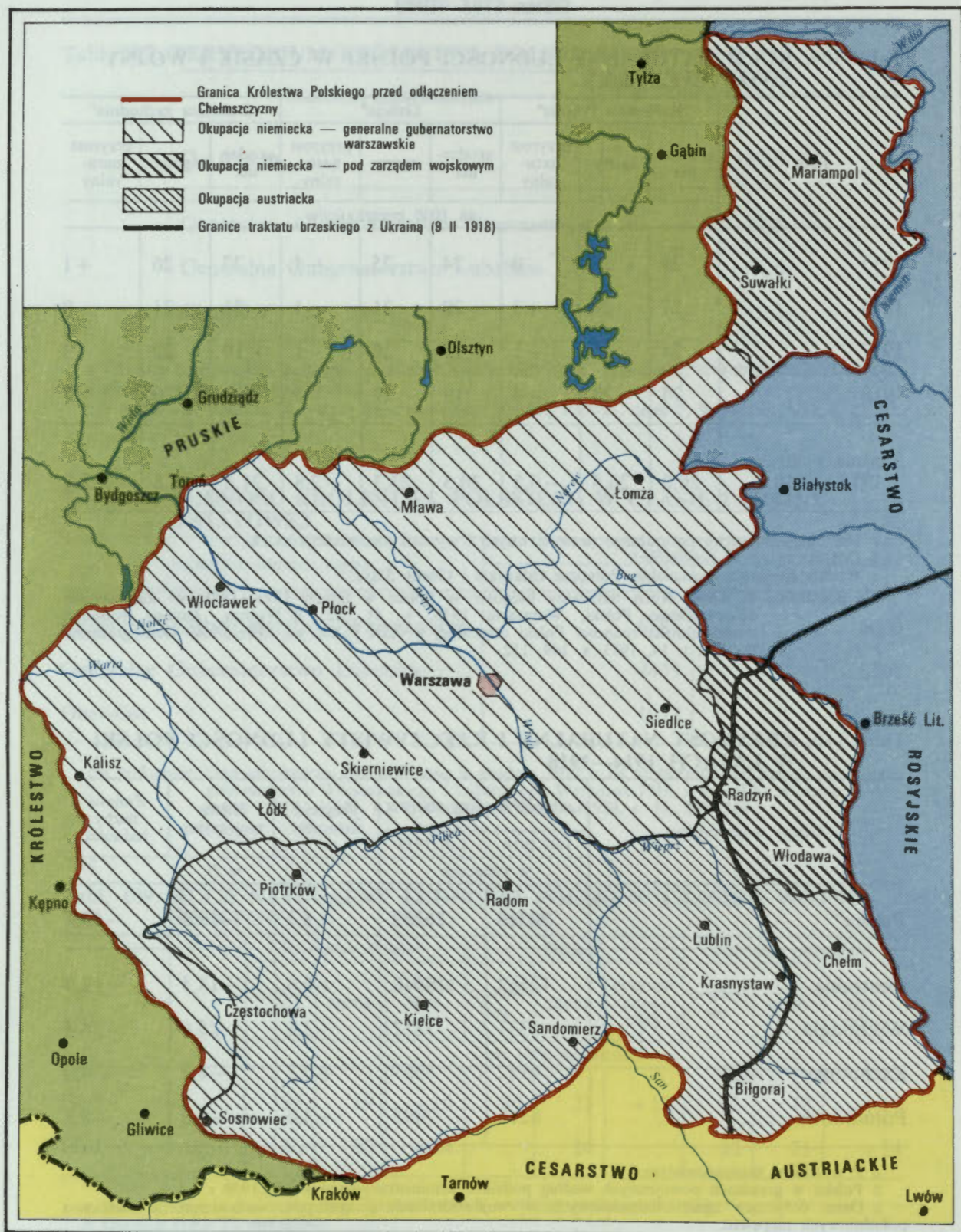
^a Z wojskiem skoszarowanym.

^b Polska w granicach powojennych według podziału administracyjnego z 1.01.1939 r.

^c Dane dotyczące zmian ludnościowych w województwach centralnych, wschodnich, a częściowo południowych niepewne.

Na podstawie: Mały Rocznik Statystyczny 1939, GUS, Warszawa 1939, s. 40.

KRÓLESTWO POLSKIE W CZASIE I WOJNY ŚWIATOWEJ

Wykreślono na podstawie: Historia Polski 1795—1918, S. Kieniewicz, Warszawa 1987, s. 522.

Tabl. 111. POWOŁANI DO WOJSKA I ZMOBILIZOWANI NA OBSZARZE POLSKI^a W LATACH 1914—1918

Lata	Wyszczególnienie	Zmobilizowani z zaborów w tys.			
		ogółem	austriackiego	pruskiego	rosyjskiego
1914—1918	O g ó ł e m	3376^b	1401	779	1196
1914	Rekruci (pobór wiosenny)	426	131	175	120
	Zmobilizowani	1548	571	252	725
1915	Zmobilizowani	635	285	133	217
1916	Zmobilizowani	361	169	99	93
1917	Zmobilizowani	263	154	73	36
1918	Zmobilizowani	143	91	47	5
1914—1918	Straty ludności polskiej (zabici, zaginieni)	387 ^c	219	108	60

^a Granice Polski z 1923 r.

^b Z tego około 2 mln Polaków.

^c Dane przybliżone, inne oceny około 450 tys.

Na podstawie: Historia Polski, wyd. Instytut Historii PAN, t. III, cz. 3, Warszawa 1974, s. 24, 506.

Tabl. 112. ROZMIESZCZENIE POLSKIEJ LUDNOŚCI NAPŁYWOWEJ CYWILNEJ W ROSJI KORZYSTAJĄCEJ Z POMOCY POLSKICH KOMITETÓW W LATACH 1916—1917

Gubernia	Ludność w tys.
O g ó ł e m	ponad 700
Mińska	99,6
Mohylewska	75,4
Moskiewska	72,6
Kijowska	42,8
Jekatierinosławska	36,6
Charkowska	36,0
Prowincja Wojska Dońskiego	29,4
Piotrogradzka	27,9
Smoleńska	26,8
Saratowska	26,8
Czernichowska	20,4
Orłowska	20,3
Pozostałe gubernie	ok. 190

Ogólną liczbę Polaków, którzy napłynęli do państwa rosyjskiego, szacuje się na 1,2—1,5 miliona.

Na podstawie: Polska w czasie wielkiej wojny (1914—1918), tom II Historia społeczna, Warszawa 1932, s. 84; Historia Polski, wyd. Instytut Historii PAN, t. III, cz. 3, Warszawa 1974, s. 261, 271—273.

OKRES 1918—1990

I. ORGANIZACJA I TEMATYKA BADAŃ STATYSTYKI LUDNOŚCI W OKRESIE 1918—1990

Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości badania statystyczne, w tym i badania demograficzne, zostały powierzone jednej instytucji — Głównemu Urzędowi Statystycznemu utworzonemu reskryptem Rady Regencyjnej z 13 lipca 1918 r.¹⁾ Podstawy prawne do ich przeprowadzania na obszarze całego kraju nadała GUS-owi ustawa z 21 X 1919 r. o organizacji statystyki administracyjnej²⁾ znowelizowana ustawą z 1 VI 1923 r. ustanawiającą GUS naczelnym organem państwowej statystyki administracyjnej.³⁾

W okresie II wojny badania statystyczne przeprowadzał niemiecki urząd statystyczny (Statistisches Amt) utworzony w Krakowie przy rządzie Generalnej Guberni.

Po wojnie Rada Ministrów już 12 III 1945 r. reaktywowała działalność Głównego Urzędu Statystycznego, a uchwalony 31 VII 1946 r. „Dekret o organizacji statystyki państwowej i o Głównym Urzędzie Statystycznym”⁴⁾ stwierdzał, że GUS jest naczelnym organem statystyki państwowej. Poza strukturami organizacyjnymi GUS pozostawały utworzone w 1953 r. wydziały statystyki prezydów rad narodowych szczebla wojewódzkiego. Dopiero ustawa o organizacji statystyki państwowej z 15 II 1962 r.⁵⁾ powołała wojewódzkie i miejskie (w miastach wyłączonych z województw) urzędy statystyczne oraz powiatowe (miejskie i dzielnicowe) inspektoraty statystyczne podległe już bezpośrednio GUS. W 1975 r. inspektoraty statystyczne zostały przekształcone w oddziały terenowe WUS. Kolejna ustawa o statystyce państwowej z 26 II 1982 r., znowelizowana ustawą z 24 V 1989 r. nie zmieniła już organizacji działalności służb statystycznych na terenie kraju.⁶⁾

Poza Głównym Urzędem Statystycznym w okresie międzywojennym prace badawcze w zakresie demografii wykonywane były też w Polskim Instytucie Badania Zagadnień Ludnościowych⁷⁾ powstałym w 1931 r. i w utworzonym w 1920 r. Instytucie Gospodarstwa Społecznego.⁸⁾ Prace statystyczne w skali lokalnej prowadziło Śląskie Biuro Statystyczne utworzone w 1933 r. w Katowicach przy Śląskiej Radzie Wojewódzkiej, a także miejskie biura statystyczne istniejące m.in. w Warszawie, Krakowie, Poznaniu, Lwowie, Wilnie, Bydgoszczy, Toruniu i Radomiu. Biura te zbierały i opracowywały dane dla samorządów miejskich.

Po wojnie badania i prace analityczne z zakresu statystyki ludności przeprowadza od 1961 r. Komitet Nauk Demograficznych PAN,

powołana w 1974 r. Rządowa Komisja Ludnościowa, utworzone w 1981 r. Polskie Towarzystwo Demograficzne, a także katedry statystyki i demografii wyższych uczelni oraz niektóre pozauczelniane placówki naukowe.

Stan i struktura ludności

Podstawowe informacje o stanie i strukturze ludności dla okresu międzywojennego przyniosły dwa powszechne spisy ludności przeprowadzone przez GUS 30 IX 1921 r. i 9 XII 1931 r. Poza planem prac GUS badaniem tej tematyki zajmowały się także niektóre miejskie urzędy statystyczne.

W spisach ludności 1921 r. i 1931 r. podstawowymi badanymi cechami były: płeć, wiek, stan cywilny, narodowość (tylko w spisie 1921 r.), wyznanie, język ojczysty, umiejętność czytania i pisania, poziom wykształcenia, zawód, główne i uboczne źródło utrzymania oraz miejsce zamieszkania.

Na podstawie wyników spisu ludności 1921 r. opracowano skorowidz miejscowości zawierający dane o stanie i składzie narodowościowym oraz wyznaniowym ludności każdej miejscowości.⁹⁾ Wykorzystując materiały spisu 1931 r. opracowano również skorowidz miejscowości; materiały te, przygotowane już do druku, uległy jednak zniszczeniu w 1939 r.

W okresie okupacji władze niemieckie przeprowadziły w Generalnej Guberni powszechny sumaryczny (nieimienny) spis ludności według stanu na dzień 1 III 1943 r.¹⁰⁾

W okresie powojennym przeprowadzono 6 powszechnych spisów ludności: 14 II 1946 r., 3 XII 1950 r., 6 XII 1960 r., 8 XII 1970 r., 7 XII 1978 r. i 6 XII 1988 r.; pierwszy z nich — spis z 1946 r. był jednak tylko spisem sumarycznym.

Spis z 1946 r. ujął stan i strukturę ludności według trzech grup wieku (poniżej 18 lat, 18—59 lat, 60 lat i więcej) i narodowości (grupy: Polacy, Niemcy, inni).¹¹⁾ Zakres problematyki ludnościowej badanej w trzech kolejnych spisach był zbliżony do tematyki spisów przedwojennych. Bardziej szczegółowo niż przed wojną badano jednak cechy społeczno-zawodowe ludności. W żadnym z powojennych spisów nie pytano natomiast o narodowość, wyznanie i język ojczysty. W spisie 1960 r. zbadano — w porównaniu ze spisem 1950 r. — bardziej dokładnie stan cywilny ludności. W spisie 1970 r. pytano po raz pierwszy m.in. o miejsce urodzenia i kierunek wykształcenia ludzi, a metodą reprezentacyjną zbadano (także po raz pierwszy) dietność kobiet, powtarzając to badanie w spisie 1988 r. Inwalidztwo (biologiczne i formalnoprawne) zbadano w spisach 1978 i 1988 r.

Ze względu na fakt, że wiele informacji uzyskiwanych z powszechnych spisów ludności ulegało szybko dezaktualizacji, GUS przeprowadził dodatkowo dwa spisy ludności metodą reprezentacyjną (tzw. mikrospisy) według stanu z 30 III 1974 r. i 6 XII 1984 r. Ujęto w nich wszystkie podstawowe tematy charakteryzujące strukturę ludności, badane w powszechnych spisach ludności, a także inwalidztwo.

Tematykę i organizację spisów powszechnych przeprowadzonych w Polsce w latach 1921—1978 szczegółowo przedstawiła Regina Olszewska.¹²⁾ Warto tu nadmienić, że m.in. wykorzystując wyniki spisów ludności poszczególnych krajów Tadeusz Stpiczyński przedstawił charakterystykę liczebności Polaków i ludności polskiego pochodzenia w świecie.¹³⁾

Informacje o strukturze ludności według płci i wieku uzyskiwano również na podstawie jednorazowych badań ewidencyjnych. W okresie międzywojennym nie stosowano w Polsce tej metody, natomiast po wojnie, już na początku 1949 r. przeprowadzono badanie reprezentacyjne ludności z uwzględnieniem płci i wieku według stanu na 1 stycznia 1949 r. W latach 1956, 1959 i 1968 przeprowadzono badania pełne oparte na danych ewidencyjnych (według stanu na koniec lat 1955, 1958 i 1967). Ponadto w 1966 r. według stanu na dzień 15 października przeprowadzono badanie ewidencyjne na wsi, ujmując dane dotyczące płci, wieku i źródła utrzymania.

Badania ruchów ludności

Ruch naturalny

Badanie statystyki ruchu naturalnego wprowadzało w Polsce rozporządzenie Rady Ministrów z 18 X 1920 r.¹⁴⁾ Nakładało ono na urzędy stanu cywilnego obowiązek nadsyłania do GUS kwartalnych sprawozdań z zarejestrowanych w księgach stanu cywilnego aktów małżeństw, urodzeń i zgonów. Ponieważ jednak akta stanu cywilnego były oddzielone od metryk kościelnych tylko w b. dzielnicy pruskiej, badanie to objęło najpierw województwo poznańskie i pomorskie (od 1 I 1920 r.), następnie śląskie (Śląsk Cieszyński od 1 I 1921 r., Śląsk Górny od 1 I 1923 r.), a od 1 I 1926 r. rozciągnięto je na obszar czterech województw południowych. Faktycznie jednak badania statystyki ruchu naturalnego ujednociono dopiero od 1 I 1927 r. odrębnym rozporządzeniem Prezydenta Rzeczypospolitej.¹⁵⁾ Zobowiązywało ono gminy wyznaniowe, a w województwach zachodnich świeckie urzędy stanu cywilnego do przesyłania poprzez władze administracyjne I instancji do

GUS kwartalnych wykazów o zawartych małżeństwach, urodzeniach i zgonach. Natomiast za okresy nie objęte sprawozdawczością (lata 1919—1925 dla 4 województw południowych i okres 1919—1926 dla obszaru b. zaboru rosyjskiego) miano sporządzić sumaryczne zestawienia ruchu naturalnego za każdy rok kalendarzowy.

Tryb zbierania informacji z ruchu naturalnego ujednolicony od 1927 r. zachował się do wybuchu wojny w 1939 r.¹⁶⁾

Po wojnie GUS nie mógł podjąć badań statystyki ruchu naturalnego na zasadach przedwojennych. Sprawozdawczość z tego ruchu miały prowadzić świeckie urzędy stanu cywilnego utworzone od 1 I 1946 r. na mocy dekretu „Prawo o aktach stanu cywilnego”.¹⁷⁾ Urzędy te w latach 1946—1947 nie były w stanie zapewnić kompletności w rejestracji aktów małżeństw, urodzeń i zgonów. Sprawozdawczość imienną rejestracji ruchu naturalnego ludności zorganizowano dopiero od 1948 r. na podstawie rozporządzenia Rady Ministrów z 28 X 1947 r. o statystyce ruchu naturalnego ludności.¹⁸⁾ Zakres informacji ujętych w tej sprawozdawczości uległ w następnych latach stopniowemu rozszerzeniu przede wszystkim o cechy społeczno-zawodowe ludności.

Źródłem informacji statystycznych o rozwodach jest dokumentacja Ministerstwa Sprawiedliwości.

Ruch wędrowkowy

W okresie międzywojennym GUS badał jedynie zewnętrzne (zagraniczne) ruchy wędrowkowe. W 1928 r. wprowadzono sprawozdawczość statystyczną z ruchu cudzoziemców w 22 miejscowościach (później 34) mających znaczenie dla ruchu turystycznego. Źródłem danych były zameldowania cudzoziemców. Oprócz sprawozdawczości o ruchu cudzoziemców GUS prowadził do 1939 r. statystykę wychodźstwa (emigracji) oraz statystykę wydanych wiz na wjazd do Polski i wydanych paszportów zagranicznych na wyjazd za granicę. Bieżącej statystyki ruchów przestrzennych ludności GUS aż do 1939 r. nie zorganizował. Statystyka migracji była prowadzona za ledwie w kilkunastu miastach, ale jej wykorzystanie dla celów statystycznych było tylko lokalne. Niezależnie od tych prac GUS przeprowadził w spisach powszechnych z lat 1921 i 1931 badanie miejsca urodzenia ludności.

Po wojnie bieżącą sprawozdawczość o ruchu i stanie liczbowym ludności wprowadzono z dniem 1 lipca 1949 r.¹⁹⁾ W okresie późniejszym (zwłaszcza w latach sześćdziesiątych) zakres tej sprawozdawczości uległ stopniowemu rozszerzeniu, przede wszystkim o cechy społeczno-zawodowe ludności zarówno w bieżącej sprawozdawczości z ruchów migracyj-

nych, jak i w zestawie zagadnień badanych w powszechnych spisach ludności; GUS bowiem już do tematyki spisu 1950 r. wprowadził pytania dotyczące migracji. Od początku lat pięćdziesiątych wyłącznym źródłem informacji o bieżąco obserwowanych migracjach stała się rejestracja meldunkowa w ewidencji ludności.

Badania dotyczące migracji podejmowane przez GUS w latach 1918—1987 szczegółowo scharakteryzował T. Stpiczyński.²⁰⁾

Inne badania i prace demograficzne

Po II wojnie światowej stopniowo rozszerzano — przede wszystkim dzięki stosowaniu metody reprezentacyjnej — zakres tematyczny badań demograficznych. Można tu wskazać m.in. na takie badania przeprowadzone przez GUS, jak np.: „Ankieta Rodzinna” (1972, 1977, 1981), „Ankieta Nowożeńców” (1975, 1985), spis ludności rolniczej z grudnia 1982 r. czy też ankietowe badanie przyczyn rozwodów (1967, 1974) i migracji wewnętrznych (1974, 1983).

Główny Urząd Statystyczny prowadził też badania dotyczące budowy prognoz demograficznych. Pierwsze prace w tym zakresie zostały w GUS podjęte przed wojną, a ich wynikiem była opublikowana w 1939 r. prognoza zmian do roku 1950 liczby ludności w wieku 15—19 lat.²¹⁾ W 1971 r. GUS opracował prognozę ludności w wersji biologicznej do 2000 r., a w 1973 r. — opierając się na wynikach spisu 1970 r. — pierwszą prognozę ludności według wieku i płci w wersji pomigracyjnej do 1980 r. Rozwijając w następnych latach prace prognostyczne GUS opracował m.in. w 1974 r. prognozę ludności w aglomeracjach miejskich do 1990 r., w 1982 r. prognozę ludności do 1990 r. w wersji biologicznej, a w 1984 r. prognozę ludności do roku 2000 w wersji pomigracyjnej.

Z zakresu problematyki demograficzno-społecznej badania GUS dotyczyły m.in. struktury zatrudnienia (na podstawie spisów kadrowych 1968, 1973, 1977, 1983), budżetu czasu ludności (1976, 1984), a także problemów rodziny i gospodarstw domowych.

Badania z zakresu statystyki kościelnej (wyznań religijnych) GUS po II wojnie podjął dopiero w 1990 r. Pierwszym opracowaniem z tej problematyki, wykonanym wspólnie z Zakładem Socjologii Religii SAC, była publikacja „Kościół katolicki w Polsce 1918—1990”. Rocznik Statystyczny (Warszawa 1991). Kolejne wydawnictwo będzie poświęcone Kościołowi prawosławnemu. Także od 1991 r. w rocznikach statystycznych GUS są zamieszczane dane liczbowe dotyczące wyznań religijnych w Polsce.

Publikacje wyników badań statystyki ludności

Wyniki badań statystyki ludności przeprowadzane do 1939 r. przez GUS były publikowane w rocznikach statystycznych, periodykach („Miesięcznik Statystyczny” — 1920—1923, „Kwartalnik Statystyczny” — 1924—1939, „Wiadomości Statystyczne” — 1927—1939), a także w serii „Statystyka Polski”. Szczegółowe rezultaty spisów ludności 1921 i 1931 r. opublikowano natomiast w odrębnej serii wydawniczej. Bibliografię spisów przeprowadzonych w latach 1921—1978 opracowała Joanna Górska.²²⁾

Wyniki sumarycznego spisu ludności przeprowadzonego w 1943 r. w Generalnej Guberni ogłoszono tylko w jednotomowym wydawnictwie.²³⁾

Po wojnie rezultaty badań statystycznych ludności przeprowadzanych przez GUS ogłaszano (z przerwą w latach 1950—1955) w kolejnych wydaniach roczników statystycznych, w „Roczniku Demograficznym” (pierwsza edycja za lata 1945—1966) i w seriach wydawniczych: „Statystyka Polski” i „Statystyka Międzynarodowa”. Prace analityczne zamieszczano w seriach: „Studia i Prace Statystyczne” i „Biblioteka Wiadomości Statystycznych” oraz w miesięczniku „Wiadomości Statystyczne”. W odrębnej serii — podobnie jak przed wojną — ogłoszono rezultaty powszechnych spisów ludności.²⁴⁾

Wyniki prac i badań demograficznych przeprowadzonych przez GUS omówił Zygmunt Zaremba (lata 1945—1970) i Marian Klimczyk (okres 1918—1978).²⁵⁾

Szczegółowy wykaz publikacji GUS dotyczących statystyki ludności (a także artykułów i innych opracowań zamieszczonych w periodykach wydawanych przez GUS) zawierają cztery kolejne tomy „Bibliografii wydawnictw Głównego Urzędu Statystycznego” (1918—1968, 1968—1973, 1974—1980, 1980—1989), z których trzy ostatnie opracowała Joanna Górska. Ta sama autorka zestawiała także „Bibliografię polskiego piśmiennictwa demograficznego 1945—1975” (Warszawa 1985).

Oprócz GUS-u statystyki ludnościowe publikują też wojewódzkie urzędy statystyczne w rocznikach statystycznych i innych swoich wydawnictwach lokalnych.

We współpracy z Głównym Urzędem Statystycznym Polskie Towarzystwo Demograficzne wydaje periodyk „Polish Population Review” (Nr 1—1991, Nr 2—1992), w którym prezentuje problematykę i wyniki badań demograficznych w Polsce.

Opracowania analityczne i informacje o bieżących pracach z zakresu statystyki ludnościowej zamieszczają „Studia Demograficzne” — organ

Komitetu Nauk Demograficznych PAN, a także specjalistyczne periodyki wydawane przez wyższe uczelnie i inne placówki naukowe.²⁶⁾

Piśmiennictwo obejmujące opracowania analityczne dotyczące demografii wydane w latach 1945—1970 poza siecią wydawnictw GUS i WUS omówiła Maria Namysłowska,²⁷⁾ a ich bibliografię (bez wydawnictw GUS) zestawiono także w dziale demografii w publikacji „Bibliografia polskiego piśmiennictwa statystycznego 1944—1969” (Warszawa 1972). Na bieżąco notki bibliograficzne z zakresu demografii zamieszczają też w swych wydawnictwach różne krajowe placówki naukowe zajmujące się badaniami społeczno-ekonomicznymi.

Jan Berger

Przypisy

¹⁾ Monitor Polski, 1918, Nr 100.

²⁾ Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej, 1919, Nr 85, poz. 464.

³⁾ Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej, 1923, Nr 60, poz. 436.

⁴⁾ Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej 1946, Nr 41, poz. 239.

⁵⁾ Dziennik Ustaw, 1962, Nr 10, poz. 47.

⁶⁾ Dziennik Ustaw, 1982, Nr 7, poz. 58; Dziennik Ustaw, 1989, Nr 32, poz. 171.

⁷⁾ Zob. m.in. Polski Instytut Badania Zagadnień Ludnościowych w Warszawie, „Nauka Polska”, t. 15, 1932, s. 314; Polski Instytut Badania Zagadnień Ludnościowych, „Przegląd Statystyczny”, t. 1, 1938, s. 408—409.

⁸⁾ Zob. m.in. T. Szturm de Sztrem, Instytut Gospodarstwa Społecznego 1920—1944, Warszawa 1959; J. Rosner, Spuścizna IGS z lat międzywojennych i jej dzisiejsze znaczenie „Biuletyn Instytutu Gospodarstwa Społecznego”, nr 1, 1968, s. 32—41.

⁹⁾ Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej. Opracowany na podstawie wyników Pierwszego Powszechnego Spisu Ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych. Tom 1—15, Warszawa 1923—1926, GUS.

¹⁰⁾ Zob. Inwentarz archiwalny spisu ludności Generalnego Gubernatorstwa 1943, w serii: Statystyka w Dokumentach Archiwalnych, Nr 5, GUS, Warszawa 1970. [Oprac. R. Mozołowski].

¹¹⁾ Powszechny Sumaryczny Spis Ludności z dn. 14 II 1946 r., GUS, Warszawa 1947, w serii: Statystyka Polski, seria D, zeszyt 1; zob. też Inwentarz archiwalny Powszechnego Sumarycznego Spisu Ludności 1946, w serii: Statystyka w Dokumentach Archiwalnych Nr 1, GUS, Warszawa 1968. [Oprac. R. Mozołowski].

¹²⁾ Tematyka i organizacja spisów powszechnych w Polsce w serii: „Biblioteka Wiadomości Statystycznych”, t. 32, Warszawa 1981. [Oprac. R. Olszewska]; zob. też: K. Romaniuk, Tradycja polskich powszechnych spisów ludności, „Wiadomości Statystyczne”, 2, 1988, s. 10—15.

¹³⁾ T. Stpiczynski, Polacy w świecie, GUS, Warszawa 1992, w serii: Studia i Analizy Statystyczne.

¹⁴⁾ Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej, 1920, Nr 108, poz. 710.

¹⁵⁾ Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej, 1927, Nr 10, poz. 76.

¹⁶⁾ Zob. Inwentarz archiwalny Wydziału Statystyki Ruchu Ludności GUS 1918—1939, w serii: Statystyka w Dokumentach Archiwalnych Nr 3, GUS, Warszawa 1969. [Oprac. J. Berger].

- ¹⁷⁾ Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej, 1945, Nr 48, poz. 272.
- ¹⁸⁾ Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej, 1947, Nr 68, poz. 422.
- ¹⁹⁾ Zarządzenie Przewodniczącego Komitetu Ekonomicznego Rady Ministrów z 11 IV 1949 r.
- ²⁰⁾ T. Stpiczyński, Migracje ludności w latach 1918—1987 w badaniach GUS, „Wiadomości Statystyczne”, 7, 1988, s. 22—26.
- ²¹⁾ Mały Rocznik Statystyczny 1939, GUS, s. 19.
- ²²⁾ J. Górska, Spisy powszechne w Polsce, Seria: Zestawienia Bibliograficzne, zeszyt 15, Centralna Biblioteka Statystyczna, Warszawa 1980.
- ²³⁾ Amtliches Gemeinde und Dorfverzeichnis für das Generalgouvernement auf Grund der Sumarischen Bevölkerungsbstandaufnahme am 1 März 1943”, Kraków 1943.
- ²⁴⁾ Zob. przypis 22.
- ²⁵⁾ Z. Zaremba, Prace demograficzne Głównego Urzędu Statystycznego w 25-lecie PRL, „Studia Demograficzne”, 28, 1972, s. 43—80; M. Klimczyk, Badania demograficzne w 60-lecie GUS, „Wiadomości Statystyczne”, 7, 1978, s. 18—24.
- ²⁶⁾ Zob. m.in. C. Groblewska, Bibliografia opracowań demograficznych z lat 1976—1991, Warszawa 1992 [wyd. Polskie Towarzystwo Demograficzne].
- ²⁷⁾ M. Namysłowska, Dorobek piśmienniczy w zakresie demografii w 25-leciu PRL, „Studia Demograficzne”, 30, 1972, s. 75—117.

II. UWAGI WSTĘPNE

Niepodległe państwo polskie powstało w listopadzie 1918 r., ale jego terytorium i granice kształtowały się do 1922 r. Granicę polsko-niemiecką określał traktat pokojowy podpisany z Niemcami przez państwa koalicji w czerwcu 1919 r. w Wersalu. Traktat przewidywał plebiscyty na Warmii i Mazurach, na Powiślu oraz na Górnym Śląsku. Decyzja Rady Ambasadorów zwycięskich mocarstw o podziale Górnego Śląska zapadła w październiku 1921 r. Granicę z ZSRR wyznaczono w traktacie ryskim podpisanym w marcu 1921 r. W marcu 1922 r. wcielona została do Polski tzw. Litwa Środkowa, w rezultacie czego powstała faktyczna granica polsko-litewska nie uznana przez Litwę.

Konflikt z Czechosłowacją o podział Śląska Cieszyńskiego zakończyła decyzja Rady Ambasadorów z lipca 1920 r. przyznająca Polsce obszar na północ od rzeki Olzy. Ostatecznie wschodnie granice Polski uznane zostały przez Radę Ambasadorów 15 marca 1923 r.

Granice zachodnie Polski przebiegały podobnie do granicy I Rzeczypospolitej, przy czym różnice na korzyść Polski występowały na Górnym Śląsku i Mazurach, na niekorzyść w Wielkopolsce i Prusach Królewskich. Polska uzyskała niewielki dostęp do Bałtyku, a Gdańsk z wydzielonym okręgiem stał się wolnym miastem pod protektoratem Ligi Narodów, gdzie Polsce przysługiwały specjalne prawa. Również niewielkiej zmianie uległa granica południowa. Różnica na korzyść Polski to przyłączenie północnych obszarów Śląska Cieszyńskiego, a na niekorzyść — utrata poważnej części Spisza. Największe zmiany w stosunku do granic sprzed 1772 r. zaszły na wschodzie. W przededniu wybuchu I wojny światowej pod panowaniem rosyjskim znajdował się obszar blisko 600 tys. km², przed I rozbiorem należący do Rzeczypospolitej. Na obszarze Imperium powstały niepodległe państwa Litwa i Łotwa, w skład których weszły częściowo tereny dawnej Rzeczypospolitej, zaś w ZSRR pozostał obszar około 260 tys. km². Granica polsko-radziecka przebiegała nieco na wschód od granicy II rozbioru z 1793 r.

Terytorium Polski do 1938 r. zajmowało powierzchnię 388634 km². Około 69% tego obszaru stanowiły byłe ziemie państwa rosyjskiego, 20% austriackiego i 11% niemieckiego. W 1938 r. obszar Polski powiększył się o Zaolzie oraz niewielkie skrawki Słowacji. W rezultacie 1 września 1939 r. państwo polskie zajmowało powierzchnię 389720 km².

W wyniku napaści Niemiec i ZSRR ziemie polskie znalazły się pod okupacją obu tych państw. Pakt niemiecko-radziecki z 28 września 1939 r. przekazywał Niemcom centralne i zachodnie obszary Polski (188,7 tys. km²), zaś ZSRR ziemie wschodnie (201,0 tys. km²) — z tego

ZSRR przekazał państwu litewskiemu 8,3 tys. km², a Niemcy — Słowacji — 0,7 tys. km². Na terenie swej okupacji Niemcy utworzyli Generalną Gubernię, która w 1939 r. obejmowała 95,5 tys. km², a w 1941 r. po włączeniu dystryktu Galicja — 145,2 tys. km². Pozostałe obszary — 92,5 tys. km² zostały wcielone do Rzeszy.

Po zakończeniu II wojny światowej granica Polski z Niemcami została określona na konferencji zwycięskich mocarstw w Poczdamie w lipcu 1945 r., a ze Związkiem Radzieckim w traktacie polsko-radzieckim podpisanym w Moskwie w sierpniu 1945 r. Granica polsko-czechosłowacka ustalona wstępnie w Poczdamie, a faktycznie w drugiej połowie 1945 r., została zatwierdzona w układzie z marca 1947 r. (ostatecznie sprawy te uregulowano w czerwcu 1958 r.). Jej przebieg określała granica czechosłowacko-niemiecka i czechosłowacko-polska według stanu z sierpnia 1938 r. Tak więc Zaolzie przypadło Czechosłowacji. W 1951 r. dokonano niewielkiej korekty granicy polsko-radzieckiej przyłączając do Polski rejon Ustrzyk Dolnych w Bieszczadach, a do ZSRR wschodni skrawek województwa lubelskiego z miastem Bełz. W wyniku zmian terytorialnych po II wojnie światowej obszar Polski w stosunku do stanu z 31 sierpnia 1939 r. zmniejszył się o 77037 km².

Pierwszy spis powszechny w II Rzeczypospolitej przeprowadzono 30 września 1921 r., nie obejmował on więc, jak wynika z poprzednich wyjaśnień, całego obszaru państwa. Najbardziej reprezentatywny był następny spis z 9 grudnia 1931 r. Liczba ludności wynosząca dla 1939 r. 35,1 mln oparta jest na szacunkach. Pierwszy spis powojenny odbył się 14 lutego 1946 r. Jego wiarygodność budzi wątpliwości, ponadto dokonano go w trakcie wielkich przemieszczeń ludności. Stąd pierwszym powojennym spisem, który można traktować jako reprezentatywny był spis z 3 grudnia 1950 r., który wykazał 25 mln mieszkańców państwa polskiego. Jak wynika z przytoczonych liczb, Polska w wyniku II wojny światowej i poniesionych strat ludnościowych, zmian terytorialnych i przesiedleń utraciła około 10 mln mieszkańców. Biorąc pod uwagę przyrost naturalny w okresie 1939—1950 faktyczne straty ludnościowe były jeszcze większe. Kolejne spisy powszechne przeprowadzono 6 grudnia 1960 r., 8 grudnia 1970 r., 7 grudnia 1978 r. i 6 grudnia 1988 r. Ten ostatni wykazał 37769 tys. mieszkańców. Spisy powszechne z lat 1950—1988 nie brały pod uwagę narodowości i wyznania. Stąd w niniejszym zeszycie posługujemy się informacjami pośrednimi dotyczącymi tych kwestii. W czasie II wojny światowej proporcjonalnie największe straty poniosła ludność żydowska. Zmiany terytorialne i przesiedlenia spowodowały istotne zmniejszenie udziału mniejszości narodowych niemieckiej, ukraińskiej i białoruskiej.

Tabl. 113. TERYTORIUM I GRANICE POLSKI W 1922 R. I 1939 R.

Wyszczególnienie	1922	1939 ^a
Terytorium w km ²	388634	389720
Długość granic w km	5534	5548
granica morska	140	140
granice lądowe	5394	5408
z: Niemcami	1912	2638 ^b
ZSRR	1412	1412
Czechosłowacją	984	—
Litwą	507	507
Łotwą	109	106
Rumunią	349	347
Węgrami	—	277
W. Miastem Gdańsk	121	121

^a Stan w dniu 31 sierpnia 1939 r.

^b W tym: z Protektoratem Czech i Moraw 88 km, ze Słowacją 638 km.

Na podstawie: Mały Rocznik Statystyczny 1931, s. 2; Mały Rocznik Statystyczny Polski wrzesień 1939—
—czerwiec 1941, Londyn 1941-Warszawa 1990, s. 2.

Tabl. 114. TERYTORIUM I GRANICE POLSKI W 1946 R. I 1990 R.

Wyszczególnienie	1946	1990
Terytorium w km ²	311730	312683
Długość granic w km	3566	3550
granica morska	497	528
granice lądowe	3069	3021
z: Niemcami	456	467 ^a
ZSRR ^b	1321	1244
Czechosłowacją	1292	1310

^a Z NRD.

^b W 1951 r. dokonano wymiany ziem przygranicznych z ZSRR, Polska otrzymała rejon Ustrzyk Dolnych,
^a ZSRR rejon miasta Bełz.

Na podstawie: Rocznik Statystyczny 1947, s. 12; Rocznik Statystyczny 1990, s. 1.

Tabl. 115. **LUDNOŚĆ POLSKI WEDŁUG SPISÓW POWSZECHNYCH 1921—1988** (w każdorazowych granicach państwa)

Spisy powszechne	Ludność	
	w tys.	na 1 km ²
30 IX 1921	27177	70
9 XII 1931	32107	83
14 II 1946	23930	77
3 XII 1950	25008	80
6 XII 1960	29776	95
8 XII 1970	32642	104
7 XII 1978	35061	112
7 XII 1988	37879	121

U w a g a. Według szacunków: 1 I 1914 r. (w granicach II Rzeczypospolitej) liczba ludności wynosiła 30310 tys., na 1 km² przypadało 78 osób; na dzień 31 VIII 1939 r. liczba ludności wynosiła 35339 tys., a na 1 km² przypadało 91 osób.

Na podstawie: Rocznik Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej 1927, s. 6; Mały Rocznik Statystyczny 1938, s. 12, 20, 21; Mały Rocznik Statystyczny Polski wrzesień 1939—czerwiec 1941, Londyn 1941—Warszawa 1990, s. 4; Rocznik Statystyczny 1991, s. 39.

Tabl. 116. **POWIERZCHNIA, PODZIAŁ ADMINISTRACYJNY W 1925 R. I LUDNOŚĆ W 1921 R.**

Województwa	Powierzchnia w km ^{2a}	Ludność (1921)	
		w tys.	na 1 km ²
POLSKA	388634^b	27177	70
M. st. Warszawa	141	937	6645
Białostockie	32745	1307	40
Kieleckie	25736	2536	99
Krakowskie	17448	1993	114
Lubelskie	31160	2088	67
Lwowskie	27024	2718	101
Łódzkie	19034	2253	118
Nowogrodzkie	23451	824	35
Poleskie	42268	881	21
Pomorskie	16386	936	57
Poznańskie	26603	1968	74
Stanisławowskie	18368	1349	73
Śląskie	4230	1125 ^c	266 ^c
Tarnopolskie	16240	1429	88
Warszawskie	29310	2113	72
Wileńskie	27849	973 ^c	35 ^c
Wołyńskie	30288	1438	48

^a Powierzchnia województw zweryfikowana na dzień 1 stycznia 1925 r.

^b Bez Zatoki Puckiej (394 km²), wód terytorialnych (493 km²) i pasa przyległego do wód terytorialnych (494 km²).

^c Obejmuje również ludność obszarów nie objętych spisem 1921 r.

U w a g a. W podziale na województwa nie uwzględniono ludności centralnie spisanej (319 tys. osób).

Na podstawie: Rocznik Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej 1925—26, s. 5—10.

PODZIAŁ ADMINISTRACYJNY POLSKI W DNIU 1 I 1927 R.

Źródło: Rocznik Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej 1927, Warszawa 1927, s. 47.

Tabl. 117. **POWIERZCHNIA, PODZIAŁ ADMINISTRACYJNY I LUDNOŚĆ W 1939 R.** (podział administracyjny obowiązujący od dnia 1 kwietnia 1939 r.)

Województwa	Powierzchnia w km ²	Ludność (1931)	
		w tys.	na 1 km ²
POLSKA	389720^{ab}	32348^c	83
M. st. Warszawa	141	1180	8337
Białostockie	26036	1263	49
Kieleckie	22204	2671	120
Krakowskie	17560 ^a	2300	131
Lubelskie	26555	2116	80
Lwowskie	28402 ^a	3126	110
Łódzkie	20446	2650	130
Nowogródzkie	22966	1057	46
Poleskie	36668	1132	31
Pomorskie	25683	1884	73
Poznańskie	28089	2340	83
Stanisławowskie	16894	1480	88
Śląskie	5122 ^a	1536	299
Tarnopolskie	16533	1600	97
Warszawskie	31656	2461	78
Wileńskie	29011	1276	44
Wołyńskie	35754	2086	58

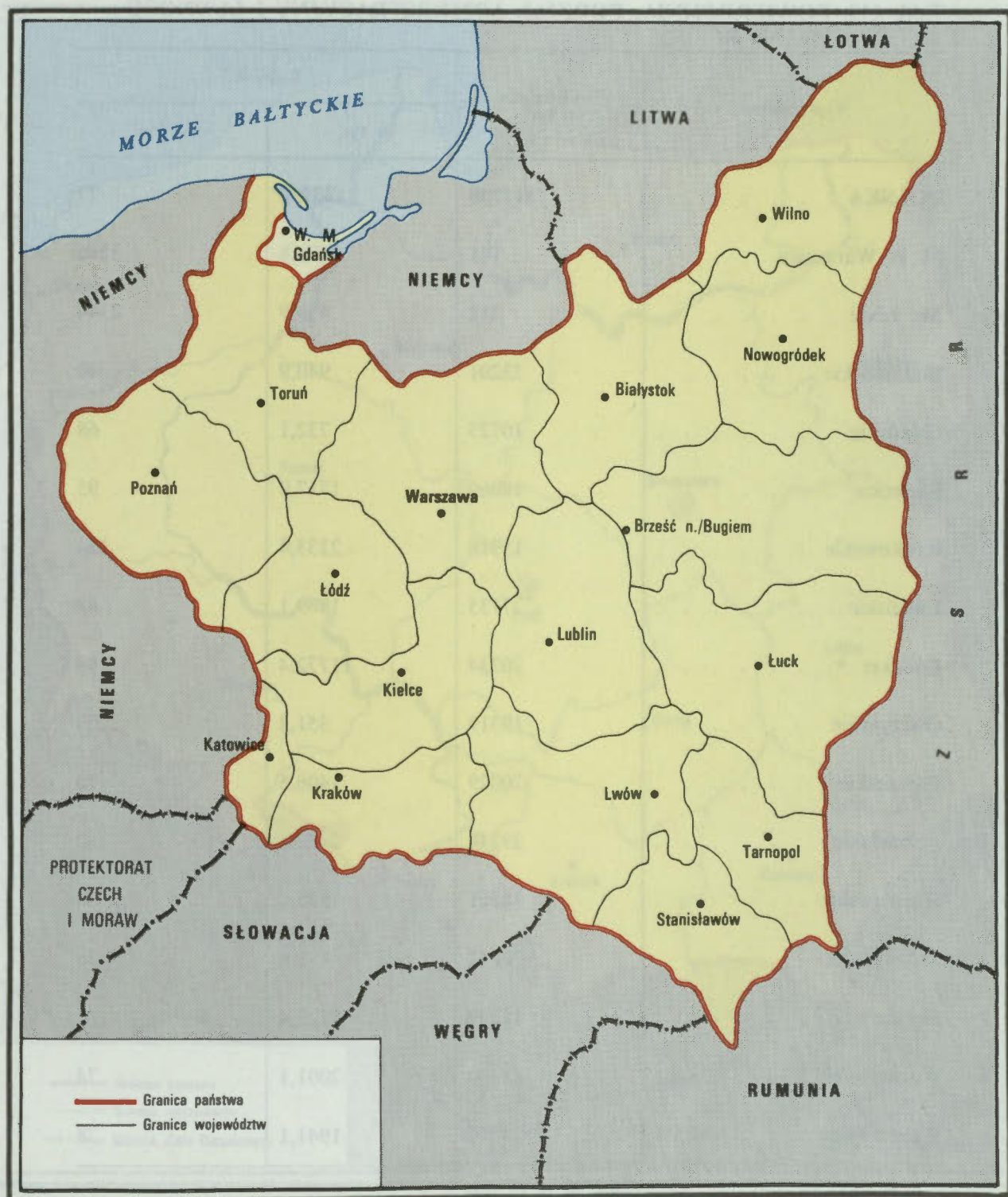
^a Łącznie z ziemią przejętymi od Czechosłowacji w 1938 r.

^b Bez Zatoki Puckiej (394 km²), wód terytorialnych (493 km²) i pasa przyległego do wód terytorialnych (494 km²).

^c W tym 191,5 tys. wojska skoszarowanego, nie uwzględnionego w danych dla województw.

Na podstawie: Mały Rocznik Statystyczny 1939, s. 12—14.

PODZIAŁ ADMINISTRACYJNY POLSKI W DNIU 31 VIII 1939 R.

Źródło: Mały Rocznik Statystyczny 1939, Warszawa 1939, s. 49.

Tabl. 118. **POWIERZCHNIA, PODZIAŁ ADMINISTRACYJNY I LUDNOŚĆ
W 1946 R.^a**

Województwa	Powierzchnia w km ²	Ludność	
		w tys.	na 1 km ²
POLSKA	311730	23930^b	77
M. st. Warszawa	141	478,8	3396
M. Łódź	212	496,9	2344
Białostockie	23201	940,9	40
Gdańskie	10725	732,1	68
Kieleckie	18060	1717,9	95
Krakowskie	15918	2133,4	134
Lubelskie	27735	1889,1	68
Łódzkie	20234	1772,4	88
Olsztyńskie	19319	351,8	18
Pomorskie	20029	1406,5	70
Poznańskie	39244	2422,1	62
Rzeszowskie	18201	1535,4	84
Szczecińskie	30252	892,6	30
Śląskie	15369	2823,4	184
Warszawskie	28350	2091,1	74
Wrocławskie	24740	1941,1	78

^a Podział administracyjny obowiązujący od 28 VI 1946 r.

^b W tym 304 tys. wojska skoszarowanego, nie uwzględnionego w danych dla województw.

Na podstawie: Rocznik Statystyczny 1948, s. 17—20.

PODZIAŁ ADMINISTRACYJNY POLSKI W DNIU 1 VII 1946 R.

Źródło: Referat Kartograficzny Gł. U. St.

Tabl. 119. **POWIERZCHNIA, PODZIAŁ ADMINISTRACYJNY I LUDNOŚĆ
W 1970 R.**

Województwa	Powierzchnia w km ²	Ludność (31 XII 1970) ^a	
		w tys.	na 1 km ²
POLSKA	312677	32658	104
M. st. Warszawa	446	1316	2936
M. Kraków	230	589	2542
M. Łódź	214	763	3556
M. Poznań	220	472	2139
M. Wrocław	229	526	2291
Białostockie	23153	1176	51
Bydgoskie	20892	1914	92
Gdańskie	11036	1469	133
Katowickie	9550	3701	387
Kieleckie	19512	1890	97
Koszalińskie	18104	796	44
Krakowskie	15585	2183	142
Lubelskie	24876	1925	77
Łódzkie	17097	1669	98
Olsztyńskie	21064	980	46
Opolskie	9554	1059	111
Poznańskie	27069	2193	82
Rzeszowskie	18637	1758	94
Szczecińskie	12754	899	70
Warszawskie	29410	2518	86
Wrocławskie	19148	1977	103
Zielonogórskie	14576	885	61

^a Szacunek na podstawie wyników ostatecznych NSP z 8 XII 1970 r.
Na podstawie: Rocznik Statystyczny 1973, s. 67.

PODZIAŁ ADMINISTRACYJNY POLSKI W 1970 R.

Źródło: Opracowanie PPWK Warszawa ul Sołec 18.

PODZIAŁ ADMINISTRACYJNY POLSKI W DNIU 1 I 1990 R.

Źródło: Opracowanie PPWK Warszawa ul Solec 18.

Tabl. 120. **POWIERZCHNIA, PODZIAŁ ADMINISTRACYJNY I LUDNOŚĆ
W 1990 R.**

Województwa	Powierzchnia w km ²	Ludność (31 XII 1990)	
		w tys.	na 1 km ²
POLSKA	312683	38183,2	122
Stołeczne warszawskie . . .	3788	2421,6	639
Białkopodlaskie	5348	305,3	57
Białostockie	10055	692,8	69
Bielskie	3704	900,2	243
Bydgoskie	10349	1110,8	107
Chełmskie	3866	247,2	64
Ciechanowskie	6362	428,4	67
Częstochowskie	6182	776,7	126
Elbląskie	6103	478,9	78
Gdańskie	7394	1431,6	194
Gorzowskie	8484	500,7	59
Jeleniogórskie	4378	517,9	118
Kaliskie	6512	710,8	109
Katowickie	6650	3988,8	600
Kieleckie	9211	1126,7	122
Konińskie	5139	469,2	91
Koszalińskie	8470	508,2	60
Krakowskie	3254	1231,6	378
Krośnieńskie	5702	495,0	87
Legnickie	4037	515,8	128
Leszczyńskie	4154	386,8	93
Lubelskie	6792	1016,4	150
Łomżyńskie	6684	346,7	52
Łódzkie	1523	1139,5	748
Nowosądeckie	5576	697,9	125
Olsztyńskie	12327	753,0	61
Opolskie	8535	1018,6	119
Ostrołęckie	6498	397,3	61
Pilskie	8205	480,7	59
Piotrkowskie	6266	642,6	103
Płockie	5117	516,4	101
Poznańskie	8151	1334,1	164
Przemyskie	4437	406,8	92
Radomskie	7294	751,1	103
Rzeszowskie	4397	723,7	165
Siedleckie	8499	651,4	77
Sieradzkie	4869	408,2	84

Tabl. 120. **POWIERZCHNIA, PODZIAŁ ADMINISTRACYJNY I LUDNOŚĆ W 1990 R. (dok.)**

Województwa	Powierzchnia w km ²	Ludność (31 XII 1990)	
		w tys.	na 1 km ²
Skierniewickie	3960	419,3	106
Słupskie	7453	413,8	56
Suwalskie	10490	470,6	45
Szचेcińskie	9981	972,1	97
Tarnobrzесkie	6283	599,1	95
Tarnowskie	4151	670,3	161
Toruńskie	5348	659,1	123
Wałbrzyskie	4168	740,9	178
Włocławskie	4402	429,4	98
Wrocławskie	6287	1128,8	180
Zamojskie	6980	490,4	70
Zielonogórskie	8868	660,0	74

Na podstawie: Rocznik Statystyczny 1991, s. XLVIII—XLIX.

Tabl. 121. **LUDNOŚĆ WEDŁUG PŁCI I WIEKU W LATACH 1921—1990**
Stan w dniu 31 XII

Wyszczególnienie	1921 ^a		1931 ^a		1950	
	w tys.	w %	w tys.	w %	w tys.	w %
Ogółem	27177	100,0	32107	100,0	25035	100,0
mężczyźni	13133	48,3	15619	48,6	11942	47,7
kobiety	14044	51,7	16488	51,4	13093	52,3
0—14 lat	9629	35,4	10735	33,4	7374	29,5
mężczyźni	4857	17,9	5434	16,9	3736	14,9
kobiety	4772	17,5	5301	16,5	3638	14,6
15—59 lat	15593	57,4	18882	58,8	15587	62,3
mężczyźni	7331	27,0	9045	28,2	7373	29,5
kobiety	8262	30,4	9837	30,6	8214	32,8
60 lat i więcej	1955	7,2	2490	7,8	2074	8,2

Liczba kobiet na 100 mężczyzn

Ogółem	106,9	105,6	109,6
0—14 lat	98,3	97,5	97,4
15—59 lat	112,7	108,8	111,4
60 lat i więcej	106,8	118,5	148,9

^a Według spisów ludności.

Tabl. 121. LUDNOŚĆ WEDŁUG PŁCI I WIEKU W LATACH 1921—1990 (dok.)
Stan w dniu 31 XII

Wyszczególnienie	1960		1970		1980		1990	
	w tys.	w %	w tys.	w %	w tys.	w %	w tys.	w %
Ogółem	29795	100,0	32658	100,0	35735	100,0	38183	100,0
mężczyźni	14414	48,4	15862	48,6	17411	48,7	18606	48,7
kobiety	15381	51,6	16796	51,4	18324	51,3	19577	51,3
0—14 lat	9985	33,5	8662	26,6	8708	24,4	9523	24,9
mężczyźni	5093	17,1	4427	13,6	4454	12,5	4871	12,7
kobiety	4892	16,4	4235	13,0	4254	11,9	4652	12,2
15—59 lat	16962	56,9	19761	60,5	22304	62,4	22932	60,0
mężczyźni	8189	27,5	9696	29,7	11081	31,0	11456	30,0
kobiety	8773	29,4	10065	30,8	11223	31,4	11476	30,0
60 lat i więcej	2848	9,6	4235	12,9	4723	13,2	5728	15,0

Liczba kobiet na 100 mężczyzn

Ogółem	106,7	105,9	105,2	105,2
0—14 lat	96,1	95,7	95,5	95,5
15—59 lat	107,1	103,8	101,3	100,2
60 lat i więcej	151,5	143,7	151,7	151,3

Na podstawie: Polska 1918—1988, Warszawa 1989 r., s. 11; Rocznik Statystyczny 1991, s. 40.

Tabl. 122. LUDNOŚĆ NIEKTÓRYCH KRAJÓW WEDŁUG WIEKU W LATACH 1931—1990

Lata Kraje	Udział grup wieku w % ogółu ludności		
	19 lat i mniej	20—64	65 lat i więcej
Polska			
1931	42,9	52,2	4,9
1960	35,3	55,1	9,6
1989	32,6	57,4	10,0

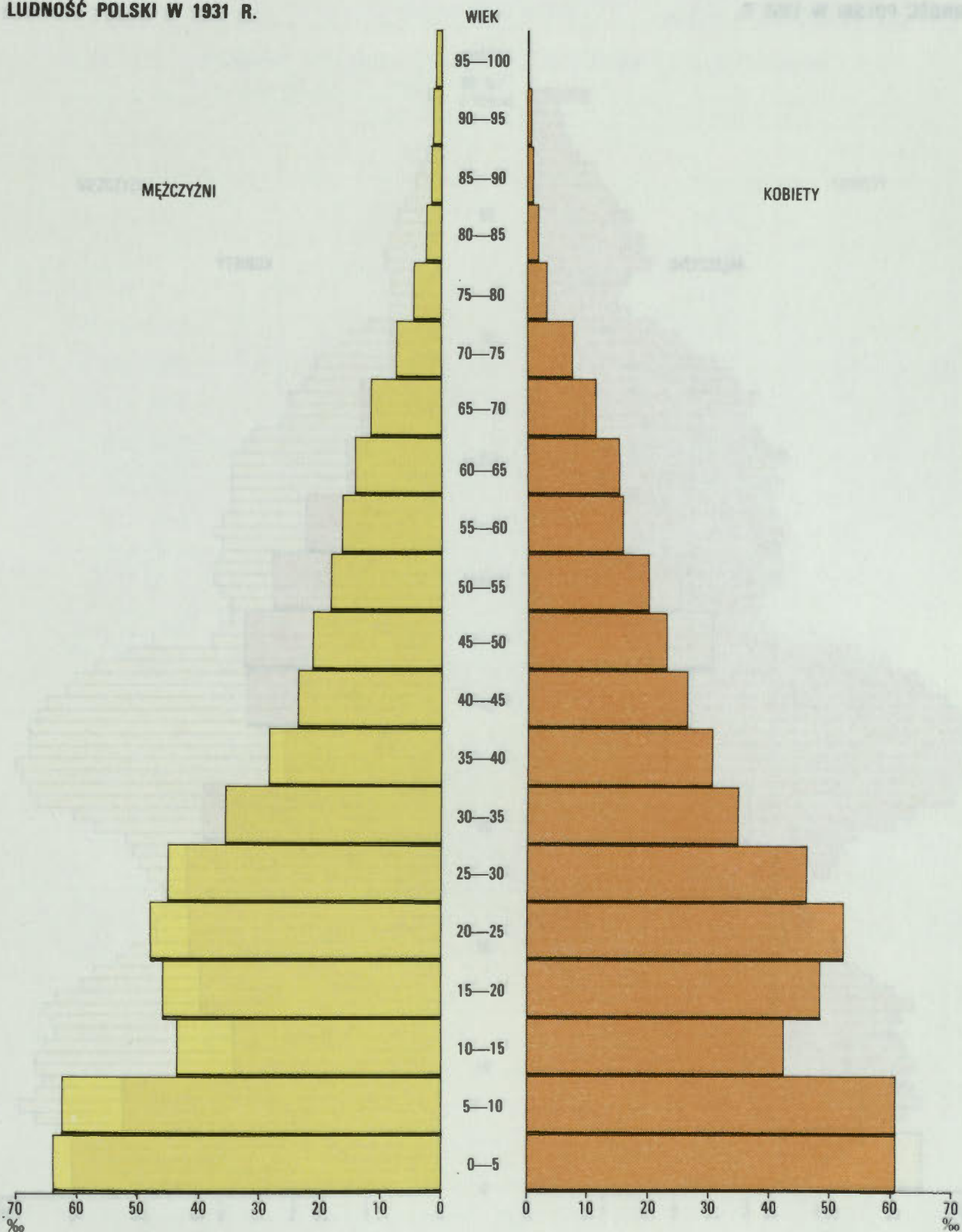
Tabl. 122. **LUDNOŚĆ NIEKTÓRYCH KRAJÓW
WEDŁUG WIEKU W LATACH
1931—1990 (dok.)**

Lata Kraje	Udział grup wieku w % ogółu ludności		
	19 lat i mniej	20—64	65 lat i więcej
Francja			
1931	30,4	60,3	9,3
1960	31,8	56,2	12,0
1990	27,7	58,3	14,0
Niemcy			
1933	30,4	62,5	7,1
NRD			
1960	25,3	53,9	20,8
1990	25,4	61,3	13,3
RFN			
1960	29,0	60,4	10,6
1989	21,1	63,5	15,4
Szwecja			
1931	30,9	59,9	9,2
1960	29,9	58,1	12,0
1990	24,5	57,7	17,8
W. Brytania			
1931 ^a	32,8	59,7	7,4
1960	29,5	58,6	11,9
1990	26,0	58,4	15,6
Włochy			
1931	37,8	54,7	7,5
1960	32,1	58,8	9,1
1988	25,8	60,5	13,7

^a Anglia ze Szkocją i Walią.

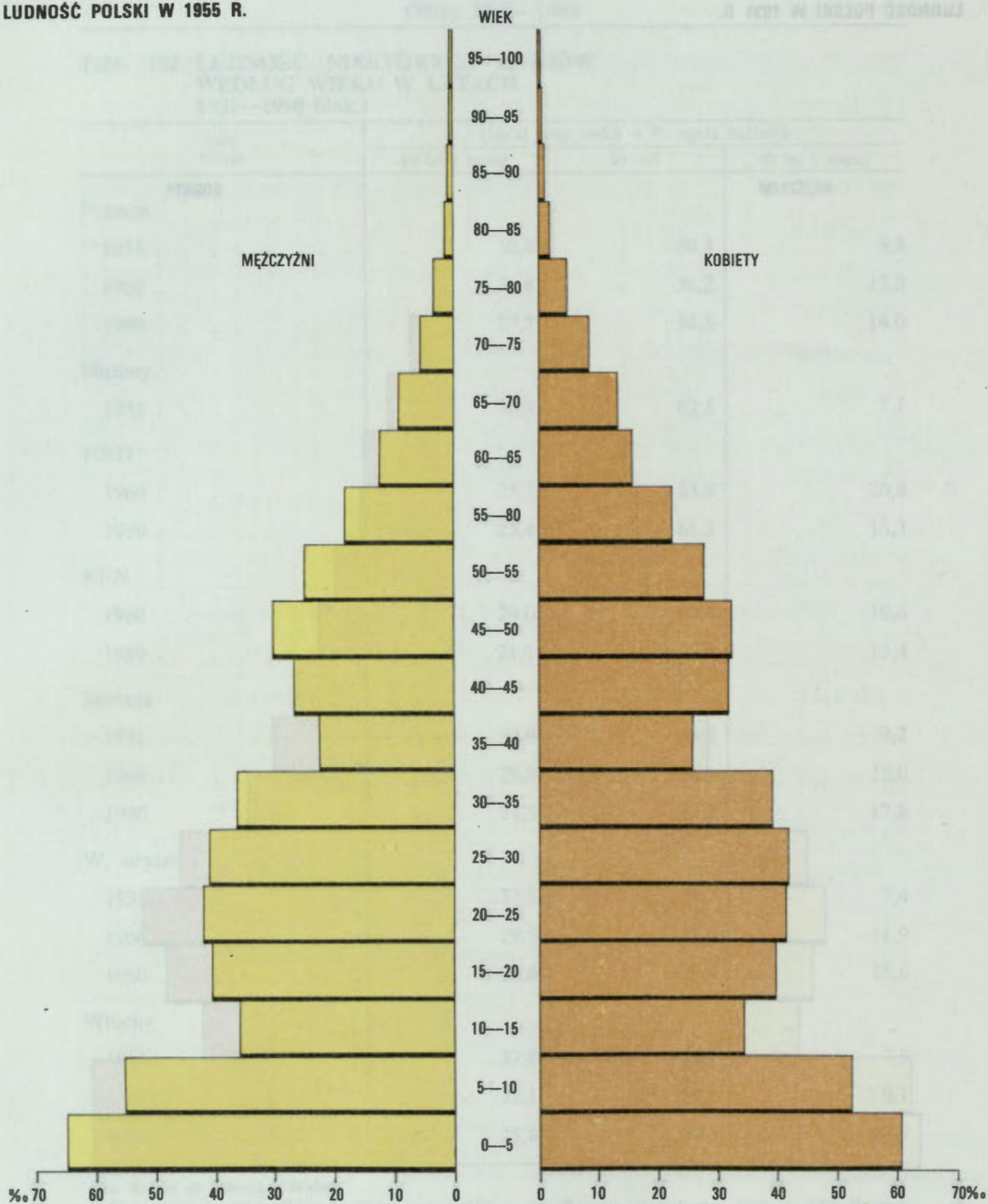
Na podstawie: Mały Rocznik Statystyczny 1939, s. 20; Rocznik Statystyczny 1962, s. 477; Rocznik Statystyczny 1989, s. 532; Rocznik Statystyczny 1991, s. 497.

LUDNOŚĆ POLSKI W 1931 R.

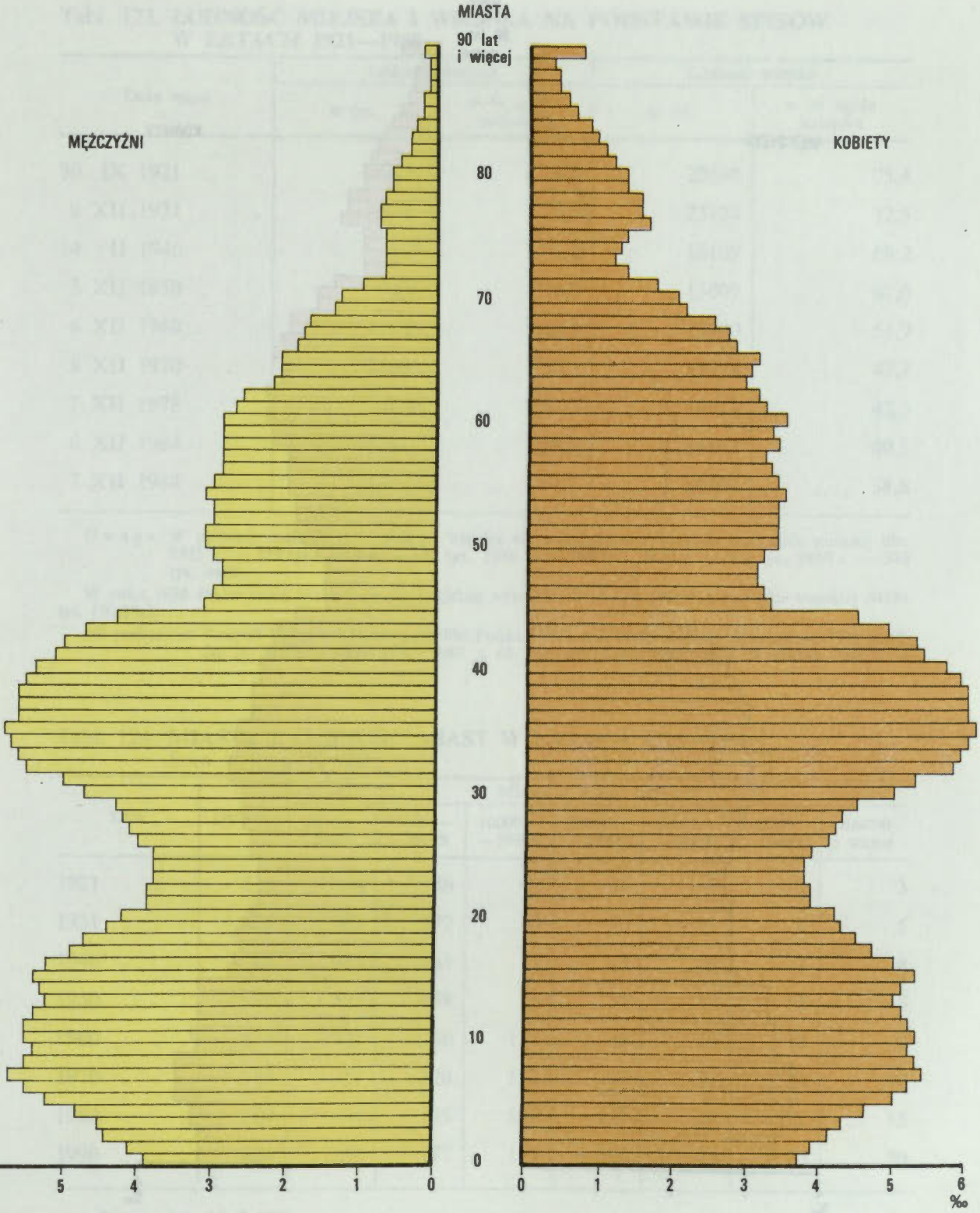
Źródło: Rocznik Statystyczny 1956, Warszawa 1956, s. 45.

LUDNOŚĆ POLSKI W 1955 R.

Źródło: Rocznik Statystyczny 1956, Warszawa 1956, s. 45, s. 47.

LUDNOŚĆ POLSKI W 1990 R.

Źródło: a 1990, GUS Warszawa 1991, s. 7.

LUDNOŚĆ POLSKI W 1990 R.

Źródło: Demografia 1990, GUS Warszawa 1991, s. 7.

Tabl. 123. LUDNOŚĆ MIEJSKA I WIEJSKA NA PODSTAWIE SPISÓW W LATACH 1921—1988

Data spisu	Ludność miejska		Ludność wiejska	
	w tys.	w % ogółu ludności	w tys.	w % ogółu ludności
30 IX 1921 . . .	6608	24,6	20250	75,4
9 XII 1931 . . .	8792	27,5	23124	72,5
14 II 1946 . . .	7517	31,8	16109	68,2
3 XII 1950 . . .	9605	39,0	15009	61,0
6 XII 1960 . . .	14206	48,3	15200	51,7
8 XII 1970 . . .	17064	52,3	15578	47,7
7 XII 1978 . . .	20150	57,5	14911	42,5
6 XII 1984 . . .	22183	59,9	14843	40,1
7 XII 1988 . . .	23175	61,2	14704	38,8

U w a g a. W podziale ludności na miejską i wiejską nie uwzględniono ludności centralnie spisanej dla: 1921 r. — 319 tys., 1931 r. — 191 tys., 1946 r. — 304 tys., 1950 r. — 394 tys., 1960 r. — 370 tys. osób.

W roku 1938 szacunkowa liczba ludności miejskiej wynosiła 10455 tys. (30,0%), ludności wiejskiej 24394 tys. (70,0%).

Na podstawie: Rocznik Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej 1927, s. 6; Mały Rocznik Statystyczny 1938, s. 12, 20, 21; Rocznik Statystyczny 1989, s. 43. Por. też Polska 1918—1988, Warszawa 1989, s. 9.

Tabl. 124. MIASTA I LUDNOŚĆ MIAST W LATACH 1921—1990
Stan w dniu 31 XII

Lata	Ogółem	Miasta o liczbie ludności						
		poniżej 5000	5000—9999	10000—19999	20000—49999	50000—99999	100000—199999	200000 i więcej
1921 . . .	611	354	146	62	36	7	3	3
1931 . . .	636	308	177	83	46	11	6	5
1946 ^a . . .	703	431	135	71	43	10	7	4
1950 . . .	706	393	159	76	50	12	11	5
1960 . . .	889	405	236	138	68	20	13	9
1970 . . .	889	359	220	162	97	27	14	10
1980 . . .	804	264	185	169	111	38	22	15
1990 . . .	830	257	177	177	128	48	23	20

^a Stan w dniu 14 II 1946 r.

Tabl. 124. **MIASTA I LUDNOŚĆ MIAST W LATACH 1921—1990 (dok.)**
Stan w dniu 31 XII

Lata	Ogółem	Miasta o liczbie ludności						
		poniżej 5000	5000— —9999	10000— —19999	20000— —49999	50000— —99999	100000— —199999	200000 i więcej
Ludność miast w tys.								
1921 ^b	6608	1008	1005	842	1100	563	482	1608
1931 ^{bc}	8689	928	1233	1099	1392	688	781	2568
1946 ^b	7459	1104	945	977	1233	784	868	1543
1950 ^b	9605	1066	1113	1034	1523	832	1640	2397
1960 ^b	14206	1208	1652	1880	2081	1273	1885	4227
1970 ^d	17088	1099	1571	2243	2916	1871	2193	5195
1980 ^d	20979	787	1283	2392	3466	2614	3090	7347
1990 ^d	23614	803	1252	2552	3963	3231	3012	8801

^b Dane spisów.^c Ludność obecna — według miejsca pobytu w chwili spisu.^d Dane szacunkowe.

Na podstawie: Polska 1918—1988, Warszawa 1989, s. 20; Rocznik Statystyczny 1947, s. 14, 21—27; Rocznik Statystyczny 1991, s. 45.

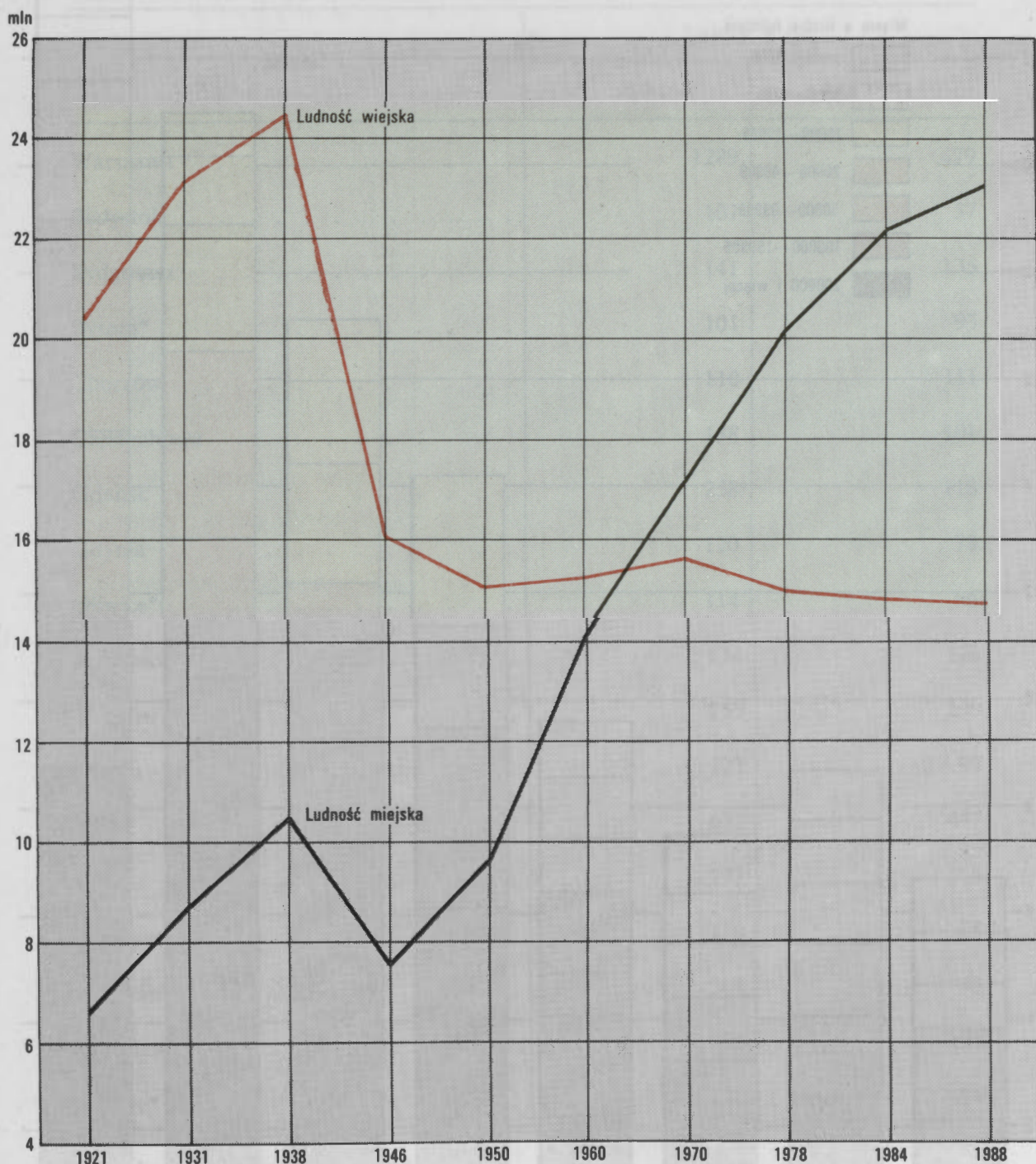
Tabl. 125. **ROZWÓJ LUDNOŚCI DUŻYCH MIAST W LATACH 1910—1939^a**

Miasta	Ludność w tys.			
	1910	1921	1931	1939
Warszawa	781	937	1172	1289
Białystok	80	77	91	107
Bydgoszcz	53	88	117	141
Chorzów	73 ^b	73	81	110
Częstochowa	73	80	117	138
Gdynia	1	1	30	120
Katowice	43	50	126	134
Kraków	143	184	219	259
Lublin	66	94	112	122
Lwów	196	219	312	318
Łódź	408	452	605	672
Poznań	150	169	245	272
Sosnowiec	99	86	109	130
Wilno	181	129 ^c	195	209

^a W każdorazowych granicach administracyjnych miast; bez wojska. Miasta, które w 1939 r. miały powyżej 100 tys. mieszkańców.^b Królewska Huta.^c 1919 r.

Na podstawie: Mały Rocznik Statystyczny 1939, s. 36.

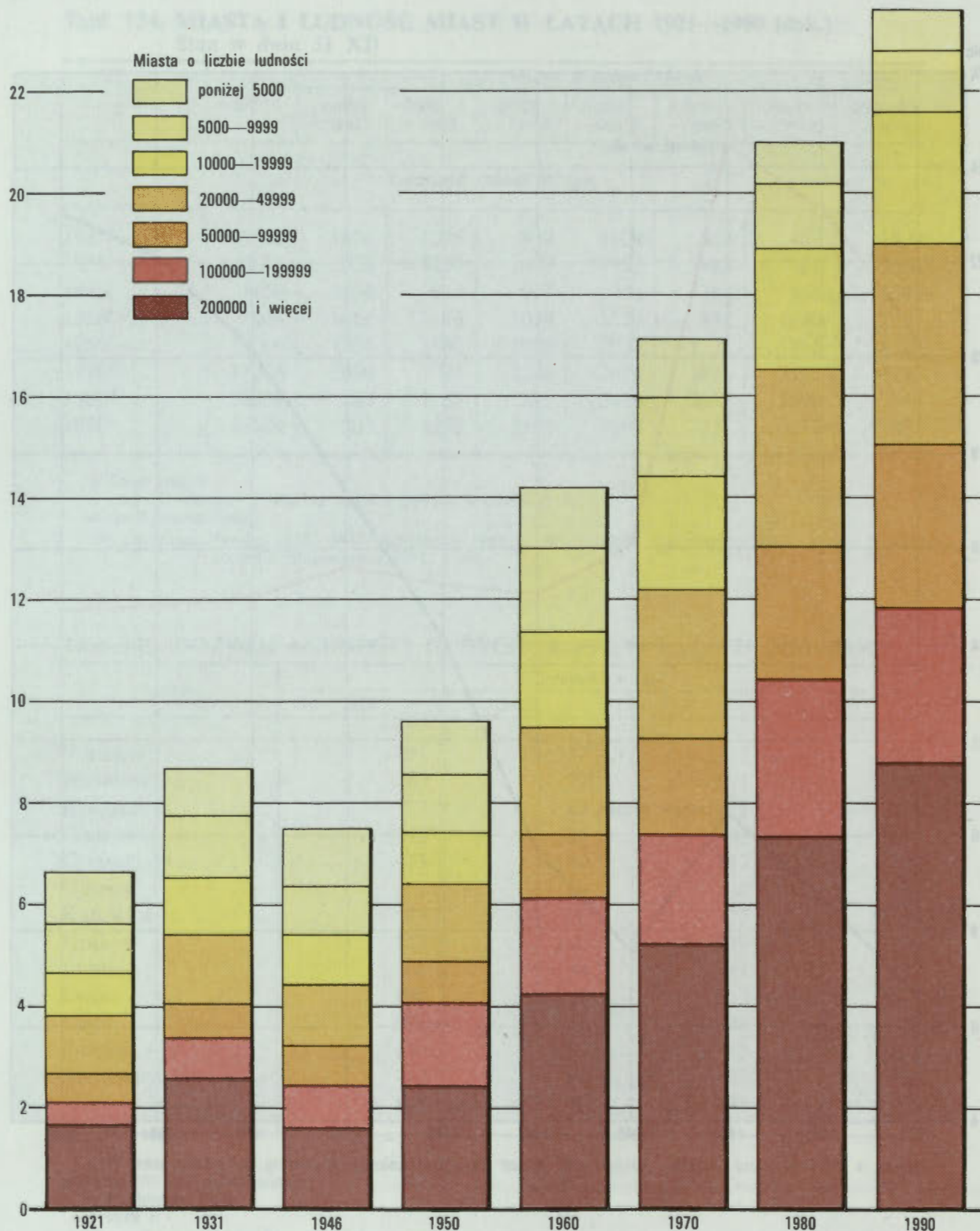
LUĐNOŚĆ MIEJSKA I WIEJSKA W LATACH 1921—1988

Źródło: Rocznik Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej 1927, s. 6; Mały Rocznik Statystyczny 1938, s. 12, 20, 21; Rocznik Statystyczny 1989, s. 43.

LUDNOŚĆ W MIASTACH W LATACH 1921—1990

mln
24

Źródło: Polska 1918—1988, Warszawa 1989, s. 20; Rocznik Statystyczny 1947, s. 14, 21—27; Rocznik Statystyczny 1991, s. 45.

Tabl. 126. LUDNOŚĆ DUŻYCH MIAST W 1939 R. I 1946 R.^a

Miasta ^b	Ludność w tys.	
	1939	luty 1946
Warszawa	1289	479
Białystok	107	57
Bydgoszcz	141	135
Bytom*	101	93
Chorzów	110	111
Częstochowa	138	101
Gdańsk	258 ^c	118
Gdynia	120	78
Gliwice*	114	96
Katowice	134	128
Kraków	259	299
Lublin	122	99
Łódź	672	497
Poznań	272	268
Sosnowiec	130	78
Szczecin*	268	73
Wrocław*	621	171
Zabrze*	126	104

* Miasta na Ziemiach Odzyskanych.

^a W granicach państwa z 31 grudnia 1946 r.; miasta mające w 1939 r. powyżej 100 tys. mieszkańców.

^b W każdorazowych granicach administracyjnych.

^c 1935 r.

U w a g a. Tablica prezentuje skalę dezurbanizacji, skutki holocaustu, przesiedleń i wewnętrznych migracji.

Na podstawie: Rocznik Statystyczny 1948, s. 124.

Tabl. 127. **ROZWÓJ LUDNOŚCI DUŻYCH MIAST W LATACH 1946—1990^a**
Stan w dniu 31 XII

Miasta	Ludność w tys.					
	1946	1950	1960	1970	1980	1990
Warszawa	479	804	1139	1316	1596	1656
Białystok	57	69	121	169	224	271
Bielsko-Biała	46	57	87	106	164	181
Bydgoszcz	135	163	232	282	349	382
Bytom	93	174	183	188	234	231
Chorzów	111	130	147	152	150	132
Częstochowa	101	112	165	188	235	258
Dąbrowa Górnicza	28	32	56	62	141	137
Elbląg	21	48	77	90	110	126
Gdańsk	118	195	287	366	457	465
Gdynia	78	104	150	192	236	252
Gliwice	96	120	150	172	198	214
Gorzów Wielkopolski	20	33	59	75	106	124
Grudziądz	37	45	65	76	90	102
Jastrzębie-Zdrój	—	2	3	25	99	104
Kalisz	48	56	71	82	99	106
Katowice	128	225	270	305	355	367
Kielce	50	61	94	127	185	214
Koszalin	17	19	44	65	94	109
Kraków	299	344	481	590	716	751
Legnica	24	39	64	76	90	105
Lublin	99	117	181	239	304	351
Łódź	497	620	711	763	836	848
Olsztyn	29	44	68	95	133	163
Opole	28	39	67	87	117	128
Płock	29	33	44	72	103	123
Poznań	268	321	408	472	553	590
Radom	69	80	130	160	191	229
Ruda Śląska	19	110	132	143	159	171
Rybnik	23	27	34	44	123	144
Rzeszów	29	28	63	83	121	153
Słupsk	34	33	53	69	86	101
Sosnowiec	78	96	132	145	246	259
Szczecin	73	179	269	338	388	413
Tarnów	33	37	71	86	105	121
Toruń	68	81	105	130	174	202
Tychy	—	13	50	72	167	192
Wałbrzych	73	94	120	125	134	141
Włocławek	48	52	63	77	107	122
Wodzisław Śląski	5	6	9	26	106	112
Wrocław	171	309	432	526	618	643
Zabrze	104	172	190	197	196	205
Zielona Góra	16	32	54	74	101	114

^a W każdorazowych granicach administracyjnych miast; miasta, które w 1990 r. liczyły powyżej 100 tys. mieszkańców.

Na podstawie: Rocznik Statystyczny 1947, s. 21—27; Rocznik Statystyczny 1963, s. 23—25; Rocznik Statystyczny 1973, s. 72—74; Rocznik Statystyczny 1983, s. 39—41; Rocznik Statystyczny 1991, s. 46—48.

Tabl. 128. **LUDNOŚĆ POLSKI WEDŁUG NARODOWOŚCI NA PODSTAWIE WYNIKÓW SPISU 1921 R.**

Województwa	Ludność według narodowości w % ogółu ludności					
	polska	rusińska	biało- ruska	niemiecka	żydowska	inna i niewia- doma
POLSKA	69,2	14,3	3,9	3,9	7,8	0,9
M. st. Warszawa	72,3	0,1	0,0	0,1	26,9	0,6
Warszawskie	89,8	0,0	0,0	2,3	7,8	0,1
Łódzkie	83,2	0,0	0,0	4,6	12,0	0,2
Kieleckie	91,3	0,0	0,0	0,1	8,5	0,1
Lubelskie	85,4	3,0	0,1	0,5	10,9	0,1
Białostockie ^a	76,8	0,0	9,1	0,3	12,5	1,3
Okręg administracyjny wileński	57,9	0,0	25,7	0,0	8,1	8,3
powiaty objęte przez spis 1921 ^b	46,7	0,0	47,3	0,0	3,9	2,1
powiaty nie objęte przez spis 1921 ^c	68,7	0,0	4,9	0,0	12,3	14,1
Nowogródzkie	53,9	0,0	37,7	0,0	6,8	1,6
Poleskie	24,3	17,7	42,6	0,1	10,4	4,9
Wołyńskie	16,8	68,4	0,1	1,7	10,5	2,5
Poznańskie	83,1	0,0	0,0	16,7	0,1	0,1
Pomorskie	81,0	0,0	0,0	18,7	0,1	0,2
Śląskie ^d	70,6	0,0	0,0	28,3	0,4	0,7
Krakowskie	93,0	2,5	0,0	0,5	3,9	0,1
Lwowskie	56,6	35,9	0,0	0,5	7,0	0,0
Stanisławowskie	22,2	69,8	0,0	1,2	6,8	0,0
Tarnopolskie	45,0	50,0	0,0	0,2	4,8	0,0
Ludność spisana przez władze wojskowe	89,8	3,8	0,3	0,3	1,7	4,1 ^e

^a W tym 2542 mieszkańców gminy Marcinkańce według spisu 1919 r.

^b Brasław, Duniłowicze, Dżisna, Wilejka.

^c M. Wilno, Oszmiana, Święciany, Wilno-Troki.

^d Ludność podzielona według stosunku procentowego spisu 1910 r.

^e W tym 3,9% rosyjskiej.

Na podstawie: Rocznik Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej 1924, s. 12—17; Rocznik Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej 1925/1926, s. 25—26.

Tabl. 129. LUDNOŚĆ POLSKI WEDŁUG WYZNANIA NA PODSTAWIE WYNIKÓW SPISU 1921 R.

Województwa	Ludność według wyznania w % ogółu ludności					
	rzymsko-katolickie	greckokatolickie	prawosławne	ewangelickie ^a	mojżeszowe	inne i niewiadome
POLSKA	63,8	11,2	10,5	3,7	10,5	0,3
M. st. Warszawa	63,8	0,1	0,6	1,9	33,1	0,5
Warszawskie	85,4	0,0	0,2	4,2	9,6	0,6
Łódzkie	77,0	0,0	0,2	7,7	14,5	0,6
Kieleckie	87,6	0,0	0,1	0,4	11,9	0,0
Lubelskie	77,6	0,1	7,3	0,9	13,8	0,3
Białostockie ^b	68,6	0,0	15,1	1,0	14,8	0,5
Okręg administracyjny wileński	61,2	0,0	26,9	0,1	9,4	2,4
powiaty objęte przez spis 1921 ^c	42,1	0,0	48,4	0,1	5,9	3,5
powiaty nie objęte przez spis 1921 ^d	79,4	—	6,2	0,2	12,8	1,4
Nowogródzkie	39,5	0,0	51,1	0,1	9,0	0,3
Poleskie	7,8	0,0	79,2	0,4	12,6	0,0
Wołyńskie	11,6	0,0	74,2	2,7	11,5	0,0
Poznańskie	82,9	0,1	0,1	16,4	0,5	0,0
Pomorskie	79,6	0,0	0,1	19,9	0,3	0,1
Śląskie ^e	89,2	0,0	0,0	9,2	1,5	0,1
Krakowskie	89,3	2,6	0,1	0,3	7,7	0,0
Lwowskie	46,5	41,4	0,1	0,5	11,5	0,0
Stanisławowskie	14,5	73,9	0,1	0,8	10,7	0,0
Tarnopolskie	31,3	59,4	0,1	0,2	9,0	0,0
Ludność spisana przez władze wojskowe	85,7	0,6	7,9	1,2	4,5	0,1

^a Wyznania ewangelickie: augsburskie, reformowane i unijne.

^b W tym 2542 mieszkańców gminy Marcinkańce według spisu 1919 r.

^c Brasław, Duniłowicze, Dżisna, Wilejka.

^d M. Wilno, Oszmiana, Święciany, Wilno-Troki.

^e Ludność podzielona według stosunku procentowego spisu 1910 r.

Na podstawie: Rocznik Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej 1924. s. 12—17; Rocznik Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej 1925/1926. s. 25—26.

Tabl. 130. LUDNOŚĆ POLSKI WEDŁUG JĘZYKA NA PODSTAWIE WYNIKÓW SPISU 1931 R.

Wyszczególnienie	Język ojczysty							
	polski	ukraiński	ruski	białoruski	rosyjski	niemiecki	żydowski z hebrajskim	inny, nie podany
	w % ogółu ludności							
POLSKA	68,9	10,1	3,8	3,1	0,4	2,3	8,6	2,8
miasta	68,3	2,2	1,1	0,4	0,6	2,6	24,3	0,5
wieś	69,1	13,1	4,9	4,1	0,4	2,2	2,6	3,6
M. st. Warszawa	70,5	0,1	0,0	0,0	0,3	0,2	28,5	0,4
Warszawskie	88,1	0,0	0,0	0,0	0,1	2,9	8,5	0,4
miasta	69,6	0,0	0,0	0,0	0,1	0,7	29,3	0,3
wieś	93,6	0,0	0,0	0,0	0,1	3,6	2,3	0,4
Łódzkie	80,1	0,1	0,0	0,0	0,1	5,9	13,6	0,2
miasta	62,6	0,0	0,0	0,0	0,1	7,3	29,8	0,2
wieś	92,7	0,1	0,0	0,0	0,0	4,9	2,0	0,3
Kieleckie	89,2	0,0	0,0	0,0	0,0	0,3	10,4	0,1
miasta	70,3	0,0	0,0	0,0	0,1	0,1	29,3	0,2
wieś	95,7	0,0	0,0	0,0	0,0	0,3	3,9	0,1
Lubelskie	85,6	2,6	0,4	0,1	0,1	0,6	10,5	0,1
miasta	61,8	0,2	0,0	0,0	0,2	0,1	37,5	0,2
wieś	90,6	3,0	0,5	0,1	0,1	0,8	4,8	0,1
Białostockie	71,9	0,2	0,0	12,5	2,1	0,5	11,9	0,9 ^a
miasta	56,9	0,1	0,0	1,5	2,6	0,7	38,0	0,2
wieś	76,7	0,2	0,0	16,0	2,0	0,4	3,6	1,1
Wileńskie	59,7	0,0	0,1	22,7	3,4	0,1	8,5	5,5 ^b
miasta	63,0	0,1	0,0	3,0	3,7	0,2	28,9	1,1
wieś	58,8	0,0	0,1	27,8	3,3	0,1	3,3	6,6
Nowogródzkie	52,4	0,0	0,1	39,1	0,7	0,0	7,3	0,4
miasta	45,4	0,1	0,1	11,4	2,4	0,2	40,3	0,1
wieś	53,2	0,0	0,1	42,1	0,4	0,0	3,7	0,5
Poleskie	14,5	4,8	—	6,6	1,4	0,1	10,0	62,6 ^c
miasta	29,7	0,5	—	3,7	5,3	0,1	48,8	11,9
wieś	12,2	5,4	—	7,1	0,9	0,1	4,1	70,2

W tym język: *a* Litewski 0,8%.
b Litewski 5,2%.
c „Tutejszy” 62,5%.

Tabl. 130. LUDNOŚĆ POLSKI WEDŁUG JEZYKA NA PODSTAWIE WYNIKÓW SPISU 1931 R. (dok.)

Wyszczególnienie	Język ojczysty							
	polski	ukraiński	ruski	białoruski	rosyjski	niemiecki	żydowski z hebrajskim	inny, nie podany
	w % ogółu ludności							
Wołyńskie	16,6	68,0	0,4	0,1	1,1	2,3	9,9	1,6 ^d
miasta	27,5	16,1	0,2	0,1	5,3	1,1	48,6	1,1
wieś	15,1	75,2	0,4	0,1	0,6	2,4	4,5	1,7
Poznańskie	90,5	0,0	0,0	0,0	0,0	9,2	0,2	0,1
miasta	94,0	0,1	0,0	0,0	0,0	5,4	0,4	0,1
wieś	88,2	0,0	0,0	0,0	0,0	11,7	0,0	0,1
Pomorskie	89,8	0,0	0,0	0,0	0,0	9,8	0,2	0,2
miasta	92,4	0,1	0,0	0,0	0,1	6,7	0,5	0,2
wieś	88,5	0,0	0,0	0,0	0,0	11,2	0,0	0,3
Śląskie	92,3	0,0	0,0	0,0	0,0	7,0	0,5	0,2 ^e
miasta	85,5	0,0	0,0	0,0	0,0	12,9	1,4	0,2
wieś	95,6	0,0	0,0	0,0	0,0	4,2	0,1	0,1
Krakowskie	91,3	0,1	2,5	0,0	0,0	0,4	5,6	0,1
miasta	79,3	0,2	0,2	0,0	0,0	0,9	19,2	0,2
wieś	95,3	0,1	3,3	0,0	0,0	0,2	1,0	0,1
Lwowskie	57,7	18,5	15,6	0,0	0,0	0,4	7,5	0,3
miasta	63,5	7,4	4,7	0,0	0,1	0,4	23,7	0,2
wieś	55,8	22,2	19,2	0,0	0,0	0,4	2,1	0,3
Stanisławowskie . .	22,4	46,9	22,0	0,0	0,0	1,1	7,4	0,2
miasta	40,8	18,7	11,0	0,0	0,0	1,9	27,4	0,2
wieś	17,9	53,9	24,7	0,0	0,0	0,9	2,4	0,2
Tarnopolskie . . .	49,3	25,1	20,4	0,0	0,0	0,2	4,9	0,1
miasta	58,3	10,3	9,3	0,0	0,0	0,1	21,9	0,1
wieś	47,4	28,1	22,7	0,0	0,0	0,2	1,5	0,1

W tym język: *d* Czeski 1,5%.*e* Czeski 0,0%.

Na podstawie: Mały Rocznik Statystyczny 1937, s. 22.

Tabl. 131. LUDNOŚĆ POLSKI WEDŁUG WYZNANIA NA PODSTAWIE WYNIKÓW SPISU 1931 R.

Województwa	Wyznanie							
	rzymsko-katolickie	grecko-katolickie	prawosławne	ewangelickie ^a	mojżeszowe	inne chrześcijańskie	inne niechrześcijańskie	nie określone i nie podane
	w % ogółu ludności							
POLSKA	64,8	10,4	11,8	2,6	9,8	0,5	0,0	0,1
miasta	63,7	3,7	2,2	2,8	27,3	0,2	0,0	0,1
wieś	65,1	13,0	15,4	2,5	3,2	0,6	0,0	0,2
M. st. Warszawa	66,9	0,1	0,8	1,8	30,1	0,1	0,0	0,2
Warszawskie . . .	86,5	0,0	0,2	3,7	8,7	0,7	0,0	0,2
miasta	67,7	0,0	0,3	2,0	29,7	0,2	0,0	0,1
wieś	92,2	0,0	0,1	4,3	2,4	0,8	0,0	0,2
Łódzkie	77,6	0,0	0,2	7,1	14,4	0,6	0,0	0,1
miasta	59,9	0,1	0,3	7,9	31,2	0,5	0,0	0,1
wieś	90,4	0,0	0,1	6,5	2,2	0,6	0,0	0,2
Kieleckie	88,3	0,1	0,1	0,4	10,8	0,1	0,0	0,2
miasta	69,0	0,1	0,2	0,4	30,2	0,0	0,0	0,1
wieś	95,0	0,0	0,0	0,4	4,2	0,1	0,0	0,3
Lubelskie	76,9	0,1	8,5	0,9	12,8	0,6	0,0	0,2
miasta	54,1	0,1	1,5	0,3	43,7	0,1	0,0	0,2
wieś	81,8	0,1	10,0	1,1	6,2	0,6	0,0	0,2
Białostockie . . .	67,8	0,1	18,5	0,9	12,0	0,5	0,1	0,1
miasta	53,0	0,1	6,9	1,3	38,4	0,1	0,1	0,1
wieś	72,5	0,1	22,2	0,8	3,6	0,7	0,0	0,1
Wileńskie	62,5	0,1	25,4	0,3	8,7	2,7	0,2	0,1
miasta	60,8	0,1	7,5	0,8	29,2	1,1	0,4	0,1
wieś	62,9	0,1	30,1	0,1	3,4	3,1	0,2	0,1
Nowogródzkie . . .	40,2	0,2	51,3	0,1	7,8	0,1	0,2	0,1
miasta	37,2	0,1	18,6	0,4	42,6	0,1	1,0	0,0
wieś	40,5	0,2	54,8	0,1	4,1	0,1	0,1	0,1

^a Wyznania ewangelickie: augsburskie, reformowane i unijne.

Tabl. 131. LUDNOŚĆ POLSKI WEDŁUG WYZNANIA NA PODSTAWIE WYNIKÓW SPISU 1931 R. (dok.)

Województwa	Wyznanie							
	rzymsko-katoli-ckie	grecko-katoli-ckie	prawo-sławne	ewan-gelickie ^a	mojże-szowe	inne chrześ-cijań-skie	inne nie-chrześ-cijań-skie	nie określo-ne i nie podane
	w % ogółu ludności							
Poleskie	11,0	0,2	77,4	0,5	10,1	0,8	0,0	0,0
miasta	25,2	0,3	24,7	0,4	49,2	0,2	0,0	0,0
wieś	8,9	0,1	85,4	0,5	4,2	0,9	0,0	0,0
Wołyńskie	15,7	0,5	69,8	2,6	10,0	1,3	0,0	0,1
miasta	25,3	0,4	23,5	1,4	49,1	0,3	0,0	0,0
wieś	14,4	0,5	76,2	2,7	4,6	1,5	0,0	0,1
Poznańskie	89,6	0,1	0,1	9,7	0,3	0,1	0,0	0,1
miasta	93,4	0,1	0,2	5,3	0,8	0,1	0,0	0,1
wieś	87,0	0,1	0,0	12,6	0,1	0,1	0,0	0,1
Pomorskie	89,7	0,1	0,1	9,3	0,3	0,3	0,0	0,2
miasta	92,4	0,1	0,3	5,9	0,9	0,2	0,0	0,2
wieś	88,4	0,1	0,0	11,0	0,1	0,3	0,0	0,1
Śląskie	92,3	0,1	0,0	5,9	1,5	0,1	0,0	0,1
miasta	89,2	0,1	0,1	6,5	3,9	0,1	0,0	0,1
wieś	93,8	0,0	0,0	5,7	0,3	0,1	0,0	0,1
Krakowskie	89,0	2,3	0,5	0,3	7,6	0,0	0,0	0,3
miasta	73,6	0,6	0,1	0,7	24,8	0,1	0,0	0,1
wieś	94,2	2,8	0,7	0,2	1,7	0,0	0,0	0,4
Lwowskie	46,3	41,7	0,3	0,4	11,0	0,1	0,0	0,2
miasta	47,9	17,8	0,3	0,6	33,2	0,1	0,0	0,1
wieś	45,8	49,6	0,3	0,4	3,6	0,1	0,0	0,2
Stanisławowskie	16,6	72,9	0,1	0,8	9,5	0,0	0,0	0,1
miasta	29,4	33,8	0,1	1,7	34,8	0,1	0,0	0,1
wieś	13,4	82,7	0,1	0,6	3,1	0,0	0,0	0,1
Tarnopolskie	36,7	54,5	0,1	0,2	8,4	0,1	0,0	0,0
miasta	37,7	27,2	0,2	0,2	34,7	0,0	0,0	0,0
wieś	36,5	60,1	0,1	0,2	3,0	0,1	0,0	0,0

^a Wyznania ewangelickie: augsburskie, reformowane i unijne.
Na podstawie: Mały Rocznik Statystyczny 1937, s. 24.

Tabl. 132. LUDNOŚĆ WIĘKSZYCH MIAST WEDŁUG WYZNANIA NA PODSTAWIE WYNIKÓW SPISÓW 1921 R. I 1931 R.

Lata Miasta	Wyznanie							
	rzymsko- kato- lickie obrz. łac.	rzymsko- kato- lickie obrz. grecko- kat.	prawo- sławne	ewange- lickie	inne chrześ- cijań- skie	mojże- szowe	inne nie- chrześ- cijań- skie	nie określo- ne i nie podane
	w % ogółu ludności							
Warszawa . . . 1921	63,9	0,0	0,6	1,9	0,1	33,1	0,0	0,4
1931	66,9	0,1	0,8	1,8	0,1	30,1	0,0	0,2
Łódź 1921	53,5	0,0	0,4	10,8	0,5	34,6	0,0	0,2
1931	56,3	0,1	0,3	9,3	0,4	33,5	0,0	0,1
Lwów 1921	51,0	12,4	0,3	1,2	0,0	35,1	0,0	0,0
1931	50,3	16,0	0,4	1,2	0,1	31,9	0,0	0,1
Poznań . . . 1921	93,3	0,1	0,1	5,3	0,0	1,2	—	0,0
1931	96,1	0,2	0,2	2,6	0,1	0,8	0,0	0,0
Kraków . . . 1921	74,2	0,4	0,3	0,4	0,0	24,6	0,0	0,1
1931	72,7	0,7	0,1	0,5	0,1	25,8	0,0	0,1
Wilno 1931	64,5	0,2	4,8	0,9	1,1	28,1	0,3	0,1
Katowice . . 1931	89,7	0,2	0,2	5,0	0,2	4,5	0,0	0,2
Gdynia . . . 1921	92,3	—	—	7,7	0,0	—	—	—
1931 ^a	95,8	0,4	0,5	1,2	0,0	1,9	0,0	0,2

^a Gdynia — spis 1936 r.

U w a g a. Język polski jako ojczysty w 1931 r. podało: w Warszawie — 70,5%, w Łodzi — 59,0%, we Lwowie — 63,5%, Poznaniu — 96,6%, Krakowie — 78,1%, Wilnie — 65,9%. Katowicach — 84,9% i Gdyni — 98,3% mieszkańców.

Na podstawie: Mały Rocznik Statystyczny 1939, s. 37—38.

Tabl. 133. SZACUNEK STRUKTURY NARODOWOŚCIOWEJ LUDNOŚCI POLSKI W 1931 R.

Województwa	Ogółem		Polacy		Niemcy		Ukraińcy		Białorusini	
	w tys.	w %	w tys.	w %	w tys.	w %	w tys.	w %	w tys.	w %
POLSKA . . .	31916	100,0	20644	64,7	780	2,4	5114	16,0	1954	6,1
M. st. Warszawa	1172	100,0	806	68,8	2	0,2	1	0,1	1	0,1
Warszawskie . .	2529	100,0	2222	87,9	74	2,9	1	0,0	1	0,0
Łódzkie	2632	100,0	2089	79,4	155	5,9	1	0,0	0	0,0
Kieleckie . . .	2936	100,0	2606	88,8	8	0,3	1	0,0	0	0,0
Lubelskie . . .	2465	100,0	2006	81,4	16	0,6	123	5,0	1	0,0
Białostockie . .	1644	100,0	1117	68,0	7	0,4	4	0,2	269	16,4
Wileńskie . . .	1276	100,0	641	50,2	1	0,1	2	0,2	409	32,1
Nowogródzkie	1057	100,0	366	34,6	0	0	1	0,1	616	58,3

Tabl. 133. SZACUNEK STRUKTURY NARODOWOŚCIOWEJ LUDNOŚCI POLSKI W 1931 R. (dok.)

Województwa	Ogółem		Polacy		Niemcy		Ukraińcy		Białorusini	
	w tys.	w %	w tys.	w %	w tys.	w %	w tys.	w %	w tys.	w %
Poleskie . . .	1132	100,0	127	11,2	1	0,1	219	19,3	654	57,8
Wołyńskie . .	2086	100,0	326	15,6	47	2,3	1445	69,3	3	0,1
Poznańskie . .	2107	100,0	1903	90,3	193	9,2	1	0,1	0	0,0
Pomorskie . . .	1080	100,0	969	89,7	105	9,7	0	0,0	0	0,0
Śląskie	1295	100,0	1144	88,3	130	10,0	0	0,0	0	0,0
Krakowskie . .	2298	100,0	2053	89,3	9	0,4	59	2,6	0	0,0
Lwowskie	3127	100,0	1458	46,6	12	0,4	1305	41,8	0	0,0
Stanisławowskie	1480	100,0	241	16,3	17	1,1	1079	72,9	0	0,0
Tarnopolskie . .	1600	100,0	590	36,9	3	0,2	872	54,5	0	0,0

(dok.)

Województwa	Żydzi		Rosjanie		Litwini		Czesi		Inni	
	w tys.	w %	w tys.	w %	w tys.	w %	w tys.	w %	w tys.	w %
POLSKA	3114	9,8	139	0,4	83	0,3	38	0,1	50	0,2
M. st. Warszawa	353	30,1	4	0,3	5	0,4
Warszawskie . .	219	8,7	2	0,1	10	0,4
Łódzkie	379	14,4	2	0,1	6	0,2
Kieleckie	317	10,8	1	0,0	3	0,1
Lubelskie	314	12,8	3	0,1	2	0,1
Białostockie . .	197	12,0	35	2,1	13	0,8	.	.	2	0,1
Wileńskie	111	8,7	43	3,4	65	5,0	.	.	4	0,3
Nowogródzkie	83	7,9	7	0,7	4	0,4
Poleskie	114	10,1	16	1,4	1	0,1
Wołyńskie	208	10,0	23	1,1	.	.	31	1,5	3	0,1
Poznańskie . . .	7	0,3	1	0,0	2	0,1
Pomorskie	3	0,3	1	0,1	2	0,2
Śląskie	19	1,5	0	0,0	.	.	0	.	2	0,2
Krakowskie . . .	174	7,6	0	0,0	3	0,1
Lwowskie	342	10,9	1	0,0	9	0,3
Stanisławowskie	140	9,5	0	0,0	3	0,2
Tarnopolskie . .	134	8,4	0	0,0	1	0,0

U w a g a. Powyższa próba weryfikacji spisu z 1931 r. dokonana została przez Z. Landaua i J. Tomaszewskiego. Patrz także J. Tomaszewski, Rzeczpospolita wielu narodów, Warszawa 1985, s. 25—36.

Na podstawie: Z. Landau, J. Tomaszewski, Robotnicy przemysłowi w Polsce 1918—1939, Warszawa 1971, s. 95.

Tabl. 134. LUDNOŚĆ POLSKI WEDŁUG NARODOWOŚCI NA PODSTAWIE WYNIKÓW SPISU 1946 R.^a

Wyszczególnienie	Ogółem	Polacy	Osoby, co do których toczy się postępowanie weryfikacyjne	Niemcy	Inni
	w tysiącach				
POLSKA	23929,8^b	20520,2	417,4	2288,3^c	399,6
miasta	7459,4	6442,5	195,6	768,6	52,7
wieś	16166,1	14077,7	221,8	1519,7	346,9
Ziemie dawne	18803,4	17948,6	229,4	251,9	373,5
w tym b. W. M. Gdańsk	200,1	153,1	6,5	39,5	1,0
miasta	150,6	127,1	4,4	18,2	0,9
wieś	49,5	26,0	2,1	21,3	0,1
miasta	5686,2	5446,5	115,2	84,3	40,2
wieś	13117,2	12502,1	114,2	167,6	333,3
Ziemie odzyskane	4822,1	2571,6	188,0	2036,4	26,1
miasta	1773,2	996,0	80,4	684,3	12,5
wieś	3048,9	1575,6	107,6	1352,1	13,6

^a Dane w tablicy nie są kompletne z uwagi na trwające ruchy repatriacyjno-przesiedleńcze.

^b W tym nie uwzględnionych 304,3 tys. osób w podziale na ziemie dawne i odzyskane, ludność miejską i wiejską, według narodowości.

^c Według K. Piesowicza jest to liczba zaniżona, gdyż od daty przeprowadzenia spisu przesiedlono do końca 1949 r. 2752 tys. osób. Skądinąd wiadomo, że w roku 1950 przesiedlono do NRD ok. 60 tys. osób. Tymczasem nawet gdyby do liczby Niemców podanych przez GUS dodać osoby nie zweryfikowane, uzyska się liczbę niższą od liczby przesiedlonych w okresie pospisywym. Piesowicz weryfikuje dane GUS według opracowań źródłowych: w latach 1947—1949 nie ma rozbieżności, natomiast są one dla roku 1946, gdzie według Rocznika przesiedlono 1633 tys. osób narodowości niemieckiej, gdy według źródeł 1930 tys. osób. Ta poważna różnica wskazuje na małą wiarygodność danych spisu z 1946 r. Według K. Piesowicza spośród ogółu ludności niemieckiej przesiedlono w latach 1945—1950 3382 tys., podczas gdy według roczników GUS 2275 tys. Porównaj: Rozprawa habilitacyjna K. Piesowicza, pt. Zmiany w rozmieszczeniu i w strukturze ludności Polski w latach 1939—1950. Aneks s. 13—14.

Na podstawie: Rocznik Statystyczny 1947, s. 20.

Tabl. 135. LUDNOŚĆ ZIEM ODZYSKANYCH I BYŁEGO W. M. GDAŃSKA WEDŁUG NARODOWOŚCI W 1947 R.

Stan w dniu I VI

Województwa (powiaty Ziemi Odzyskanych)	Ludność ogółem		Polacy		Niemcy		Inni	
	w tys.	w %	w tys.	w %	w tys.	w %	w tys.	w %
Ogółem	5283	100,0	4985	94,3	289	5,5^a	9	0,2
Białostockie	54	100,0	53	98,1	1	1,9	0	0,0
Gdańskie	399	100,0	380	95,2	18	4,5	1	0,3
w tym b. W. M.								
Gdańsk	250	100,0	242	96,8	7	2,8 ^b	1	0,4
Olsztyńskie	484	100,0	452	93,4	32	6,6 ^c	0	0,0
Poznańskie	364	100,0	362	99,4	1	0,3	1	0,3
Śląskie	1339	100,0	1330	99,3	8	0,6	1	0,1
Szczecińskie	951	100,0	833	87,6	116	12,2 ^d	2	0,2
Wrocławskie	1692	100,0	1575	93,1	113	6,7 ^e	4	0,2

a Według spisu z 14 II 1946 r. udział ludności niemieckiej wynosił 42,2%.

b W b. Wolnym Mieście Gdańsku według spisu z 14 II 1946 r. udział ludności niemieckiej wynosił 19,8%.

c Według spisu z 14 II 1946 r. udział ludności niemieckiej wynosił 28,0%.

d Według spisu z 14 II 1946 r. udział ludności niemieckiej wynosił 53,1%.

e Według spisu z 14 II 1946 r. udział ludności niemieckiej wynosił 63,8%.

Na podstawie: Rocznik Statystyczny 1947, s. 20; Rocznik Statystyczny 1949, s. 19.

Tabl. 136. WYZNANIA RELIGIJNE W POLSCE W 1990 R.

Stan w dniu 31 XII^a

Kościoty i związki wyznaniowe	Parafie, zbory, gminy wyznaniowe	Kościoty, kaplice, domy modlitwy	Duchowni	Wierni w tys.
Kościół katolicki				
obrządek:				
rzymskokatolicki	8905	14335	23578	35895 ^b
greckokatolicki	90	90 ^c	70	300
ormiański	2	2 ^c	2	8

a W tablicy uwzględniono jedynie te wyznania, których liczba wiernych przekracza 3 tys.

b Dotyczy liczby ochrzczonych.

c Łącznie z obiektami wynajmowanymi.

Tabl. 136. WYZNANIA RELIGIJNE W POLSCE W 1990 R. (dok.)
Stan w dniu 31 XII^a

Kościóły i związki wyznaniowe	Parafie, zbozy, gminy wyznaniowe	Kościóły, kaplice, domy modlitwy	Duchowni	Wierni w tys.
Starokatolickie				
Kościół Polskokatolicki	94	100	113	52
Starokatolicki Kościół Mariawitów . .	41 ^d	56	29	25
Kościół Katolicki Mariawitów	30	32	38 ^e	3
Prawosławne				
Polski Autokefaliczny Kościół Prawo- sławny	250 ^d	313	243	571
Protestanckie i tradycji protestanckiej				
Kościół Ewangelicko-Augsburski . . .	293 ^d	328	120	100
Kościół Ewangelicko-Reformowany	10 ^d	13	7	4
Kościół Ewangelicko-Methodystyczny	43	51	41	3
Polski Kościół Chrześcijan-Baptystów	111	66	65	6
Kościół Adwentystów Dnia Siódmego	123	123	89	10
Kościół Zielonoświątkowy	117	100	193	12
Związek Wyznania Świadców Jehowy w Polsce	1248	—	—	97 ^f
Kościół Zborów Chrystusowych	50 ^d	29	51	3
Kościół Chrystusowy	28 ^d	4	27	5
Kościół Wolnych Chrześcijan	92 ^d	32	—	3
Islamskie				
Muzułmański Związek Religijny	6 ^g	2 ^g	4 ^g	4
Religie Dalekiego Wschodu				
Międzynarodowe Towarzystwo Świado- mości Kryszny	3	3	89	3 ^g

^a W tablicy uwzględniono jedynie te wyznania, których liczba wiernych przekracza 3 tys.

^d Łącznie z placówkami niższymi niż parafie.

^e W tym 32 kobiety.

^f Dotyczy głosicieli.

^g 1988 r.

Na podstawie: Rocznik Statystyczny 1991, s. 57—58.

Tabl. 137. DIECEZJE I WIERNI^a KOŚCIOŁA RZYMSKOKATOLICKIEGO W 1990 R.

Diecezje	Powierzchnia w km ²	Ludność		
		ogółem	w tym ochrzczeni w obrządku rzymskokatolickim	
			w tysiącach	w % ogółu ludności
Ogółem	308699	38183^b	35895	94,0
Białostocka	5550	490	403	82,2
Chełmińska	16582	1697	1666	97,7
Częstochowska	8524	1341	1305	97,3
Drohiczyńska	4744	148	92	61,8
Gdańska	1936	629	614	97,6
Gnieźnieńska	6200	1111	1094	98,5
Gorzowska	15572	1220	1184	97,0
Katowicka	4216	2373	2261	95,2
Kielecka	9507	976	966	98,9
Koszalińsko-kołobrzaska	19245	1026	977	95,2
Krakowska	8127	2477	2429	98,0
W Lubaczowie	1810	78	77	99,9
Lubelska	16847	1747	1554	88,9
Łomżyńska	13000	654	634	96,9
Łódzka	7450	1700	1592	93,6
Opolska	9713	1920	1820	94,8
Płocka	13980	958	935	97,6
Poznańska	13000	1930	1845	95,6
Przemyska	14000	1500	1425	95,0
Sandomiersko-radomska	12000	1400	1370	97,8
Siedlecka	14300	884	862	97,5
Szczecińsko-kamieńska	12754	1080	1000	92,6
Tarnowska	9500	1310	1305	99,9
Warmińska	24519	1445	1425	98,6
Warszawska	12400	3110	2985	95,9
Włocławska	12593	1103	1053	95,4
Wrocławska	20630	3122	3029	97,0

^a Dotyczy liczby ochrzczonych.

^b W podziale według diecezji dane szacunkowe; nie ujęto około 750 tys. osób.

Na podstawie: Rocznik Statystyczny 1991, s. 59.

Tabl. 138. RELIGIJNE PRAKTYKI NIEDZIELNE W POLSCE W 1984 R.
DOMINICANTES I COMUNICANTES^a

Diecezje	Dominicantes	W tym comunicantes
	w % ogółu badanej zbiorowości	
W Białymstoku	51,9	12,0
Chełmińska	66,7	16,6
Częstochowska	37,5	17,5
W Drohiczynie	48,1	17,9
Gdańska	52,3	19,7
Gnieźnieńska	53,9	17,0
Gorzowska	44,8	22,0
Katowicka	58,1	21,1
Kielecka	49,0	16,9
Koszalińsko-kołobrzeska	45,3	22,6
Krakowska	60,6	13,3
W Lubaczowie	66,1	12,0
Lubelska	44,6	17,0
Łomżyńska	52,3	26,3
Łódzka	36,5	16,8
Opolska	56,0	19,8
Płocka	44,6	14,9
Poznańska	54,0	20,1
Przemyska	75,1	10,0
Sandomiersko-radomska	45,1	14,6
Siedlecka	59,2	14,5
Szczecińsko-kamięńska	38,7	20,7
Tarnowska	85,3	11,9
Warmińska	38,7	19,3
Warszawska	42,7	14,8
Włocławska	49,7	15,5
Wrocławska	50,6	17,8

^a Dominicantes — uczestnicy niedzielnej mszy świętej w stosunku do liczby wszystkich zobowiązanych do uczestnictwa (powyżej 7 roku życia). Comunicantes — przystępujący do komunii świętej w stosunku do obecnych na mszy niedzielnej.

Na podstawie: Kościół katolicki w Polsce 1918—1990, GUS i Zakład Socjologii Religii SAC, Warszawa 1991, s. 172. Wyniki badań pochodzą z ogólnopolskiej ankiety przekazywanej przez wszystkie parafie w Polsce i opracowanej przez Zakład Socjologii Religii Stowarzyszenia Apostolstwa Katolickiego.

Tabl. 139. ZMIANY STRUKTURY ZAWODOWEJ LUDNOŚCI POLSKI W LATACH 1921 I 1931

Działy zatrudnienia	1921 -- terytorium		1931 -- terytorium	
	całego państwa	objęte spisem z 1921 r. ^a	całego państwa	objęte spisem z 1921 r. ^a
	w % ogółem			
Ogółem	100,0	100,0	100,0	100,0
Rolnictwo	63,3	65,2	60,2	62,1
Ogrodnictwo, rybactwo, leśnictwo	0,6	0,7	0,6	0,7
Górnictwo i przemysł	17,2	15,8	19,2	18,0
Handel i ubezpieczenia	6,2	6,3	5,7	5,7
Komunikacja i transport	3,4	3,3	3,6	3,5
Służba publiczna itp.	1,8	1,8	2,3	2,2
Szkolnictwo, oświata, kultura	0,9	0,8	1,0	1,0
Lecznictwo i higiena	0,6	0,6	0,8	0,7
Służba domowa	1,1	1,1	1,4	1,4
Pozostałe działy	4,9	4,5	5,1	4,7

^a Nie objęto spisem Górnego Śląska i części województwa wileńskiego przyłączonych do Polski po dacie spisu 1921 r.

Na podstawie: Z. Landau, J. Tomaszewski, Gospodarka Polski międzywojennej, t. III, Wielki kryzys 1930—1935, Warszawa 1982, s. 20.

Tabl. 140. STRUKTURA ZAWODOWA LUDNOŚCI WOJEWÓDZTW NA PODSTAWIE WYNIKÓW SPISÓW W 1921 R. I 1931 R.

Województwa	Rolnictwo i leśnictwo		Górnictwo i przemysł		Handel i ubezpieczenia	
	1921 ^a	1931	1921 ^a	1931	1921 ^a	1931
	w % ogółu ludności					
POLSKA	65,6	60,6	13,7	19,4	6,3	6,1
M. st. Warszawa	0,9	0,4	34,4	42,6	23,0	20,1
Warszawskie	67,9	60,8	12,9	21,2	5,7	5,5
Łódzkie	53,8	48,6	24,7	31,4	8,3	8,1
Kieleckie	62,0	56,8	21,3	26,8	6,7	6,1
Lubelskie	73,4	71,0	10,9	13,9	6,7	5,8
Białostockie	72,3	69,9	11,4	14,1	5,0	4,5
Wileńskie	88,6	72,3	4,4	10,2	2,8	4,8
Nowogródzkie	83,7	82,4	5,6	7,1	3,1	3,0
Poleskie	82,0	80,6	6,5	7,9	3,9	3,4
Wołyńskie	81,0	79,4	7,2	8,5	5,8	4,8
Poznańskie	55,7	47,1	16,8	22,4	4,8	6,5

^a Dotyczy obszaru objętego spisem.

Tabl. 140. STRUKTURA ZAWODOWA LUDNOŚCI WOJEWÓDZTW
NA PODSTAWIE WYNIKÓW SPISÓW W 1921 R. I 1931 R. (cd.)

Województwa	Rolnictwo i leśnictwo		Górnictwo i przemysł		Handel i ubezpieczenia	
	1921 ^a	1931	1921 ^a	1931	1921 ^a	1931
	w % ogółu ludności					
Pomorskie	61,9	51,5	13,5	19,3	3,6	5,2
Śląskie	36,2 ^b	12,2	35,6 ^b	54,6	6,4 ^b	5,2
Krakowskie	65,6	59,5	14,1	18,7	5,7	5,9
Lwowskie	70,9	68,6	9,4	11,9	6,4	6,2
Stanisławowskie	77,1	74,7	7,7	11,1	4,7	4,4
Tarnopolskie	81,2	79,6	6,0	8,1	4,7	4,5
Ludność spisana przez władze wojskowe (dla całego państwa)	0,1	.	0,0	.	0,0	.

(dok.)

Województwa	Komunikacja i transport		Inne zawody	
	1921 ^a	1931	1921 ^a	1931 ^c
	w % ogółu ludności			
POLSKA	3,3	3,6	11,1	10,3
M. st. Warszawa	10,6	8,9	31,1	28,0
Warszawskie	2,8	3,5	10,7	9,0
Łódzkie	2,7	3,0	10,5	8,9
Kieleckie	2,8	3,0	7,2	7,3
Lubelskie	2,1	2,4	6,9	6,9
Białostockie	2,7	2,9	8,6	8,6
Wileńskie	1,0	2,8	3,2	9,9
Nowogródzkie	1,2	1,5	6,4	6,0
Poleskie	2,4	2,0	5,2	6,1
Wołyńskie	1,2	1,7	4,8	5,6
Poznańskie	6,6	7,3	16,1	16,7
Pomorskie	5,8	7,8	15,2	16,2
Śląskie	5,8 ^b	6,9	16,0 ^b	21,1
Krakowskie	4,4	4,2	10,2	11,7
Lwowskie	3,0	3,0	10,3	10,3
Stanisławowskie	2,5	2,5	8,0	7,3
Tarnopolskie	1,3	1,3	6,8	6,5
Ludność spisana przez władze wojskowe (dla całego państwa)	0,0	.	99,9	.

^a Dotyczy obszaru objętego spisem.^b Dotyczy Śląska Cieszyńskiego.^c M.in. wojsko skoszarowane, nie podane w województwach.

Na podstawie: Rocznik Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej 1927, s. 70—75, Mały Rocznik Statystyczny 1937, s. 32—33. Tamże na s. 33 porównanie 1921 i 1931 według porównywalnego terytorium.

Tabl. 141. LUDNOŚĆ WEDŁUG WYZNANIA I ŹRÓDEŁ UTRZYMANIA (CZYNNA I BIERNĄ ZAWODOWO) NA PODSTAWIE WYNIKÓW SPISÓW W 1921 R. I 1931 R.

Wyszczególnienie	Ludność ogółem w tys.	Wyznanie					
		rzymskokatolickie		greckokatolickie		prawosławne	
		w tys.	w %	w tys.	w %	w tys.	w %
Ogółem 1921	25695^a	16057	100,0	3031	100,0	2816	100,0
1931	31916^b	20670	100,0	3336	100,0	3763	100,0
Rolnictwo i leśnictwo . . 1921	16857	10721	66,7	2734	90,2	2587	91,9
1931	19581 ^c	12162	58,8	2940	88,1	3476	92,4
Górnictwo i przemysł . . 1921	3530	2217	13,8	111	3,7	74	2,6
1931	6178	4318	20,9	193	5,8	128	3,4
Handel i ubezpieczenie . . 1921	1612	416	2,6	11	0,4	10	0,4
1931	1943	712	3,4	23	0,7	23	0,6
Komunikacja i transport 1921	835	668	4,2	29	0,9	26	0,9
1931	1153	942	4,6	31	0,9	25	0,7
Szkolnictwo i kultura . . 1921	215	132	0,8	9	0,3	6	0,2
1931	338	233	1,1	14	0,4	8	0,2
Służba zdrowia i lecznictwo 1921	82	55	0,3	2	0,1	4	0,1
1931	275
Służba domowa i inne usługi osobiste 1921	341	234	1,5	18	0,6	12	0,4
1931	441	343	1,7	38	1,1	24	0,6
Służba publiczna, Kościół 1921	456	360	2,2	25	0,8	18	0,6
1931	713
Inne ^d 1921	1767	1255	7,8	92	3,0	79	2,8
1931	1294

^a Ludność objęta spisem, w tym 415 tys. wojska, którego skład wyznaniowy w 1921 r. był następujący: rzymskokatolickie — 92,5%, greckokatolickie — 0,7%, prawosławne — 1,2%, ewangelickie — 1,4%, mojżeszowe — 4,1%; brak analogicznych danych dla 1931 r.

^b Bez skoszarowanego wojska (191,5 tys.).

^c W podziale na wyznania uwzględniono tylko ludność w rolnictwie, tj. 19347 tys.

^d W tym osoby utrzymujące się bez pracy zarobkowej (emeryci, renciści, kapitaliści, osoby przebywające w przytułkach, więzieniach etc.).

Tabl. 141. **LUDNOŚĆ WEDŁUG WYZNANIA I ŹRÓDEŁ UTRZYMANIA (CZYNNA I BIERNĄ ZAWODOWO) NA PODSTAWIE WYNIKÓW SPISÓW W 1921 R. I 1931 R. (dok.)**

Wyszczególnienie	Ludność ogółem w tys.	Wyznanie						
		ewangelickie		mojżeszowe		inne		
		w tys.	w %	w tys.	w %	w tys.	w %	
Ogółem	1921	25695^a	940	100,0	2772	100,0	78	100,0
	1931	31916^b	835	100,0	3114	100,0	198	100,0
Rolnictwo i leśnictwo . . .	1921	16857	600	63,8	159	5,7	55	70,5
	1931	19581 ^c	494	59,2	125	4,0	150	75,8 ^c
Górnictwo i przemysł . . .	1921	3530	181	19,3	937	33,8	10	12,8
	1931	6178	198	23,7	1313	42,2	28	14,1
Handel i ubezpieczenie . . .	1921	1612	36	3,8	1137	41,0	2	2,6
	1931	1943	40	4,8	1141	36,6	4	2,0
Komunikacja i transport	1921	835	18	1,9	93	3,4	1	1,3
	1931	1153	13	1,6	139	4,5	3	1,5
Szkolnictwo i kultura . . .	1921	215	10	1,1	57	2,1	1	1,3
	1931	338	10	1,2	73	2,3	0	0,0
Służba zdrowia i lecznictwo	1921	82	4	0,4	17	0,6	0,4	0,5
	1931	275
Służba domowa i inne usługi osobiste	1921	341	12	1,3	64	2,3	0,6	0,8
	1931	441	12	1,4	23	0,7	1,0	0,5
Służba publiczna, Kościół	1921	456	11	1,2	40	1,4	2	2,6
	1931	713
Inne ^d	1921	1767	68	7,2	267	9,6	6	7,7
	1931	1294

a Ludność objęta spisem, w tym 415 tys. wojska, którego skład wyznaniowy w 1921 r. był następujący: rzymskokatolickie — 92,5%, greckokatolickie — 0,7%, prawosławne — 1,2%, ewangelickie — 1,4%, mojżeszowe — 4,1%; brak analogicznych danych dla 1931 r.

b Bez skoszarowanego wojska (191,5 tys.).

c W podziale na wyznania uwzględniono tylko ludność w rolnictwie, tj. 19347 tys.

d W tym osoby utrzymujące się bez pracy zarobkowej (emeryci, renciści, kapitaliści, osoby przebywające w przytułkach, więzieniach etc.).

Na podstawie: Rocznik Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej 1927, s. 76—87; Mały Rocznik Statystyczny 1939, s. 31.

Tabl. 142. LUDNOŚĆ WEDŁUG ŹRÓDŁA UTRZYMANIA I STANOWISKA SPOŁECZNEGO (CZYNNA I BIERNĄ ZAWODOWO) NA PODSTAWIE WYNIKÓW SPISU W 1931 R.

Działy zawodu	Ogółem		Stanowisko społeczne					
			samodzielni		pracownicy umysłowi		robotnicy i chałupnicy	
	w tys.	w %	w tys.	w %	w tys.	w %	w tys.	w %
Ogółem	31915,8^a	100,0	20336,6	63,7	1385,8	4,3	9133,5	28,6
Rolnictwo	19346,9	100,0	16494,3	85,3	36,7	0,2	2816,0	14,5
Ogrodnictwo, rybactwo, leśnictwo	233,9	100,0	42,4	18,1	23,0	9,8	168,5	72,1
Górnictwo i przemysł	6178,0	100,0	2018,1	32,7	238,9	3,9	3920,9	63,4
Handel i ubezpieczenia	1943,3	100,0	1414,6	72,8	166,9	8,6	361,8	18,6
Komunikacja i transport	1153,1	100,0	173,9	15,1	178,8	15,5	800,3	69,4
Służba publiczna i Kosciół	713,1	100,0	21,1	3,0	367,2	51,5	324,8	45,5
Szkolnictwo i kultura	338,1	100,0	56,7	16,8	227,3	67,2	54,2	16,0
Lecznictwo i higiena	275,3	100,0	114,2	41,5	55,2	20,0	105,9	38,5
Służba domowa	441,1	100,0	x	x	x	x	441,1	100,0
Zawód niewiadomy	250,1	100,0	1,2	0,5	91,8	36,7	140,1	56,0
Utrzymujący się bez pracy ^b	1042,9	100,0	x	x	x	x	x	x

^a W tablicy pominięto wojsko skoszarowane — 191,5 tys. osób.

^b Osoby utrzymujące się bez pracy zarobkowej (emeryci, inwalidzi, kapitaliści, osoby przebywające w przytułkach, więzieniach) oraz członkowie ich rodzin.

Na podstawie: Mały Rocznik Statystyczny 1939, s. 29.

Tabl. 143. LUDNOŚĆ WEDŁUG GŁÓWNEGO ŹRÓDŁA UTRZYMANIA W LATACH 1950—1988

Dane spisów powszechnych

Wyszczególnienie	1950	1960	1970	1978	1988
	w tysiącach				
Ogółem	25008^a	29776^b	32642	35061	37879
Ludność utrzymująca się z pracy	23618	27539	29262	29875	29832
poza rolnictwem	12021	16258	19530	21670	23119
pracujący	5388	7361	10333	12533	13178
utrzymywani	6633	8897	9197	9137	9941
w rolnictwie	11597	11281	9732	8205	6713
pracujący	7016	6546	6096	4976	4040
utrzymywani	4581	4735	3636	3229	2673
Ludność utrzymująca się z niezarobkowych źródeł	996	1867	3380	5186	8047
posiadający niezarobkowe źródło	x	1398	2452	4044	6807
utrzymywani	x	469	928	1142	1240

^a W dalszym podziale nie uwzględniono 394 tys. osób.

^b W dalszym podziale nie uwzględniono 370 tys. osób.

Na podstawie: Rocznik Statystyczny 1971, s. 88; Rocznik Statystyczny 1973, s. 71; Rocznik Statystyczny 1991, s. 43.

Tabl. 144. LUDNOŚĆ WEDŁUG GŁÓWNEGO ŹRÓDŁA UTRZYMANIA I DZIAŁÓW GOSPODARKI W LATACH 1950—1984

Dane spisów powszechnych

Wyszczególnienie	1950		1960		1970	
	w tys.	w %	w tys.	w %	w tys.	w %
Ogółem	25008^a	100,0	29776^b	100,0	32642	100,0
Ludność utrzymująca się z pracy w działach gospodarki — ogółem	23618	96,0	27539	93,7	29262	89,6
w tym:						
przemysł	5137	20,9	7343	25,0	8897	27,2
budownictwo	1181	4,8	1859	6,3	2287	7,0
rolnictwo	11598	47,1	11281	38,4	9732	29,8
transport i łączność	1268	5,2	1785	6,1	2118	6,5
handel	1328	5,4	1427	4,9	1589	4,9
nauka, oświata, wychowanie, kultura, sztuka	546	2,2	819	2,8	1217	3,7
ochrona zdrowia, opieka społeczna, kultura fizyczna	290	1,2	546	1,8	714	2,2
inne	2270	9,2	2479	8,4	2708	8,3
Ludność utrzymująca się z niezarobkowych źródeł	996	4,0	1867	6,3	3380	10,4

(dok.)

Wyszczególnienie	1978		1984	
	w tys.	w %	w tys.	w %
Ogółem	35061	100,0	37026	100,0
Ludność utrzymująca się z pracy w działach gospodarki — ogółem	29875	85,2	28964	78,2
w tym:				
przemysł	9363	26,7	9283	25,1
budownictwo	2780	7,9	2401	6,5
rolnictwo	8205	23,4	7146	19,3
transport i łączność	2128	6,0	2086	5,6
handel	1955	5,6	1990	5,4
nauka, oświata, wychowanie, kultura, sztuka	1504	4,3	1698	4,6
ochrona zdrowia, opieka społeczna, kultura fizyczna	1005	2,9	1269	3,4
inne	2935	8,4	3091	8,3
Ludność utrzymująca się z niezarobkowych źródeł	5186	14,8	8062	21,8

a W dalszym podziale nie uwzględniono 394 tys. osób.

b W dalszym podziale nie uwzględniono 370 tys. osób.

Na podstawie: Polska 1918—1988, Warszawa 1989, s. 13—14.

Tabl. 145. **LUDNOŚĆ CZYNNA ZAWODOWO W LATACH 1921—1988**
Dane spisów powszechnych

Wyszczególnienie	1921 ^a	1931	1950	1960	1970	1978	1988
	w tysiącach						
Ogółem	13287	14515	12404	13971	16944	17962	18452
miasta	2440	3522	4122	5961	8222	9922	10703
wieś	10847	10993	8282	8010	8722	8040	7749
mężczyźni	7269	8772	6858	7791	9149	9806	10070
kobiety	6018	5743	5546	6180	7795	8156	8382
Liczba czynnych zawodowo na 100 ludności ogółem	51,7	45,2	49,6	46,9	51,9	51,2	48,7

^a Bez czynnych zawodowo Górnego Śląska i okręgu wileńskiego nie objętych spisem 1921 r.

Na podstawie: Polska 1918—1988, Warszawa 1989, s. 33; Ludność i mieszkania. Zarys przemian w latach 1979—1988, Polska, Warszawa, GUS, 1990, s. 23, w serii: Materiały i opracowania statystyczne NSP 1988.

Tabl. 146. **LUDNOŚĆ CZYNNA ZAWODOWO WEDŁUG DZIAŁÓW
GOSPODARKI W LATACH 1921—1988**
Dane spisów powszechnych

Wyszczególnienie	1921	1931	1950	1960	1970	1978	1988
	w % ogółem						
Ogółem	100,0^a	100,0^a	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
mężczyźni	54,7	60,4	55,3	55,7	54,0	54,6	54,6
kobiety	45,3	39,6	44,7	44,3	46,0	45,4	45,4
Przemysł	8,7	11,3	18,8	23,3	27,6	29,7	28,2
Budownictwo	0,8	1,0	4,2	5,7	6,6	8,2	7,9
Rolnictwo	77,1	66,0	56,5	47,1	37,9	29,5	27,1 ^b
Transport	1,8	2,0	3,8	4,1	4,9	5,2	4,7
Łączność				0,7	0,8	0,8	0,9
Handel	3,4	4,3	5,2	5,3	6,1	7,6	8,1
Nauka i technika	0,8	1,2	2,5	0,2	0,5	0,8	0,7
Oświata i wychowanie				2,8	3,8	4,3	5,7
Kultura i sztuka				0,6	0,7	0,7	0,7
Ochrona zdrowia, opieka spo- łeczna	0,3	0,7	1,4	2,4	2,7	3,4	5,0
Kultura fizyczna, sport, wypo- czynek	0,1	0,3	0,6	0,9
Pozostałe działy	6,7	7,4	7,6	7,7	8,1	9,2	10,1

^a W podziale nie uwzględniono bezrobotnych.

^b Bez leśnictwa — 0,7%.

Na podstawie: Polska 1918—1988, Warszawa 1989, s. 33—34; Praca 1990, GUS, Warszawa 1991, s. 9.

Tabl. 147. LUDNOŚĆ CZYNNA ZAWODOWO W ROLNICTWIE W % OGÓŁU LUDNOŚCI CZYNNEJ ZAWODOWO W NIEKTÓRYCH KRAJACH W LATACH 1930—1988^a

Kraje	Rok	W %	Rok	W %	Rok	W %
POLSKA	1931	64,9	1950	57,2	1960	47,8
Francja	1931	35,6	1954	26,7	1957	25,7
Grecja	1928	53,7	1951	48,2	1961	53,9
Niemcy	1933	24,5
NRD	1946	29,2	1961	17,7
RFN	1950	23,2	1959	14,6
Rumunia	1930	78,2	1950	74,3	1960	69,2
Szwecja	1930	36,0	1950	20,0	1965	11,8
USA	1930	22,0	1950	12,2	1961	7,6
Węgry	1930	49,7	1950	50,1	1960	38,3
W. Brytania	1931	5,9	1951	5,1	1960	4,4
Włochy	1931	39,2	1951	40,0	1961	27,7
ZSRR	1926	83,2	.	.	1959	38,8

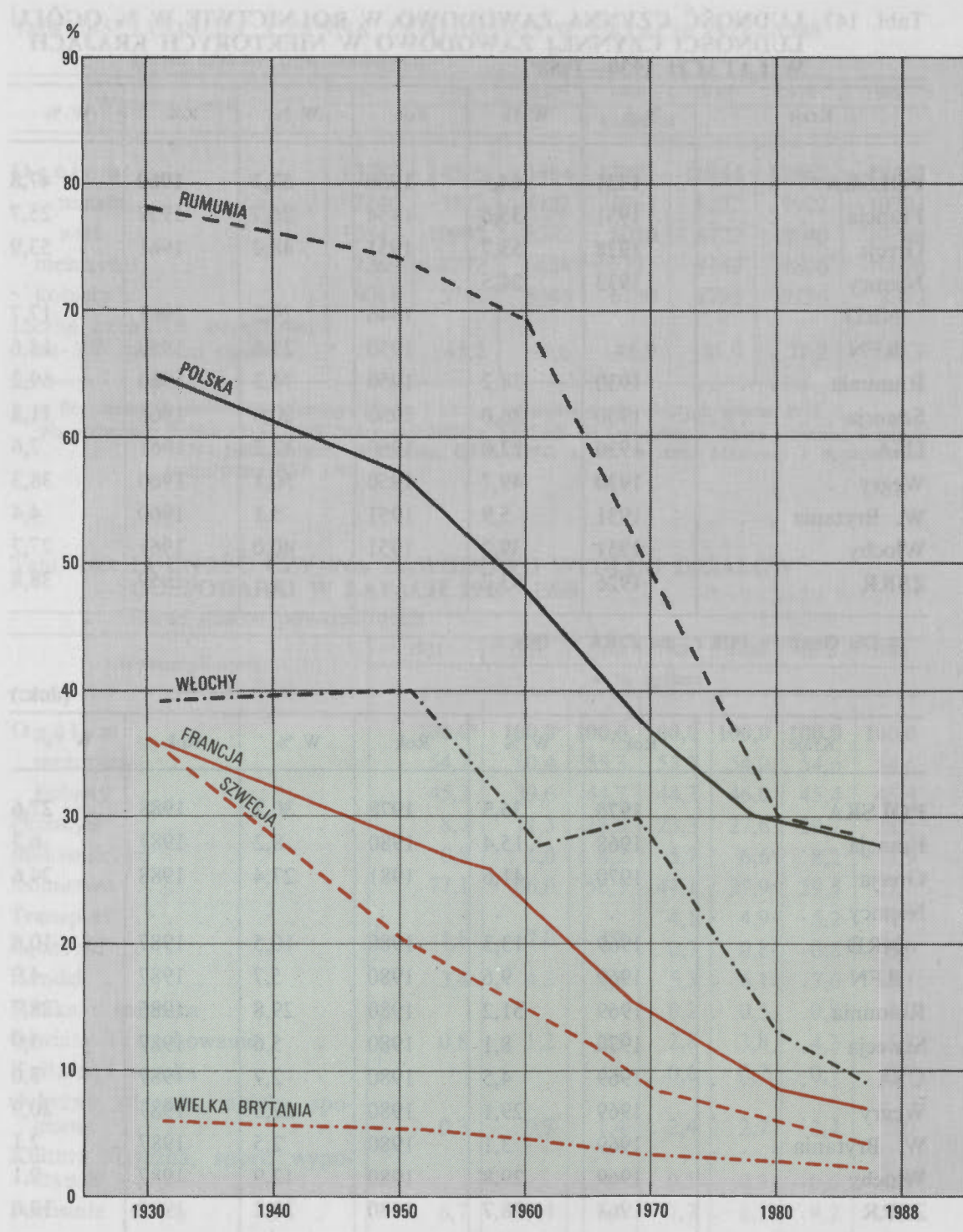
^a Dla Grecji — 1928 r., dla ZSRR — 1926 r.

(dok.)

Kraje	Rok	W %	Rok	W %	Rok	W %
POLSKA	1970	36,5	1978	30,2	1988	27,6
Francja	1968	15,4	1980	8,2	1987	6,7
Grecja	1970	41,6	1981	27,4	1988	24,6
Niemcy
NRD	1969	13,3	1980	10,5	1987	10,6
RFN	1969	9,6	1980	5,7	1987	4,9
Rumunia	1969	51,2	1980	29,8	1986	28,7
Szwecja	1970	8,1	1980	5,6	1987	3,9
USA	1969	4,5	1980	2,7	1987	3,0
Węgry	1969	29,1	1980	22,0	1987	20,9
W. Brytania	1969	3,1	1980	2,5	1987	2,1
Włochy	1969	29,8	1980	12,9	1987	9,1
ZSRR	1968	28,7	1980	20,2	1987	19,0

Na podstawie: Mały Rocznik Statystyczny 1939, s. 33, Rocznik Statystyczny 1962, s. 481, Rocznik Statystyczny 1963, s. 520, Rocznik Statystyczny 1971, s. 657, Rocznik Statystyczny 1989, s. 535.

**LUDNOŚĆ CZYNNA ZAWODOWO W ROLNICTWIE W % OGÓŁU LUDNOŚCI CZYNNEJ ZAWODOWO
W NIEKTÓRYCH KRAJACH W LATACH 1930—1988**

Zródło: Mały Rocznik Statystyczny 1939, s. 33; Rocznik Statystyczny 1962, s. 481; Rocznik Statystyczny 1971, s. 657; Rocznik Statystyczny 1989, s. 535.

Tabl. 148. STRUKTURA SPOŁECZNA LUDNOŚCI POLSKI W LATACH 1921, 1938, 1960, 1984

Klasy i warstwy społeczne	1921		1938		1960		1984	
	w mln	w %	w mln	w %	w mln	w %	w mln	w %
Ogółem	27,2	100,0	34,8	100,0	29,7	100,0	37,0	100,0
Fizyczni pracownicy najemni ^a	7,5	27,5	10,5	30,2	11,6	39,0	17,8	48,0
Chłopi	14,5	53,2	17,4	50,0	11,9	39,9	9,9	26,8
Inteligencja	1,4	5,1	2,0	5,7	5,7	19,3	8,5	23,0
Drobnomieszczactwo	3,0	11,0	4,1	11,8	} 0,5	1,8	0,8	2,2
Inne grupy ^b	0,8	3,2	0,8	2,3				

^a W tym robotnicy rolni: 1921 r. — 3,0 mln. 1938 r. — 2,9 mln.

^b W tym: właściciele kapitału 1921 r. — 0,3 mln; majątków ziemskich 1921 r. — 0,1 mln, 1938 r. — 0,4 mln.

Na podstawie: Encyklopedia Historii Gospodarczej Polski, do roku 1945, Warszawa 1981, t. II, s. 323; M. Leczyk, Oblicze społeczno-polityczne Drugiej Rzeczypospolitej, Warszawa 1988, s. 93, 243, 363. Obliczenia własne na podstawie Roczników Statystycznych GUS. Porównaj też: J. Żarnowski, Społeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej 1918—1939, Warszawa 1973.

Tabl. 149. RUCH NATURALNY LUDNOŚCI W LATACH 1919—1938

Lata (przeciętne roczne)	Małżeństwa	Urodzenia żywe	Zgony	Przyrost naturalny	Małżeństwa	Urodzenia żywe	Zgony	Przyrost naturalny	Zgony niemowląt na 1000 urodzeń żywych
1919	336	808	712	96	12,7	30,5	26,9	3,6	.
1929	284	861	721	140	10,6	32,2	27,0	5,2	142 ^a
1921—1925	286	985	526	459	10,1	34,7	18,5	16,2	.
1926—1930	281	991	514	477	9,2	32,3	16,8	15,5	147
1931—1935	273	905	479	426	8,3	27,6	14,6	13,0	136
1936—1938	280	866	481	385	8,2	25,3	14,1	11,2	139

^a 1930 r.

U w a g a. Najwyższa liczba urodzeń była w 1925 r. i wyniosła 1036,0 tys.

Na podstawie: Mały Rocznik Statystyczny 1939, s. 42, 43.

Tabl. 150. RUCH NATURALNY LUDNOŚCI WEDŁUG GRUP WOJEWÓDZTW W LATACH 1921—1938

Lata (przeciętne roczne)	Urodzenia	Zgony	Przyrost naturalny	Zgony niemowląt na 1000 urodzeń żywych
	na 1000 ludności			
Centralne				
Warszawskie, łódzkie, kieleckie, lubelskie, białostockie				
1921—1925	33,6	18,2	15,4	.
1926—1930	32,0	16,4	15,6	140
1931—1935	26,8	14,0	12,8	127
1936—1938	25,0	13,7	11,3	134
Wschodnie				
Wileńskie, nowogródzkie, poleskie, wołyńskie				
1921—1925	38,1	17,4	20,7	.
1926—1930	36,4	16,4	20,0	122
1931—1935	30,2	14,4	15,8	119
1936—1938	27,4	13,6	13,8	128
Zachodnie				
Poznańskie, pomorskie, śląskie				
1921—1925	33,2	16,7	16,5	.
1926—1930	29,1	14,7	14,4	166
1931—1935	25,8	13,4	12,4	148
1936—1938	24,4	13,3	11,1	144
Południowe				
Krakowskie, lwowskie, stanisławowskie, tarnopolskie				
1921—1925	35,0	20,6	14,4	.
1926—1930	31,7	18,5	13,2	168
1931—1935	27,9	16,2	11,7	157
1936—1938	25,0	15,4	9,6	152

Na podstawie: Mały Rocznik Statystyczny 1939, s. 42.

Tabl. 152. RUCH NATURALNY LUDNOŚCI W NIEKTÓRYCH KRAJACH W LATACH 1921—1989 (dok.)

Kraje <i>u</i> — urodzenia żywe <i>z</i> — zgony <i>p</i> — przyrost naturalny	Przeciętne roczne			1950	1960	1989
	1921—1925	1926—1930	1932—1938			
	na 1000 ludności					
Francja <i>u</i>	19,3	18,2	15,6	20,7	18,0	13,6
<i>z</i>	17,2	16,8	15,4	12,8	11,4	9,0
<i>p</i>	2,1	1,4	0,2 ^b	7,9	6,6	4,6
Hiszpania <i>u</i>	29,8	28,5	.	20,2	21,9	11,2 ^c
<i>z</i>	20,2	17,9	.	10,9	8,9	7,9 ^c
<i>p</i>	9,6	10,6	.	9,3	13,0	3,3 ^c
Niemcy <i>u</i>	22,1	18,4	17,7	×	×	×
<i>z</i>	13,3	11,8	11,4	×	×	×
<i>p</i>	8,8	6,6	6,3	×	×	×
NRD <i>u</i>	×	×	×	16,5	17,0	12,0
<i>z</i>	×	×	×	11,9	13,6	12,4
<i>p</i>	×	×	×	4,6	3,4	-0,4
RFN <i>u</i>	×	×	×	16,5	17,7	11,0
<i>z</i>	×	×	×	10,5	11,4	11,2
<i>p</i>	×	×	×	6,0	6,3	-0,2
Rumunia <i>u</i>	37,9	35,2	31,9	26,2	19,1	16,0
<i>z</i>	23,0	21,2	20,0	12,4	8,7	10,7
<i>p</i>	14,9	14,0	11,9	13,8	10,4	5,3
Węgry <i>u</i>	29,4	26,0	21,2	20,9	14,7	11,7
<i>z</i>	19,9	17,0	15,2	11,4	10,2	13,7
<i>p</i>	9,5	9,0	6,0	9,5	4,5	-2,0
W. Brytania ^d <i>u</i>	19,9	16,5	14,9	16,3	17,5	13,6
<i>z</i>	12,2	12,1	12,0	11,8	11,5	11,5
<i>p</i>	7,7	4,4	2,9	4,5	6,0	2,1

^b Od 1935 r. przyrost naturalny ujemny.

^c 1987 r.

^d Dla lat 1921—1938 Anglia z Walią.

Na podstawie: Mały Rocznik Statystyczny 1938, s. 48; Mały Rocznik Statystyczny 1939, s. 45; Rocznik Statystyczny 1962, s. 479; Mały Rocznik Statystyczny 1989, s. 355; Rocznik Statystyczny 1991, s. 497.

Tabl. 153. ŚMIERTELNOŚĆ NIEMOWLĄT W LATACH 1927—1990

Lata	Zgony niemowląt na 1000 urodzeń żywych
1927	151,0
1930	142,0
1935	127,0
1950	111,2
1955	82,2
1960	54,8
1965	41,4
1970	33,4
1975	25,1
1980	21,3
1985	18,4
1990	16,2

Na podstawie: Mały Rocznik Statystyczny 1939, s. 42—43; Rocznik Statystyczny 1962, s. 39; Rocznik Statystyczny 1976, s. 49; Rocznik Statystyczny 1989, s. 58; Rocznik Statystyczny 1991, s. 49.

Tabl. 154. ŚMIERTELNOŚĆ NIEMOWLĄT W NIEKTÓRYCH KRAJACH W LATACH 1930—1989

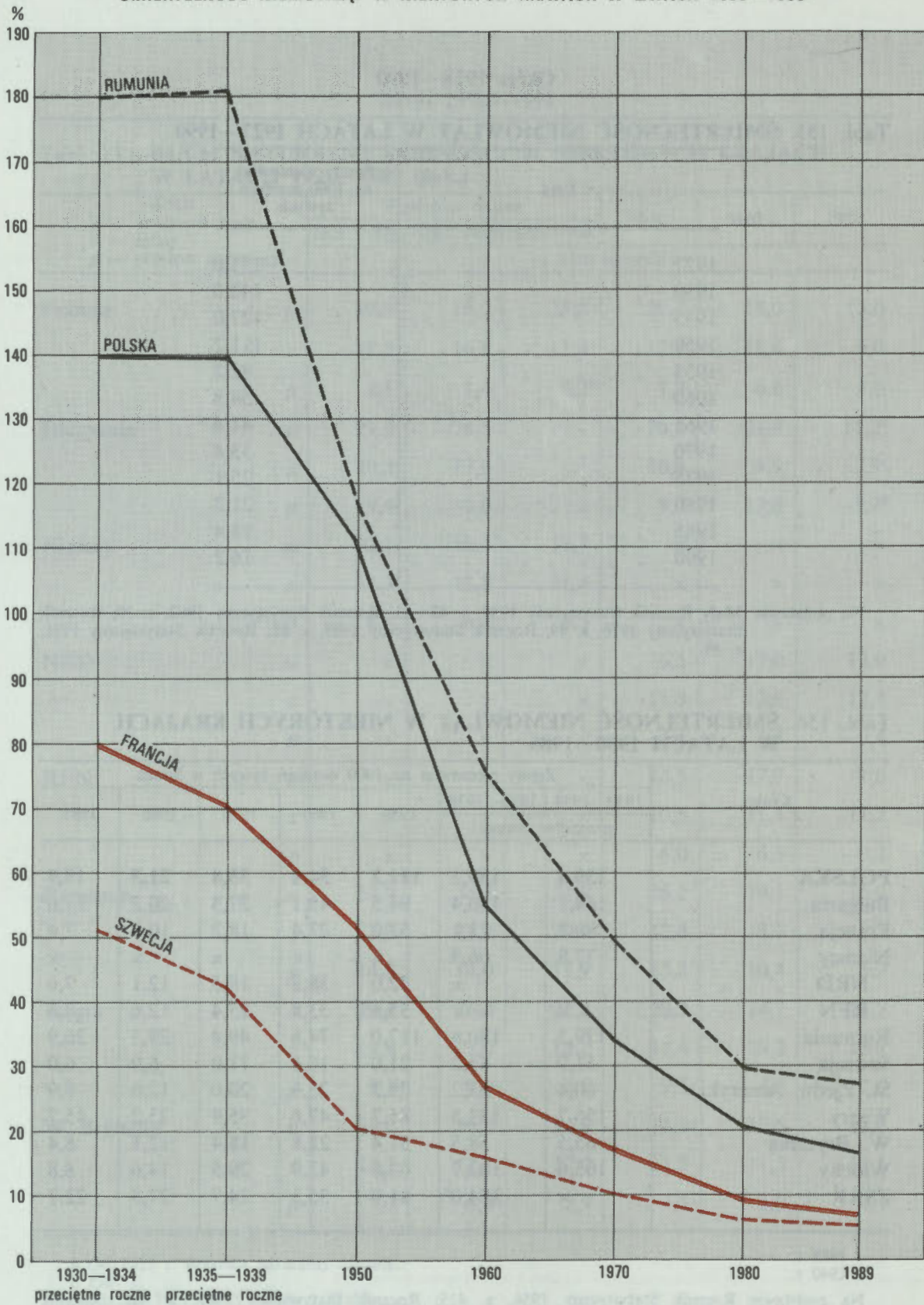
Kraje	Zgony niemowląt na 1000 urodzeń żywych w latach						
	1930—1934	1935—1939	1950	1960	1970	1980	1989
	przeciętne roczne						
POLSKA	139,4	139,2	111,2	54,8	33,4	21,3	15,9
Bułgaria	144,1	146,4	94,5	45,1	27,3	20,2	13,6 ^a
Francja	80,1	71,1	52,0	27,4	18,2	10,0	7,4
Niemcy	77,8	66,3	×	×	×	×	×
NRD	×	×	72,0	38,8	18,5	12,1	7,6
RFN	×	×	55,6	33,8	23,4	12,6	7,5
Rumunia	179,3	180,6	117,0	74,6	49,4	29,3	26,9
Szwecja	51,9	43,2	21,0	16,6	11,0	6,9	6,0
St. Zjedn. Ameryki	60,4	53,2	29,2	25,6	20,0	12,6	9,9 ^a
Węgry	156,7	133,5	85,7	47,6	35,9	23,2	15,7
W. Brytania	65,5	58,5	31,4	21,8	18,4	12,1	8,4
Włochy	105,6	102,7	63,8	43,9	29,5	14,6	8,8
ZSRR	×	184,0 ^b	81,0	35,3	24,7	27,3	22,7

^a 1988 r.

^b 1940 r.

Na podstawie: Rocznik Statystyczny 1956, s. 415; Rocznik Statystyczny 1962, s. 480; Rocznik Statystyczny 1979, s. 480; Rocznik Statystyczny 1989, s. 532; Rocznik Statystyczny 1991, s. 305.

ŚMIERTELNOŚĆ NIEMOWLĄT W NIEKTÓRYCH KRAJACH W LATACH 1930—1989

Źródło: Rocznik Statystyczny 1956, s. 415; Rocznik Statystyczny 1962, s. 480; Rocznik Statystyczny 1979, s. 480; Rocznik Statystyczny 1989, s. 532; Mały Rocznik Statystyczny 1991, s. 305.

Tabl. 155. PRZECIĘTNE DALSZE TRWANIE ŻYCIA W LATACH 1927, 1931—1932, 1952—1990

Lata	Przeciętne dalsze trwanie życia dla osób w wieku					
	0	1	15	30	45	60
Mężczyźni						
1927 ^a	45,9	54,6	47,7	36,2	24,9	14,4
1931—1932	48,2	56,9	47,8	36,0	24,0	13,7
1952—1953	58,6	64,3	52,1	38,9	25,9	14,7
1955—1956	61,8	66,5	53,9	40,2	26,9	15,4
1960—1961	64,8	68,0	54,8	41,1	27,6	15,8
1965—1966	66,8	69,0	55,6	41,7	28,2	16,1
1970—1972	66,8	68,0	54,6	40,7	27,3	15,5
1975—1976	67,3	68,2	54,7	40,8	27,5	16,0
1980—1981	66,9	67,5	54,0	40,1	26,9	15,7
1985—1986	66,9	67,2	53,6	39,5	26,3	15,3
1990	66,5	66,7	53,1	39,1	26,0	15,3
Kobiety						
1927 ^a	45,9	54,6	47,7	36,2	24,9	14,4
1931—1932	51,4	58,7	49,8	38,0	26,4	15,1
1952—1953	64,2	69,0	56,7	43,0	29,6	17,3
1955—1956	67,8	71,7	58,9	44,8	31,1	18,5
1960—1961	70,5	73,1	59,9	45,5	31,5	18,6
1965—1966	72,8	74,4	61,0	46,5	32,3	19,3
1970—1972	73,8	74,6	61,1	46,5	32,3	19,3
1975—1976	75,0	75,6	62,0	47,4	33,2	20,1
1980—1981	75,4	75,8	62,2	47,6	33,4	20,3
1985—1986	75,3	75,5	61,8	47,2	32,9	19,9
1990	75,5	75,5	61,8	47,2	33,0	20,0

^a Dane przeciętne dla obojga płci.

Na podstawie: Mały Rocznik Statystyczny 1937, s. 50; Mały Rocznik Statystyczny 1939, s. 51; Rocznik Statystyczny 1991, s. 53.

Tabl. 156. ZEWNETRZNY RUCH WĘDRÓWKOWY LUDNOŚCI W LATACH 1919—1938

Wyszczególnienie	1919—1925	1926—1930	1931—1935	1936—1938
	w tysiącach			
Wychodźstwo	577,8	964,1	229,3	286,1
do krajów europejskich	230,0	679,1	135,3	216,1
w tym:				
Francja	217,9	285,1	57,3	61,9
Niemcy	362,6	35,4	76,9
Łotwa	36,6	60,2
do krajów pozaeuropejskich	347,8	285,0	94,0	70,0
w tym:				
St. Zjedn. Ameryki	215,5	42,7	6,8	5,6
Kanada	103,7	6,3	6,1
Ameryka Pd.	119,6	25,8	39,6
Palestyna	12,3	52,2	16,0
Powrót wychodźców	459,7	232,5	178,1
z krajów europejskich	426,5	211,5	172,4
w tym:				
Francja	38,8	117,1	42,9
Niemcy	320,2	48,6	67,7
Łotwa	28,8	56,6
Powrót wychodźców z krajów pozaeuropejskich	162,5	33,2	21,0	5,7
w tym:				
St. Zjedn. Ameryki	8,4	2,4	0,8
Kanada	5,0	6,6	1,1
Ameryka Pd.	7,7	8,4	2,3
Palestyna	5,6	0,9	1,4
Repatriacja	1181,8	.	.	.

Na podstawie: Polska 1918—1988, Warszawa 1989, s. 31.

Okres 1918—1990

Tabl. 157. MIGRACJE ZAGRANICZNE LUDNOŚCI W LATACH 1946—1990

Wyszczególnienie	1946—1950	1951—1960	1961—1970	1971—1980	1981—1990
	w tysiącach				
Imigracja do Polski	1499,9	277,7	24,3	16,3	17,3
Emigracja z Polski	2543,6	377,4	223,8	225,7	266,7
Saldo migracji zagranicznych	-1043,7	-99,7	-199,5	-209,4	-249,4

Na podstawie: Polska 1918—1988, Warszawa 1989, s. 32; Rocznik Statystyczny 1991, s. 54.

Tabl. 158. MIGRACJE WEWNĘTRZNE LUDNOŚCI W LATACH 1951—1990

Wyszczególnienie	1951—1960	1961—1970	1971—1980	1981—1990
Napływ ^a w tys.	13622,4	9355,0	8933,0	6710,4
miasta	6961,7	4644,9	5460,7	4196,5
wieś	6660,7	4710,1	3472,3	2513,9
Odpływ ^b w tys.	13622,4	9355,0	8933,0	6710,4
miasta	5913,7	3444,3	3455,3	2852,5
wieś	7708,7	5910,7	6477,7	3857,9
Saldo migracji w miastach: w tysiącach	+1048,0	+1200,6	+2005,4	+1344,0
na 1000 ludności	+8,7	+7,6	+10,5	+6,1

^a Zameldowania na pobyt stały.

^b Wymeldowania z pobytu stałego.

Na podstawie: Polska 1918—1988, Warszawa 1989, s. 31—32; Rocznik Statystyczny 1991, s. 54.

Tabl. 159. POWIERZCHNIA I PODZIAŁ OKUPOWANYCH TERENÓW
RZECZYPOSPOLITEJ POLSKIEJ

Stan w dniu 1 I 1941

Tereny okupowane	Powierzchnia		Ludność (stan w dn. 31 VIII 1939)	
	w tys. km ²	w %	w tys.	w %
POLSKA	389,7	100,0	35339	100,0
Tereny okupowane przez Niemcy	188,7	48,4	22140	62,7
Rzesza ^a	92,5	23,7	10568	30,0
Generalna Gubernia ^b	95,5	24,5	11542	32,6
Słowacja	0,7	0,2	30	0,1
Tereny okupowane przez ZSRR	201,0	51,6	13199	37,3
Litwa ^c	8,3	2,1	537	1,5
Białoruś	103,0	26,5	4733	13,4
Ukraina	89,7	23,0	7929	22,4

^a Obszar ziem włączonych do Rzeszy w 1941 r. zwiększył się o tzw. Bezirk Białystok (Okręg Białystok) do 123 tys. km².

^b Obszar Generalnej Guberni zwiększył się w 1941 r. o dystrykt Galicja do 145,2 tys. km².

^c W październiku 1939 r. ZSRR przekazał Litwie okręg wileński o obszarze 5,7 tys. km². Po inkorporacji Litwy do ZSRR w 1940 r. do Litewskiej Republiki Radzieckiej włączono z Białoruskiej Republiki Radzieckiej ok. 2,6 tys. km².

Na podstawie: Mały Rocznik Statystyczny Polski wrzesień 1939—czerwiec 1941, Londyn 1941—Warszawa 1990, s. 5.

PODZIAŁ OKUPOWANYCH TERENÓW POLSKI W DNIU 1 I 1941 R.

Źródło: Mały Rocznik Statystyczny Polski; wrzesień 1939 — czerwiec 1941, Londyn 1941

ZIEMIE POLSKI POD OKUPACJĄ NIEMIECKĄ W 1943 R.

Źródło: M. Walczak, Działalność oświatowa i martyrologia nauczycielstwa polskiego pod okupacją hitlerowską 1939—1945, Wrocław 1987.

Tabl. 160. **PODZIAŁ ADMINISTRACYJNY GENERALNEJ GUBERNII I ZIEM WŁĄCZONYCH DO RZESZY W 1940 R. I 1942 R.**

Wyszczególnienie	Powierzchnia w km ²	
	1940	1942
Ogółem	187644	268222
1. Ziemie wcielone do Rzeszy włączone do:	91902	123042
Prus Wschodnich	16144	47284
okręgu Gdańsk-Prusy Zachodnie	21237	21237
rejencji opolskiej	2769	2769
rejencji katowickiej	7809	7809
Kraju Warty	43943	43943
2. Generalna Gubernia	95742	145180
dystrykty:		
krakowski	26912	29921
lubelski	26848	26560
radomski	25260	24431
warszawski	16722	17168
galicyjski	—	47100

W niektórych publikacjach podaje się inną wielkość obszaru ziem wcielonych: 92450 km² czy 91947 km². Cz. Łuczak, Polityka ludnościowa i ekonomiczna hitlerowskich Niemiec w okupowanej Polsce, Warszawa 1979, s. 13.

Na podstawie: Cz. Łuczak, Od Bismarcka do Hitlera. Polsko-niemieckie stosunki gospodarcze, Poznań 1983, s. 341.

Tabl. 161. **LUDNOŚĆ GENERALNEJ GUBERNII W LATACH 1939—1944**

Data	Generalna Gubernia	
	bez dystryktu galicyjskiego	łącznie z dystryktem galicyjskim
	ludność w tys.	
XII 1939	11380	×
XII 1940	12100	×
XII 1942	11012	15423
1 III 1943	10383	14854
22 V 1944	10250	.

U w a g a. Według Cz. Madajczyka w ciągu 2 lat, tj. od grudnia 1940 r. do grudnia 1942 r. w Generalnej Gubernii (bez dystryktu Galicja) przybyło: ludności niemieckiej 153 tys., ukraińskiej i białoruskiej 186 tys., ubyło: ludności polskiej 620 tys. i żydowskiej 1232 tys. Według szacunku na luty 1942 r. w całej Generalnej Gubernii liczba ludności wynosiła 17776 tys., a więc w okresie od lutego do grudnia 1942 r. ubyło 2353 tys. ludności. Na ten okres przypadła masowa zagłada ludności żydowskiej.

Na podstawie: Cz. Łuczak, Polityka ludnościowa i ekonomiczna hitlerowskich Niemiec w okupowanej Polsce, Poznań 1979, s. 209; Cz. Madajczyk, Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce, t. 1, Warszawa 1970, s. 241.

Tabl. 162. **LUDNOŚĆ GENERALNEJ GUBERNI WEDŁUG DYSTRYKTÓW W 1943 R.**

Dystrykt	Powierzchnia w km ²	Ludność (1 marca 1943 r.)			na 1 km ²
		razem	mężczyźni	kobiety	
		w tysiącach			
Ogółem	145180	14854	7086	7768	102,3
Galicja	47100	4201	1961	2240	89,2
Kraków	29921	3482	1666	1816	116,4
Lublin	26560	2075	1013	1062	78,1
Radom	24431	2397	1164	1233	98,1
Warszawa	17168	2699	1282	1417	157,2

Na podstawie: Amtliches Gemeinde — und Dorfverzeichnis für das Generalgouvernement auf Grund der Summarischen Bevölkerungsbstandsaufnahme am 1 März 1943, Kraków 1943, s. IX.

Tabl. 163. **RUCH NATURALNY LUDNOŚCI NIENIEMIECKIEJ W GENERALNEJ GUBERNI (BEZ DYSTRYKTU GALICJA) W LATACH 1940—1943**

Lata	Dystrykty				Razem GG na 1000 ludności
	krakowski	lubelski	radomski	warszawski	

Urodzenia

Przed wojną	24,3	21,5	25,7	21,0	(23,2)
1940	22,4	20,1	21,7	15,6	20,0
1941	19,9	21,6	20,0	15,4	19,0
1942	20,1	21,0	20,0	16,2	19,4
1943	(18,0)

Zgony

Przed wojną	15,4	12,1	14,6	16,8	14,9
1940	14,3	13,8	14,7	19,3	15,1
1941	15,5	16,8	17,2	19,0	17,2
1942	20,1	22,3	20,9	20,4	20,8
1943	(23,0)

Przyrost naturalny

Przed wojną	8,9	9,4	11,1	4,2	8,3
1940	8,1	6,3	7,0	-3,7	4,9
1941	4,4	4,8	2,8	-3,6	1,8
1942	0,0	-1,3	-0,9	-4,2	-1,4
1943	(-5,0)

Na podstawie: Cz. Madajczyk, Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce, Warszawa 1970, t. I, s. 274 (liczby w nawiasach są szacunkowe).

Tabl. 164. RUCH NATURALNY LUDNOŚCI W KRAJU WARTY W LATACH 1940—1944

Lata	Kraj Warty		Poznań		Łódź		
	Polacy	Niemcy	Polacy	Niemcy	Polacy	Niemcy	Żydzi ^a
	na 1000 ludności						
Urodzenia żywe							
1935—1939	16,7	9,2	25,6	20,8	18,9
1940	(22,0)	.	16,5	16,5	13,0	15,2	5,2
1941	17,8	20,9	16,3	25,7	18,5	26,8	3,5
1942	21,7	30,9	14,5	23,0	17,8	21,9	4,4
1943	20,4	27,8	13,8	24,1	16,5	20,9	2,6
1944	14,0	24,5	16,5	17,1	5,5
Zgony							
1935—1939	10,5	14,2	14,1	15,0	10,4
1940	15,0	.	14,3	8,9	17,2	17,6	50,7
1941	14,4	25,1	13,3	9,2	10,7	13,2	76,4
1942	17,4	13,8	12,4	8,3	20,5	13,0	161,4
1943	17,4	12,6	12,7	8,4	21,0	13,0	54,3
1944	13,1	8,5	21,4	13,0	54,8
Przyrost naturalny							
1935—1939	6,2	-5,0	11,5	-5,8	8,5
1940	(5,0)	.	2,2	7,6	-4,2	-2,4	-45,5
1941	3,4	-4,2	3,0	16,5	-1,2	13,6	-72,9
1942	4,3	17,1	2,1	15,6	-2,7	8,9	-157,0
1943	3,0	15,2	1,1	15,7	-4,5	7,9	-51,7
1944	0,9	16,0	-4,9	4,1	-49,3

a Wywożeni do obozów zagłady Żydzi nie trafiali do statystyki zgonów miasta Łodzi.

Na podstawie: Cz. Madajczyk, Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce, Warszawa 1970, t. I, s. 272—273 (liczby w nawiasach oznaczają szacunki).

Tabl. 165. ŚMIERTELNOŚĆ W GETCIE ŁÓDZKIM WEDŁUG WIEKU W LATACH 1940—1942

Wiek	Maj—grudzień 1940		1941		Styczeń—lipiec 1942	
	w liczbach bezwzględnych	w %	w liczbach bezwzględnych	w %	w liczbach bezwzględnych	w %
Ogółem	6851	100,0	11437	100,0	11273	100,0
do 1 roku	872	12,7	154	1,3	124	1,1
2—8	338	4,9	303	2,6	313	2,8
9—14	80	1,2	202	1,8	152	1,3
15—19	178	2,6	683	6,0	495	4,4
20—25	167	2,4	607	5,3	501	4,5
26—45	855	12,6	2443	21,4	2253	20,0
46—60	1292	18,8	3214	28,1	3425	30,3
61 lat i więcej	3069	44,8	3831	33,5	4010	35,6

U w a g a. W okresie od maja 1940 r. do lipca 1942 r. getto łódzkie było traktowane przez władze okupacyjne jako swego rodzaju rezerwat Żydów na obszarze Rzeszy. Pozwala to przedstawić śmiertelność populacji według grup wieku. Na skutek głodu i bardzo trudnych warunków życiowych wysoka śmiertelność dotyczyła przede wszystkim ludzi starszych.

Na podstawie: Cz. Madajczyk, Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce, Warszawa 1970, t. I, s. 279.

Tabl. 166. GŁÓWNE OBOZY ZAGŁADY ŻYDÓW W CZASIE II WOJNY ŚWIATOWEJ NA ZIEMIACH POLSKICH I SZACUNKI LICZBY OFIAR

Obozy	Szacunki liczby ofiar w tys. według		
	Aharona Weissa	Czesława Madajczyka	Raula Hilberga
KL Auschwitz ^a	1200—2500	2500	ponad 1000
Treblinka	700—900	700—800	ponad 750
Bełżec	600	500—600	do 600
Sobibór	250	150—250	do 200
Chełmno n. Nerem	152—310	260—300	do 150
Majdanek	120—200	200	do 50

^a Inne szacunki: według R. Hössa (komendanta obozu) 1130 tys.; G. Wellersa — 1232 tys.; F. Pipera — 960 tys.

U w a g a. Ofiarami tych obozów byli głównie, choć nie tylko, Żydzi z całej Europy.

Na podstawie: Cz. Madajczyk, Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce, Warszawa 1970, t. 2, s. 294, 301, 343; F. Piper, Ilu ludzi zginęło w KL Auschwitz. Oświęcim 1992, s. 92, 101, 102, 104—105, 122—124.

Tabl. 167. SZACUNEK STRAT ŻYDÓW POLSKICH

Wyszczególnienie	W tys.
Żydzi polscy w 1939 r. — ogółem . . .	3500 ^a
Straty wojenne	
Generalna Gubernia	
(bez Galicji wschodniej)	1280
Galicja wschodnia	530
Obwód białostocki	160—225
Kraj Warty	280—300
Górny Śląsk	100
Pozostałe obszary włączone do Rzeszy	32
Pozostałe obszary wschodnie	300
Straty Żydów polskich — ogółem . . .	2700
Pozostali przy życiu po wojnie	
Ogółem	335—350
Żydzi w Polsce 1946 r	225—240
Żydzi w innych krajach poza ZSRR (po wojnie)	110
Deportowani do ZSRR, których los jest nieznany	450—465

^a W skład tej liczby wchodzi osoby wyznania mojżeszowego oraz uznane za Żydów według hitlerowskich ustaw norymberskich.

U w a g a. Inne szacunki mówią o stratach od 2700—3000 tys., z tego 2 mln przypada na obozy natychmiastowej zagłady i koncentracyjne; 500 tys. — getta i obozy pracy; pozostali — ofiary specjalnych grup operacyjnych (Einsatzgruppen). Por. Cz. Madajczyk, Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce, Warszawa 1970, t. II, s. 306—328.

Na podstawie: Cz. Madajczyk, Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce, Warszawa 1970, t. II, s. 306—328.

Tabl. 168. **LUDNOŚĆ OBJĘTA DEPORTACJAMI I ZATRUDNIONA W ZSRR**
(dane przybliżone)

Wyszczególnienie	Ludność w tys.
Mieszkańcy obszarów Polski zajętych przez ZSRR	1114 ^a
Mieszkańcy Polski centralnej i zachodniej, którzy znaleźli się w czasie wojny na obszarach okupowanych przez ZSRR	336 ^a
Skierowani do pracy przymusowej w przemyśle ZSRR (przeważnie w kopalniach)	140
Obywatele polscy wcieleni do Armii Czerwonej . .	210
Osoby cywilne indywidualnie aresztowane	250
Jeńcy polscy wzięci do niewoli w 1939 r.	181
Jeńcy polscy internowani na Litwie i Łotwie przejęci przez ZSRR w 1940 r.	12
Deportowani i aresztowani, internowani (głównie żołnierze AK) w 1944 i 1945 r.	50
Górnicy Górnego Śląska i Śląska Cieszyńskiego deportowani do pracy przymusowej w ZSRR na początku 1945 r.	10

^a Deportacje odbywały się dla poszczególnych kategorii ludności w różnych okresach. Dokładne liczby deportowanych nie są znane. Szacuje się, iż wywieziono: w lutym 1940 r. 220 tys. osób, w kwietniu 1940 r. 320 tys., w czerwcu—lipcu 1940 r. 240 tys., w czerwcu 1941 r. 300 tys. Jest to liczba niższa od wielkości podanych w tablicy. A. L. Szcześniak przyjmuje, że w okresie 20-miesięcznej okupacji radzieckiej obszary wschodnie Rzeczypospolitej straciły 1700 tys. obywateli.

Na podstawie: Deportacje i przemieszczenia ludności polskiej w głąb ZSRR 1939—1945 pod red. T. Walichnowskiego, Warszawa 1989, s. 23; A. L. Szcześniak, Katyń. Tło historyczne, fakty, dokumenty, Warszawa 1989, s. 37.

Tabl. 169. **LUDNOŚĆ DEPORTOWANA Z OBSZARÓW OKUPOWANYCH PRZEZ ZSRR W LATACH 1939—1941 WEDŁUG NARODOWOŚCI**

Narodowość	Deportowani w tys. pochodzący z obszarów zajętych przez	
	ZSRR	Niemcy ^a
Polacy	703	138
Żydzi	83	198
Ukraińcy	217	.
Białorusini	56	.
Inne narodowości	55	.

^a Deportacje te objęły przede wszystkim uchodźców z września 1939 r. oraz uciekinierów z obszarów okupacji niemieckiej w październiku—grudniu 1939 i w 1940 r. Deportowano ich głównie na przełomie czerwca i lipca 1940 r.

Na podstawie: Deportacje i przemieszczenia ludności polskiej w głąb ZSRR 1939—1945, pod red. T. Walichnowskiego, Warszawa 1989, s. 24.

Tabl. 170. **OBYWATELE POLSCY DEPORTOWANI NA ROBOTY PRZEZ WŁADZE NIEMIECKIE ORAZ ZATRUDNIENI W RZESZY POLSCY JEŃCY WOJENNI**

Wywiezieni na roboty	Robotnicy przymusowi w tys.
Z Generalnej Guberni i okręgu białostockiego do dn. 7 VII 1944 r.	1214,0
Z Powstania Warszawskiego	67,0
Z Generalnej Guberni (w listopadzie i grudniu 1944 r.)	16,0
Polacy z ziem wcielonych	670,0
Osoby „innej narodowości” z ziem wcielonych	36,0
Z ziem zabużańskich	500,0
Byli jeńcy wojenni, którym narzucono status robotnika cywilnego	300,0
Z Kraju Warty do Francji	23,5
Łącznie robotnicy cywilni	2826,5
Zatrudnieni polscy jeńcy wojenni	31,0
Łącznie robotnicy cywilni i jeńcy wojenni	2857,5

Na podstawie: Cz. Łuczak, Polityka ludnościowa i ekonomiczna hitlerowskich Niemiec w okupowanej Polsce, Poznań 1979, s. 161.

Tabl. 171. **ROBOTNICZY PRZYMUSOWI ZATRUDNIENI W RZESZY W LATACH 1941—1944**

Data	Ogółem	Z Generalnej Guberni		Robotnicy z ziem wcielonych
		razem	w tym narodowości ukraińskiej	
31 I 1941	798101	.	.	.
25 IV 1941	872672	.	.	.
25 IX 1941	1007561	.	.	.
20 I 1942	1032196	.	.	.
20 V 1942	1194919	775283	155342	419636
10 X 1942	1340322	896849	194559	443473
20 XI 1942	1344692	895916	.	448776
31 XII 1942	1372045	918117	207265	453928
31 XII 1943	1577232	1054537	228826	522695
31 III 1944	1583136	1028287	.	554849
30 VI 1944	1625223	1032752	.	592471
30 IX 1944	1662336	1053027	235192	609309

Na podstawie: Cz. Łuczak, Polityka ludnościowa i ekonomiczna hitlerowskich Niemiec w okupowanej Polsce, Poznań 1979, s. 161.

Tabl. 172. **ORIENTACYJNY BILANS ZMIAN W ZALUDNIENIU POLSKI W LATACH 1939—1945**

Wyszczególnienie	Ogółem	Ludność według narodowości			
		polskiej	żydowskiej	niemieckiej	innej
w milionach ^a					
1. Ludność Polski w VIII 1939 r. w ówczesnych granicach . . .	35,0	24,3	3,2	0,8	6,7
na ziemiach etnicznych ^b . . .	23,5	20,1	2,0	0,7	0,7
na ziemiach wschodnich ^c . . .	11,5	4,2	1,2	0,1	6,0
2. Przyrost naturalny w latach 1939—1944	1,2	0,9	.	.	0,3
3. Potencjalny stan w maju 1945 r. (1+2)	36,2	25,2	3,2	0,8	7,0
4. Biologiczne straty wojenne . . .	6,0	3,1	2,8	.	0,1
5. Deportacje na tereny Niemiec	2,3	2,1	—	—	0,2
6. Wychodźstwo wojenne ^d	1,5	0,6	0,3	0,6	.
7. Ludność pozostała poza granicami RP z powodu zmiany granic	8,7	2,7	—	—	6,0
8. Bezpośrednie ubytki wojenne razem (4+5+6+7)	18,5	8,5	3,1	0,6	6,3
9. Ludność przedwojenna obecna w granicach Polski w momencie zakończenia wojny (3—8)	17,7	16,7	0,1	0,2	0,7
10. Ludność zastana na Ziemiach Odzyskanych w momencie zakończenia wojny	4,5	1,1	—	3,4	—
11. Ludność razem	22,2	17,8	0,1	3,6	0,7

^a W przybliżeniu do 100 tys. osób.

Autor ze względów cenzuralnych przyjął te określenia dla ziem okupowanych:

^b przez Niemcy,

^c przez ZSRR,

^d deportacje na wschód dokonane przez NKWD.

Na podstawie: K. Piesowicz, Demograficzne skutki II wojny światowej, „Studia Demograficzne”, Nr 1/87, s. 107—108.

Tabl. 173. **ORIENTACYJNY BILANS ZMIAN W ZALUDNIENIU POLSKI W LATACH 1945—1950**

Wyszczególnienie	Ogółem	Ludność według narodowości			
		połskiej	żydowskiej	niemieckiej	innej
w milionach ^a					
1. Ludność Polski w momencie zakończenia wojny	22,2	17,8	0,1	3,6	0,7
2. Przyrost naturalny w 1945 r.	0,1	0,1	—	—	—
3. Repatriacja i przesiedlenia do Polski w 1945 r.	3,1	3,0	0,1	—	—
z ZSRR	1,5	1,4	0,1	—	—
z Niemiec	1,5	1,5	—	—	—
z innych państw	0,1	0,1	—	—	—
4. Wysiedlenia i wychodźstwo z Polski w 1945 r.	1,1	—	—	0,8	0,3
5. Ludność Polski w dniu spisu powszechnego 14 II 1946 r.: w wersji oryginalnej	23,9	20,9	.	2,3	0,4
w wersji skorygowanej (1+2+ +3-4)	24,3	20,9	0,2	2,8	0,4
6. Przyrost naturalny w latach 1946—1950	2,1	2,1	—	—	—
7. Repatriacja i przesiedlenia do Polski w latach 1946—1950	1,3	1,2	0,1	—	—
z ZSRR	0,7	0,6	0,1	—	—
z Niemiec	0,5	0,5	—	—	—
z innych państw	0,1	0,1	—	—	—
8. Reemigracja do Polski w latach 1946—1950	0,2	0,2	—	—	—
9. Wysiedlenia i wychodźstwo z Polski w latach 1946—1950	2,9	—	0,1	2,6	0,2
10. Ludność Polski wg spisu powszechnego 3 XII 1950 r. (5+6+7+8-9)	25,0	24,4	0,2	0,2	0,2

^a W przybliżeniu do 100 tys. osób.

U w a g a. Przywrócono pierwotną terminologię, którą autor zmuszony był zmienić z uwagi na cenzurę. Na podstawie: K. Piesowicz, Demograficzne skutki II wojny światowej, „Studia Demograficzne”, Nr 1/87, s. 107—108.

Tabl. 174. **ORIENTACYJNY BILANS ZMIAN LUDNOŚCIOWYCH POLSKI W LATACH 1939—1950**

Wyszczególnienie	Ubytki w mln ^a	
	przejściowe	trwale
Ogółem	4,4	14,9
Biologiczne straty wojenne	—	6,0
Deportacje do Niemiec	2,1	0,2
Deportacje do ZSRR	0,6	0,2
Wychodźstwo wojenne do innych krajów	0,2	0,3
Wysiedlenia ludności niemieckiej zamieszkałej w 1939 r. w Polsce	—	0,5
Ludność pozostała poza granicami Polski z powodu zmiany granic:		
ludność polska	1,5	1,2
ludność niepolska	—	6,0
Przesiedlenia ludności niepolskiej do ZSRR w latach 1944—1946	—	0,5

(dok.)

Wyszczególnienie	Nabytki w mln ^a		
	repatriacja i przesiedlenia	inne trwałe	przejściowe
Ogółem	4,4	4,9	3,2
Przyrost naturalny:			
w latach 1939—1944		1,2	
w 1945 r.		0,1	
w latach 1946—1950		2,1	
Ludność Ziem Odzyskanych:			
zweryfikowana jako polska		0,9	
nie zweryfikowana		0,4	
niemiecka (wysiedlona z Polski)			3,2
Reemigracja		0,2	
Repatriacja i przesiedlenia łącznie w latach 1944—1950:			
z ZSRR	2,1		
z Niemiec	2,1		
z innych państw	0,2		

^a W przybliżeniu do 100 tys. osób.

Patrz uwaga przy tablicy 173.

Na podstawie: K. Piesowicz, Demograficzne skutki II wojny światowej, „Studia Demograficzne”, Nr 1/87, s. 109—110.

WYKAZ WYKORZYSTANEJ LITERATURY LUDNOŚĆ I TERYTORIUM

OKRES DO 1795 R.

Alexandrowicz S., Powstanie sieci miejskiej Podlasia na tle wczesnych procesów urbanizacyjnych w Wielkim Księstwie Litewskim, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. 28, 1980, nr 3, s. 413—428

Atlas historyczny Polski, red. W. Czapliński, T. Ładogórski, wyd. 9, Warszawa-Wrocław 1989

Atlas historyczny Polski:

Województwo płockie ok. 1578 r. pod kier. S. Herbst, oprac. I. Gieysztorowa, J. Humnicki, J. Lemene, A. Żaboklicka, Warszawa 1958

Prusy Królewskie w drugiej połowie XVI wieku, oprac. M. Biskup przy współdziale L. Koca, Warszawa 1961

Atlas historyczny Polski — Mapy szczegółowe XVI wieku:

t. 2: Województwo sandomierskie w drugiej połowie XVI wieku, pod red. W. Pałuckiego, oprac. K. Chłapowski, A. Dunin-Wąsowiczowa, W. Lewandowska, K. Pacuski, W. Pałucki, H. Rutkowski (w druku)

t. 3: Województwo lubelskie w drugiej połowie XVI wieku, oprac. S. Wojciechowski, Warszawa 1966

t. 7: Mazowsze w drugiej połowie XVI wieku, pod red. W. Pałuckiego, oprac. A. Dunin-Wąsowiczowa, I. Gieysztorowa, J. Humnicki, W. Kalinowski, W. Lewandowska, K. Pacuski, W. Pałucki, H. Rutkowski, W. Szaniawska

Baszanowski J., Statistics of Religious Denomination and Ethnic Problems in Gdańsk in XVII—XVIII Centuries, „Studia Maritima”, t. 7, 1988, s. 49—72

Bogucka M., Samsonowicz H., Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej, Wrocław 1986

Borowski S., Procesy demograficzne w mikroregionie Czacz w latach 1598—1975, „Przeszłość Demograficzna Polski”, t. 9, 1976, s. 95—191

- Borowski S., Próba odtworzenia struktur społecznych i procesów demograficznych na Warmii u schyłku XVII w. na przykładzie Dobrego Miasta i okolicy, „Przeszłość Demograficzna Polski”, t. 8, 1975, s. 125—198
- Brodnicka E., Ludność parafii Wieleń nad Notecią w drugiej połowie XVIII w., „Przeszłość Demograficzna Polski”, t. 2, 1969, s. 177—215
- Eisenbach A., Z dziejów ludności żydowskiej w Polsce XVIII i XIX w., Warszawa 1983
- Encyklopedia historii gospodarczej Polski do 1945 r., t. 1—2, Warszawa 1981
- Gierszewski S., Obywatele miast Polski przedrozbiorowej, Warszawa 1973
- Gieysztorowa I., Badania nad historią zaludnienia Polski, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. 11, 1963, nr 3—4, s. 523—562
- Gieysztorowa I., Ludność, w: Encyklopedia historii gospodarczej Polski do 1945 r., t. 1, Warszawa 1981, s. 429—441
- Gieysztorowa I., Wstęp do demografii staropolskiej, Warszawa 1976
- Hładyłowicz K. J., Zmiany krajobrazu i rozwój osadnictwa w Wielkopolsce od XIV do XIX wieku, Lwów 1932
- Kędelski M., Ruch naturalny ludności, w: Dzieje Poznania do roku 1793, pod red. J. Topolskiego, Warszawa-Poznań 1988, s. 833—838
- Kukło C., Rodzina w osiemnastowiecznej Warszawie, Białystok 1991
- Kula W., Stan i potrzeby badań nad demografią historyczną dawnej Polski (do początków XIX w.), „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, t. 13, 1951, s. 23—110
- Mahler R., Żydzi w dawnej Polsce według liczb. Struktura demograficzna i społeczno-ekonomiczna Żydów w Koronie w XVIII w., Warszawa 1959
- Mahler R., Żydzi w dawnej Polsce według liczb. Struktura demograficzna i społeczno-ekonomiczna Żydów w Koronie w XVIII w., „Przeszłość Demograficzna Polski”, t. 1, 1967, s. 131—180
- Rusiński W., O rynku wewnętrznym w Polsce w drugiej połowie XVIII w., „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, t. 16, 1954, s. 113—151

- Rutkowski H., Terytorium, w: Encyklopedia historii gospodarczej Polski do 1945 r., t. 2, Warszawa 1981, s. 384—406
- Szaniawska W., Mieszkańcy Warszawy w latach 1525—1655, „Rocznik Warszawski”, t. 7, 1968, s. 118—135
- Topolski J., Procesy osadnicze i urbanizacyjne. Bilans demograficzny Wielkopolski w XVIII w., w: Dzieje Wielkopolski, t. 1: Do roku 1793, pod red. J. Topolskiego, Poznań 1969, s. 795—814
- Topolski J., Społeczeństwo wielkopolskie w XVIII w. Konflikty społeczne. Elementy kultury materialnej, w: Dzieje Wielkopolski, t. 1: Do roku 1793, pod red. J. Topolskiego, Poznań 1969, s. 845—857
- Topolski J., Wpływ wojen połowy XVII wieku na sytuację ekonomiczną Podlasia, w: Studia Historyczne. W 35-lecie pracy naukowej Henryka Łowmiańskiego, Warszawa 1958, s. 309—349
- Vielrose E., Ludność Polski od X do XVIII wieku, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. 5, 1957, nr 1, s. 3—49
- Wyczański A., How many nobles lived in XVI-th century Poland — the case of Cracow voivodship, in: Economy, Society, Historiography, ed. by F. Glatz, Budapest 1989, s. 93—97
- Źródła Dziejowe, t. 14, wyd. A. Pawiński, Warszawa 1886; t. 22, wyd. A. Jabłonowski, Warszawa 1897

OKRES 1795—1918

- Atlas historyczny Polski. Red. W. Czapliński, T. Ładogórski, wyd. 9, Warszawa-Wrocław 1989
- Borowski S., Emigracja i równowaga społeczna podczas rewolucji demograficznej w Europie środkowej i w niektórych krajach sąsiadujących, „Przeszłość Demograficzna Polski”, t. 4, 1971
- Borowski S., Zgony i wiek zmarłych w Wielkopolsce w latach 1806—1914, „Przeszłość Demograficzna Polski”, t. 1, 1967
- Dzieje Lubelszczyzny, t. I pod red. T. Mencla, Warszawa 1974
- Dzieje Wielkopolski. Lata 1793—1918, t. II pod red. W. Jakóbczyka, Poznań 1973
- Encyklopedia historii gospodarczej Polski do 1945 r., t. I—II, Warszawa 1981

- Galos A., *Polskość Śląska w XIX wieku w świetle niemieckich materiałów statystycznych*, w: *Szkice z dziejów Śląska*, t. II, Warszawa 1956
- Geschichte und Ergebnisse der zentralen amtliche Statistik in Österreich 1829—1979*, Tabellenanhang, Wien 1979
- Gieysztorowa I., *Trudne początki statystyki demograficznej Królestwa Polskiego*, „*Przeszłość Demograficzna Polski*”, t. 14, 1984
- Gieysztorowa I., *Wstęp do demografii staropolskiej*, Warszawa 1976
- Grabski W., *Historia Towarzystwa Rolniczego 1858—1861*, t. I, Warszawa 1904
- Grossman H., *Struktura społeczna i gospodarcza Księstwa Warszawskiego na podstawie spisów ludności 1808 i 1810 r.*, „*Kwartalnik Statystyczny*”, zesz. 1, 1925
- Grynwaser H., *Pisma*, t. I, Wrocław 1951
- Historia Polski*, wyd. Instytut Historii PAN, t. III, cz. 1 i 3, Warszawa 1963, 1974
- Historia Śląska*, pod red. S. Michalkiewicza, t. II, cz. 2, t. III, cz. 1 i 2, Wrocław 1970—1985
- Janczak J., *Rozmieszczenie wyznań na Śląsku w pierwszej połowie XIX wieku*, „*Przeszłość Demograficzna Polski*”, t. 1, 1967
- Janczak J. K., *Statystyka ludności Królestwa Polskiego 1815—1830*, „*Przeszłość Demograficzna Polski*”, t. 14, 1984
- Janczak J. K., *Statystyka ludności Królestwa Polskiego 1830—1844*, „*Przeszłość Demograficzna Polski*”, t. 16, 1985
- Jelonek A., *Ludność miast i osiedli typu miejskiego na ziemiach Polski od 1810 do 1960*, „*Dokumentacja Geograficzna*”, zeszyt 3/4, 1967
- Kaczmarek B., *Ocena spisów ludności na Śląsku z I połowy XIX wieku*, „*Przeszłość Demograficzna Polski*”, t. 1, 1967
- Kędelski M., *Próba rekonstrukcji porządku wymierania w Wielkopolsce w okresie rewolucji demograficznej*, „*Przeszłość Demograficzna Polski*”, t. 12, 1981
- Kędelski M., *Umieralność i trwanie życia w Wielkopolsce w latach 1816—1875*, „*Przeszłość Demograficzna Polski*”, t. 16, 1985

- Kowal S., Społeczeństwo Wielkopolski i Pomorza Nadwiślańskiego w latach 1871—1914, Poznań 1982
- Krzysztofowicz J., Zwalczenie umieralności niemowląt, Warszawa 1971
- Krzyżanowski A., Kumaniecki K., Statystyka Polski, Kraków 1915
- Kula W., Problemy i metody historii gospodarczej, Warszawa 1963
- Ładogórski T., Ruch naturalny ludności Śląska w latach 1816—1849, „Przeszłość Demograficzna Polski”, t. 4, 1971
- Ładogórski T., Złudzenia pruskiej statystyki ludności pierwszej połowy XIX w. i próba jej korekty na Śląsku, „Przeszłość Demograficzna Polski”, t. 3, 1970
- Łukasiewicz J., Ekonomiczne uwarunkowania losów Polaków w XIX w., w: Losy Polaków w XIX—XX w., Warszawa 1987
- Mały Rocznik Statystyczny 1939, GUS, Warszawa 1939
- Nietysza M., Rozwój miast i aglomeracji miejsko-przemysłowych w Królestwie Polskim 1865—1914, Warszawa 1986
- Pierwaja wsieobszczaja pierepis nasielenija Rossijskoj Imperii 1897, Obszczyj zwod, t. 1, Petersburg 1905
- Piesowicz K., Wielki przewrót, Warszawa 1962
- Polska klasa robotnicza. Zarys dziejów, t. I, cz. 3, Warszawa 1978
- Polska w czasie wielkiej wojny (1914—1918), t. II. Historia społeczna, t. IV. Finanse, Warszawa 1932—1939
- Rocznik Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej 1920/1921, cz. 1, Warszawa 1921
- Rodecki F., Obraz jeograficzno-statystyczny Królestwa Polskiego, Warszawa 1830
- Romer E., Weinfeld I., Rocznik Polski. Tablice Statystyczne, Kraków 1917
- Rosset E., Proces starzenia się ludności, Warszawa 1959
- Stan szkolnictwa powszechnego w grudniu 1917 r. na terytorium obu byłych jeneralnych gubernatorstw: Warszawskiego i Lubelskiego, Warszawa 1919 (w serii: „Statystyka Polski”, t. 1)
- Szewczuk J., Kronika klęsk elementarnych w Galicji w latach 1772—1848, Lwów 1939

- Szulc S., Ruch naturalny ludności w Polsce w latach 1895—1935, w: Zagadnienia demograficzne Polski, Warszawa 1936 (w serii: „Statystyka Polski” seria C, zesz. 41)
- Szulc S., Wartość materiałów statystycznych dotyczących stanu ludności b. Królestwa Polskiego, Warszawa 1920
- Wajda K., Przeszłość statystyczna obecnego woj. toruńskiego. Ludność i gospodarka w ujęciu statystyki pruskiej z lat 1861—1919, Toruń 1992
- Wojtun B., Zmiany rodności i umieralności ludności Polski centralnej w XIX i XX w., „Przeszłość Demograficzna Polski”, t. 14, 1984
- Załęski W., Statystyka porównania Królestwa Polskiego, Warszawa 1876
- Zamorski K., Ludność Galicji w latach 1857—1910, w serii: Informator statystyczny do dziejów społeczno-gospodarczych Galicji, Kraków 1989
- Zamorski K., Transformacja demograficzna w Galicji na tle przemian ludnościowych innych obszarów Europy środkowej w drugiej połowie XIX i na początku XX w., Kraków 1991

OKRES 1918—1990

- Amtliches Gemeinde — und Dorfverzeichnis für das Generalgouvernement auf Grund der Summarischen Bevölkerungsbestandsaufnahme am 1 März 1943, Kraków 1943
- Deportacje i przemieszczenia ludności polskiej w głąb ZSRR 1939—1945. Pod red. T. Walichnowskiego, Warszawa 1989
- Encyklopedia Historii Gospodarczej Polski, do roku 1945, t. I—II, Warszawa 1981
- Kościół katolicki w Polsce 1918—1990, GUS i Zakład Socjologii Religii SAC, Warszawa 1991
- Landau Z., Tomaszewski J., Gospodarka Polski międzywojennej, t. III, Wielki kryzys 1930—1935, Warszawa 1982
- Landau Z., Tomaszewski J., Rzeczpospolita wielu narodów, Warszawa 1985
- Leczyk M., Oblicze społeczno-polityczne Drugiej Rzeczypospolitej, Warszawa 1988

- Ludność i mieszkania. Zarys przemian w latach 1979—1988, Polska. Warszawa, GUS 1990, w serii: Materiały i opracowania statystyczne NSP 1988
- Łuczak Cz., Od Bismarka do Hitlera. Polsko-niemieckie stosunki gospodarcze, Poznań 1983
- Łuczak Cz., Polityka ludnościowa i ekonomiczna hitlerowskich Niemiec w okupowanej Polsce, Poznań 1979
- Madajczyk Cz., Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce, t. I—II, Warszawa 1970
- Mały Rocznik Statystyczny, GUS, 1931, 1937, 1938, 1939
- Mały Rocznik Statystyczny Polski wrzesień 1939—czerwiec 1941, Londyn 1941, Warszawa 1990 (tłumaczenie z języka angielskiego wydane przez GUS w 1990 r.)
- Piesowicz K., Demograficzne skutki II wojny światowej, „Studia Demograficzne”, Nr 1/87, 1987
- Piper F., „Ilu ludzi zginęło w KL Auschwitz”, Oświęcim 1992
- Podstawowe dane statystyczne o Polsce 1946—1990, GUS, Warszawa 1991
- Polska 1918—1988, GUS, Warszawa 1989
- Praca 1990, GUS, Warszawa 1991
- Rocznik Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej, GUS, 1924, 1925/1926, 1927
- Rocznik Statystyczny, GUS, 1947, 1948, 1949, 1956, 1962, 1963, 1971, 1973, 1976, 1983, 1989, 1990, 1991
- Szcześniak A. L., Katyń. Tło historyczne, fakty, dokumenty, Warszawa 1989
- Żarnowski J., Społeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej 1918—1939, Warszawa 1973